

Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Маркази омӯзиши равандҳои муосир ва оянданигарии илмӣ

Илм ва Ҷомеа

Маҷаллаи академии илмию оммавӣ
№ 2 (29), 2022

Маҷалла 24 июли соли 2019 аз тарафи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии
Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст.

Муассис: Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Сармуҳаррир: Нозим Нурзода

Котиби масъул: Фирдавс Ниёзӣ

Саҳифабанд ва тарроҳ: Бозорбой Ибодов

Ҳайати мушавара: Фарҳод Раҳимӣ, Талбак Назаров, Саидмурод
Фаттоҳзода, Собит Неъматуллоев, Пӯлод Бобочонов, Комил Бекзода,
Ёрмаҳмад Ниёзӣ.

www.ravshanfikr.tj

ФЕҲРИСТИ МАВЗЎЪҲО

ФАРҲАНГИ МИЛЛӢ ВА ХАТАРҲОИ ГЛОБАЛӢ

Ятимов С. Баъзе масъалаҳои назарияи инъикос ва хатиносии криминалистӣ	5
Ҳоҷамуродов Олимҷон. Таҳҷуми фарҳанги аҷнабӣ ва бақои фарҳанги миллӣ.....	16
Камолова Махбуба. Джихадистская идеология в системе концептуальных угроз информационной безопасности Республики Таджикистан.....	21
Абдухалилзода Кароматулло. Чаҳонбинии илмӣ ва ҷомеаи миллӣ: мушилот ва дурнамо.....	37

МАСОИЛИ АХЛОҚӢ ВА НИЗОМИ МИЛЛИИ ИННОВАТСИОНӢ

Зиёева Зебо. Ахлоқ ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ.....	47
Ғатуллоев Ф., Латифзода Х. Шаклгирии аносири системаи миллии инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	53

ЧЕҲРАҲО

Музаффарӣ Муҳаммадалӣ, Муҳаммадиева Сайҳуна. Назаре ба системаи фалсафии Артур Шопенгауэр.....	64
Ҷонбобоев Суннатullo. Абурайҳони Берунӣ – меъмори инқилоби илмӣ дар Осӣи Марказӣ ва Эрон.....	71
Иброҳимова Садбарг. Нақши Баҳоваддинов А.М. дар илми фалсафаи тоҷик.....	120
Маҳмадаминов А., Солеҳов М. Инсонӣ комил ва донишманди фозил.....	127
Исмоилов Фаридун. Истифодаи осори мардумӣ дар «санъати суҳан».....	135

НАҚД ВА ТАМРИНИ ҲИКОЯ

Нурзода Нозим. <i>Нависандаи миллӣ ва масъулияти хислатиносӣ</i> (чанд мулоҳизаи муқаддимотӣ дар заминаи романи “Ҳайҷо”-и устод Урун Кӯҳзод).....	143
Бекзода Дидавар. <i>Дар пушти истгоҳи охирин (ҳикоя).....</i>	161

ФАРҶАНГИ МИЛЛӢ ВА ХАТАРҶОИ ГЛОБАЛӢ

С. ЯТИМОВ

профессор

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҶОИ НАЗАРИЯИ ИНЪИКОС ВА ХАТШИНОСИИ КРИМИНАЛИСТӢ

Мақтабу донишгоҳ он вақт соҳиби эътимод ва эътибор мегарданд, ки дар он шахсиятҳои муътабар ба камол расанд. Дар фаъолияти хеш соҳибмақтаб шаванд.

Ҷунин манзалат танҳо дар асоси ҷаҳонбиние шакл мегирад, ки дар он омӯзиши масъалаҳои илм ва таҷриба дар асоси методологияи диалектикӣ ташкил ва роҳандозӣ шуда бошанд.

Муҳимияти дониш дар муайян кардани алоқамандии далелҳо ва қонунмандиҳост, ки дар асоси он инкишофи дақиқ ва ё эҳтимолии рӯйдод, сабаб ва оқибати ҷараёнҳо мушаххас мешаванд. **“Илм фароҳамовари имконоти шинохти воқеии ҷама гуна шубҳаву нофаҳмиҳо мебошад: вай гиреҷушои муаммоҳост. Илм вучуд дорад. Илм барои ҷама аст. Кӯр аст, касе, ки аз илм баҳравар нест”** (Хитопадеша. Асри VI–и пеш аз милод. Иборат аз 4 қисм. Қ.1. -С.13). Ва мусаллам аст, ки илм аз оғози ҳаёти инсон то ба имрӯз ва фардо ҳам ягона воситаи ҳаллу фасли ниёзҳои иҷтимоии ҷомеа мебошад.

Донишгоҳҳо маркази азхудкунӣ ва инкишофи илм ҳастанд. Ба фаъолияти аз лиҳози назариявӣ инъикос кардани воқеияти зиндагӣ, тадқиқот ва коркарди масъалаҳои муҳраи табиат, ҷамъият ва тафаккур машғул мебошанд. Аз ҷама муҳим, муассисаҳои таҳсилоти олии дар алоқамандӣ ва вобастагии функционалӣ байни сиёсати амалӣ ва нақшаҳои иҷтимоии давлат дар соҳаҳои илм ва истеҳсолот қарор доранд. **Мафҳум,**

муҳокимаронӣ, хулосабарорӣ, далелҳои муътақидгардонӣ нисбат ба вазъ, зарурати инкишофи рушди ҷомеа ва давлати миллӣ дар шароити мураккаби геополитикӣ маҳз дар мактаби олий сураат мегирад.

Қувваи пешбарандаи илму маърифат, субъекти марказии тақондихандаи донишҳои илмӣ, ба мисли ҳамешагӣ, Инсон аст. Ва “барои ҳама гуна дониш муаллим ва таҷриба лозим аст” (Кабус-намэ. Мудрые наставления сыну. Казан 1886. Амрита Русь. М.: 2021. –С.108).

Профессор Ямоқова Зумрад Дадаҷоновна аз зумраи устодони Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон аст, ки бо фаъолияти пурсамари илмӣ-тадқиқотӣ ва педагогии худ аз номварони ин боргоҳи илму маърифати мамлакат маҳсуб мегардад. Ӯ муаллифи зиёда аз сад асари илмӣ-тадқиқотӣ ва илмӣ-методӣ аст. Дар пешрафти фанни криминалистикаи тоҷик саҳми бузург гузоштааст. Дар маҷмӯи тадқиқоти Ямоқова З.Д. мавзӯҳои экспертизаи судии дастнавис, методикаи экспертизаи хатшиносӣ, хатшиносии криминалистӣ мавқеи асосӣ доранд.

Ҳангоми пешбурди корҳои илмӣ ва фаъолияти илмӣ-педагогии Ямоқова З.Д. бо ном “шакли профессории бархӯрди мавзӯ” ё ба тарзи дигар, муҳокимаронӣ ва усули “фосила аз таҷриба” дида намешавад. Баръакс, назария дар корҳои илмӣ ва амалии ӯ ҳамчун роҳ, усул ва воситаи тафсири воқеияти ҳастӣ истифода мегардад. Таҷрибаи зиёда аз даҳсола дар соҳаи экспертизаи судӣ ба Ямоқова З.Д. ин имконотро додааст.

Аз лиҳози дигар, яке аз масъалаҳои, ки профессор Ямоқова З.Д. ҳамчун мантиқи таҳқиқоти илмӣ ба он таъкид месозад, дарки муҳимияти таҷриба ва маҳз тавассути он расидан ба ҳақиқати илмӣ мебошад. Чунки “худи илм ғайр аз муайян

кардан ва ифода намудани ҳақиқат чизи дигаре нест” (Бекон Ф. Новая Атлантида. Опыты. –М.: 1954. -С.127).

Ба ақидаи мавсуф, таҷриба ягона маҳаки санҷиши ҳақиқати илмӣ аст. Матн, дастхат ҳам барои таҷхисгар ҳамчун маводи объективӣ дар дараҷаи тасаввурот ва аломатҳо арзи ҳастӣ мекунад. Фақат таҷриба ва озмоиш нишон медиҳанд, то кадом дараҷа ба масъалаҳои, ки субъектҳои ҳуқуқӣ барои муайянсозии вазифаҳои дар пеш гузоштаи қонун, дархост кардаанд, маълумоти объективӣ пешниҳод намудан мумкин аст.

Бидуни шак, омӯзиши паҳлуҳои фаъолияти пунарзиши илмии профессор Ямоқова З.Д. тадқиқоти алоҳидаро тақозо дорад. Дар ин маврид мо нисбат ба истифодаи назарияи инъикос дар доираи монографияи ӯ “Хатшиносии криминалисті” (воситаи таълимӣ, Душанбе-2016) фақат баъзе ишораҳо карданӣ ҳастем.

Ба эътиқоди инҷониб, маҳз ҳамин назария ифодагари хосиятҳои умумии материя мебошад, ки тавассути таъсири мутақобила дар шаклҳои гуногун, аз ҷумла, хатшиносии криминалисті бозтоб меёбад.

Назарияи инъикос дар маводи органикӣ ва ғайриорганикӣ гузоштани асар, из, ҳамин тариқ, нишони худро аз лиҳози объективӣ тафсир мекунад.

Яке аз дастовардҳо дар фаъолияти илмии Ямоқова З.Д. устодона истифода намудани ҳамин хосияти инъикос ҳамчун далели материалии зухуроти ҳастӣ мебошад.

Маълум аст, ки шинохти криминалистии хат таърихи қадима дорад. Аммо аз солҳои сиёми асри гузашта ин самти барои кушодани ҷинойтҳои махсусан муҳим, дар вобастагӣ ба давраи навини тараққиёти ҷомеаи ҷаҳонӣ - саноатикунонии давлатҳои рӯ ба тараққӣ ниҳода ва вобаста ба он мураккабшавии сохтори аъмоли зиддиқонунӣ, аз ҷумла, бо

истифода аз шакли графикаи ифодаи овозҳо, тасдиқи ҳуқуқии фардияти шахс, масъалаи ошкор ва пешгирӣ намудани онҳо рӯзмарра гардид. Дар ин муддат, методологияи айнияти хатшиносии судӣ ба таври назаррас инкишоф ёфт.

Бидуни шак, замони истиқлоли давлатӣ зарурати коркарди санадҳои меъёрӣ – ҳуқуқии миллиро ба миён овард. Ин давра ба рушди инқилобии техникаи электронӣ рост омад. Ҳаёти чомеаи ҷаҳонӣ, аз ҷумла, мамлакатаи моро то дараҷаи муайян дигаргун сохт. Онро ба шеваи ҳуқуқӣ, зухуроти нави юридикӣ низ гуфтан мумкин аст.

Ҳолати мазкурро профессор Ямоқова З. Д. ин тавр масъалагузорӣ мекунад: **“азнавташқилёбии сиёсатҳои муосир, низоъҳои мусаллаҳона ва гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ, ки дар натиҷаи он гардиши ҳуҷҷатгузорӣ дар мамлакат боиси нуфузи вазъияти ҷинояткорӣ гашт, ки он ҳам, аз он ҷумла, дар фаъолияти амалиявии ташхисгарони хат... боиси талаботи зиёд оид ба мутобиққунонии он ба ислоҳоти системаи судӣ ва қонунгузориҳои нави муурофиавӣ, такмилдиҳии усулҳои тадқиқоти объектҳои хатии камҳаҷм - имзоҳо ва навиштаҷоти кӯтоҳ, назария ва методикаи ташхиси хатшиносии судӣ ба мақсади муайянкунии ҷинояткорони номаълум, истифодабарии технологияи компютерӣ, осонкунии равиши тартибдиҳии хулосаи экспертиӣ ва шарҳдиҳии маводҳо”** гашт (З.Д. Ямоқова. Хатшиносии криминалистӣ (воситаи таълимӣ), -Д.:2016. –С.8).

Дар тадқиқоти профессор Ямоқова З.Д. масъалаи инъикос ҷойгоҳи меҳварӣ дорад. Муҳаққиқ онро марбут ва маҳсули аслии материяи олий – майнаи инсон, аниқтараш, тафаккур мешуморад. Маҳз аз ҳамин дидгоҳ онро зина ба зина номбар мекунад. Қисмҳои таркибии масъаларо дар асоси методҳои системавӣ ва системавӣ – структуравӣ тафсир менамояд. Ў

менависад: “Дар давраи аввали омӯзиши хат, ки компоненти тафаккур аст, таъсири бузургро ба шаклгирии ҳусни хат дар ҳолати психологияи хатнавис: устуворӣ, эҳсосоти биниш, ҳусни тавачҷух, хотира, манфиатҳои тафаккурӣ, мақсаднокии ирода ва ғайра дар бар мегирад” (Ҳамон ҷо. -С.9). Ин ҷузъиётро дар алоқамандӣ, ҳамбастагӣ ва вобастагӣ медонад.

Хосияти илм дар ифода кардани маънӣ ва мафҳумҳо ба воситаи истилоҳ ва дефинитсияҳо мебошад. Он барои дарки мантиқӣ, истисно кардани духӯрагиҳо дар истифодаи маънӣ ва фардикунонии тафсир, мушаххасгардонии касбият тавассути “коркарди забони” тафсирҳо, дар хотир нигоҳ доштани пайдарҳамии равандҳои психологӣ дар иҷрои амал дорои аҳамият мебошад.

Бешубҳа, ҳама гуна падида оғоз, инкишоф, тағйирёбӣ ва таназзулро дорад. Дар шарҳи чунин ҳаракат ва ҳолат маъниофаринӣ тақозои замон аст.

Дар омади гап, хотирнишон бояд кард, ки на ҳама мутахассисон то ба охир ба қудрат ва тавоноии забони тоҷикӣ, махсусан дар соҳаи илмҳои тиб, ҳуқуқ ва техникӣ бовар доранд. Барои мисол Абӯалӣ ибни Сино касалии ракро ҳазорреша ном бурдааст, аммо истифодаи он дар забони тоҷикӣ то ҳанӯз арабӣ аст. Чунин мисолҳо садҳоанд.

Профессор Ямоқова З.Д. дар мавриди истеъмоли калимаҳои хоричӣ ва иқтибосӣ, то ҳадди имкон, эҳтиёткор аст. Меқӯшад, ки истилоҳоти заруриро, асосан, бо забони модарӣ ифода намояд. Барои мисол: “ҳолати руҳии хатнавис”, “эҳсосоти биниш”, “манфиатнокии тафаккурӣ”, “мақсаднокии идора”, “ҳассосии ретсепторҳои ҳиссиётӣ” ва монанди инҳо. Баъди тафсири фикр бо истифодаи истилоҳот, маънӣ ва мафҳумҳо муаллифи китоб андешаи худро ба осонӣ хулоса мекунад: “Устуворият ҳангоми ташаккули хат ба

вучуд меояд, ин хусусият ба коркарди системаи (тартиби) ҳаракатҳо хос аст (Ҳамон ҷо. -С.10). Дар идомаи сухан профессор Ямоқова З.Д. давраҳои синну солии ҷараёни инкишофи хатро бо далелҳои мушаххас тафсир менамояд. Ҳангоми ташҳиси матн ба инобат гирифтани ин ҷиҳати масъаларо муҳим мешуморад. Оғоз, шаклгирӣ ва камолоти азхудкунии навиштро зинаҳои муҳим барои омӯзиш ва муваффақона ҳаллу фасл намудани вазифаҳои криминалисти медонад.

Муаллиф дар зарфияти моҳият ва зухурот, мақсаднокии амали ҳадафҳои омӯзиши криминалистиро мавриди таҳқиқ қарор медиҳад. Ин масъаларо дар намунаҳои тарзи навишти мақсаднок вориди баҳс месозад.

Маълум аст, ки тадқиқи криминалисти дар амалияи судӣ ба шумораи беҳисоби шаклҳои содир кардани ҷиноят рӯ ба рӯ мегардад. Мақсади аслии ҳадафҳои мавриди тавачҷуҳи муурофияи ҷиноятӣ – ҳалалдор намудани муносибатҳои ҷамъиятии зери Ҳимояи қонун ва амалӣ намудани мақсадҳои ғаразнок мебошад. **“Дурӯғ метавонад ҳамчун фикри бофтабароварда дар бораи рӯйдод, ки вучуд надоштааст ва мақсаднок пинҳон кардани он чизе бошад, ки ҳақиқат дорад”** (С. Кондаков).

Профессор Ямоқова З.Д. таъкид месозад, ки дар ин маврид роҳи одии ҳалли масъала – санҷиши муқоисавии матн бо хати замони мактабхонии ҳадафи мавриди тавачҷуҳ мебошад. Ин методи муайянкунии айнияти хат ворид гаштан ба моҳияти мавзӯро дар назар дорад, ки метавонад дар ҳар шакл зухур ёбад. Ямоқова З.Д. рафъи фосолаи номутобикати ва зиддиятҳои шаклиро аз рӯйдод то моҳият калиди муаммои сарбаста барои кушодани мушкилоти криминалисти мешуморад. Чунин тарзи масъалагузорӣ дар доираи **“раванди беохири наздикшавии тафаккур ба объект”**

хотирнишон менамояд: **“Инсон бояд бовар кунад, ки чизи номафҳумро метавон мафҳум кард. Вагарна одамизод дар бораи он фикр намекард”** (Гёте В. Избранные афоризмы и мысли. Спб. 1903).

Ҳама гуна ашё хосияти инъикос дорад. Бо ҷузъиёт тақсим кардан ва аз нигоҳи илмӣ омӯхтани онҳо воситаи муҳимми таъмини амалиёти криминалистӣ мебошад. Ямоқова З.Д. дар асари худ ин масъалаҳоро бо маҳорати баланд мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор медиҳад. Аз ҳамин ҷиҳат истилоҳ ва ибораҳоро ба кор мебарад, ки барои ворид гаштан ба мавзӯъ ҳамчун роҳнамо хизмат мекунад. Барои мисол, *“дуруст иҷро намудани элементҳои графикӣ”, “малакаи техникӣ”, “ноустувориҳои хатӣ-ҳаракатӣ”, “пайвасткунии ҳарфҳо”, “зуд иҷро намудани аломатҳои ҳарфҳои хатӣ”, “мақоми хати майдонҳо”, “андозаи хати сурх ё ҷойгиршавии ҳаракати аввала”, “мутобиқати ҳаракат”* ва монанди инҳо.

Бояд хотирнишон кард, ки **“инъикос восита ва ҷараёни умумӣ мебошад, ки ҷӣ тавр ашё ба яқдигар таъсир мерасонанд ва ба яқдигар посух медиҳанд. Дар ин ҳамкорӣ хосияти инъикосии предмет ба тарзи муайян дар инъикосшаванда афзалияти инъикоскунӣ дорад”** (Живкович Л. Теория социального отражения. “Прогресс”. - М.: 1969. -С.14). Татбиқи ин назарияро профессор Ямоқова З.Д. дар тадқиқот, тибқи ифодакунии аломатҳои умумии матн, аз оғоз то ҳадди ниҳоии амал устодона тавсиф мекунад: **“Ҳаракате, ки аз тарафи нависанда дар қоғаз рост ба амал меояд, аз рӯйи шакл, самт, майлон, андоза, ва суръат тавсиф карда мешавад. Ҳаракате, ки аз тарафи нависанда дар ҳамвории амудӣ иҷро мешавад, дар натиҷа кандашавии асбоби нависанда аз хати қоғаз ба амал меояд, аз тарафи бефосилагии (пайвастагии) он ва тақсимоти қувваҳо (фишор) таҳлил карда мешавад”** (З.Д. Ямоқова.

Хатшиносии криминалисті (воситаи таълимӣ). -Д.: 2016. - С.36).

Ҳангоми тадқиқи мавзӯҳои шинохти криминалистии хат Ямоқова З.Д. ба масъалаҳои инъикоси ғайриорганикии мавод дар якдигар тавачҷуҳ зоҳир мекунад. Ҳамзамон, дар вобастагӣ ба предмети тадқиқ, эҳтимолияти таъсири дигар ашёи ғайриорганикӣ ба маводи омӯзиш низ мадди назар гирифта мешавад. Таъкид мегардад, ки таъсири мутақобилаи зухуроти ғайриорганикӣ рафти ташҳиси моддаҳои қобили тавачҷуҳро ба мушкилӣ рӯ ба рӯ мегардонад. Мулоҳизаҳои Ямоқова З.Д. оид ба методологияи тадқиқи чунин ҳолат ҷанбаҳои муҳимми амалӣ доранд.

Ҳамин тариқ, профессор Ямоқова Зумрад Дадаҷоновна яке аз поягузори фанни хатшиносӣ дар илми криминалистикаи тоҷик мебошад. Қимати умри бобаракат ва самарабахши асарҳои илмӣ ва илмӣ – педагогии олими шинохта иборат аз он аст, ки заҳматҳои пажӯҳишии ӯ дар доираи талаботи қонунияти умумӣ оид ба ҳаракати тафаккур ба роҳу усули дарки воқияти объективӣ мебошад.

Ямоқова З.Д. мафҳум, истилоҳот, дефинитсияҳои илмӣ, ҳамзамон, мантиқи хатшиносии криминалистиро на дар ҳолати руқуд, шахшудамонда, беҳаракат, балки дар алоқамандӣ бо вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, таҳаввулоти сохти ҷамъиятӣ, равандҳои тараққиёти илму техника, ба ифодаи одӣ, ҳамқадами ҳаёт, ҳамчун падидаи рӯзмарра мебинад.

ӯ дар асосҳои илмӣ мекушад, ҳарчӣ бештар аз зухуроти объекти омӯзиши криминалистӣ ба моҳияти он ворид гардад. Вобаста ба мундариҷаи ҳадафи тадқиқ роҳ, усул ва методҳои тадқиқ, озмоиш ва таҳқиқро муайян созад. Маҷмӯи рӯйдодҳоро аз нигоҳи илмӣ таҳлил намояд. Дар доираи

манфиатҳои иҷтимоӣ натиҷаи онро мавриди истифода қарор диҳад.

Матншиносии криминалисті муҳимтарин воситаи далелнокӣ ва исботи мавқеи судӣ мебошад. Монографияи профессор Ямоқова З. Д. бо чадвал ва диаграммаҳои таҳлили муқоисавии матнҳо пурра гардонидани шудааст, ки бидуни шак, барои муайянсозӣ ва тасдиқи фикри айбдоркунӣ ва ё баракс хизмат мекунад. **“Илм гуфта хулосаи гуруҳбандии далелхоро меноманд, то имкон бидиҳад, дар асоси таҳлили онҳо қонунмандиро ва натиҷагириро сурат бигиранд”** (Дарвин Ч. Автобиография. –М.: 1957. –С.85).

Инсон ҳамон вақт қонеъ мегардад ва адолати судиро эътироф мекунад, агар чараёни муурофиавӣ бо мисолҳои дақиқ ва боварибахш мавқеи қонунро мустаҳкам ва ҳимоя карда тавонад. Эҷодиёти илмии Ямоқова З.Д. маҳз ба ҳамин мавзӯ бахшида шудааст.

Боиси хушбахтии донишгоҳ, толибилмон ва муаллимони ҷавон аст, ки шахсияте чун профессор Ямоқова З.Д. солҳои тӯлонӣ дар ин муассисаи бонуфузи мамлакат ба ҳайси устод кор мекунад.

Истилоҳи муаллим маънии бузург дорад. Калимаи устод муродифи он аст. Аммо устод дараҷаи олии сифати шахс, бузургтар аз ҳама мафҳумҳост. **Одамони огоҳ дар шинохт ва истифодаи ин истилоҳ эҳтиёткор ҳастанд.**

Агар муаллим, дар умум, мансубияти шахсро ба касб дар назар дошта бошад, устод мафҳумест, ки аз як муаллими одӣ волотар, бо дараҷаи баландтари таҳассусмандӣ, бо донишу маърифати олии ва гуфтору рафтор аз дигарон афзалтар аст. Дар ботини худ қудрати ба шогирдон расонидани таъсири неки донишу касбият ва беҳтарин сифатҳои маърифату одамиятро дорад. Гарчанде дар матн, барои худдорӣ кардан аз тавтология,

истифодаи синонимии ифодакунандаи фаъолияти омӯзгорӣ, бо назардошти дараҷаҳои сифатӣ маҳдудият нест.

Профессор Ямоқова З.Д. устои ҳақиқӣ аст. Донишҳои амиқу ҳаматарафаи илмӣ, таҷрибаи камназири фаъолияти корӣ, хиради бузурги омӯзгорӣ ва мақсаду мароми олии комгорӣ - хизмат ба илму маърифати Ватан муҳтавои ҳаёти ӯст.

Ҳангоми лексия, семинарҳо ва дарсҳои амалӣ, шогирдон муътақид мегарданд, ки Ямоқова З.Д. на танҳо донандаи риштаи матншиносии криминалистӣ ва ҳуди фанни криминалистика аст. Балки аз нигоҳи мавзӯ, предмет ва объекти илмӣ фанҳоро, ба мисли “Ҳуқуқи конституционӣ”, “Ҳуқуқи ҷиноятӣ”, “Ҳуқуқи муҳофизати ҷиноятӣ”, “Асосҳои давлат ва ҳуқуқ”, “Ҳуқуқи гражданин”, “Ҳуқуқи молиявӣ”, “География”, “Таърих”, “Забоншиносӣ”, “Биология”, “Химия”, методологияи навҳои гуногуни экспертизаи судӣ, методҳои математикии тадқиқотӣ ва монанди инҳо, ки бо илми хатшиносии криминалистӣ дар муносибати “ҳамсоият ва ҳешигарӣ” қарор доранд ва бидуни онҳо масъалаҳои касбиро, ки профессор Ямоқова З.Д. дарс мегуяд, омӯзонидан мушкил аст, ба навъи аҳсан меонад. Ва устодона фаҳмонида метавонад. Ӯ бо донишҳои энциклопедии худ дили шогирдонро тасхир мекунад ва устои ҳақиқӣ будани ҳешро тӯли солҳо бо ифтихору сарбаландӣ муаррифӣ ва тасдиқ менамояд.

То замони истиқлол профессор Ямоқова З.Д. дар гурӯҳҳои русӣ ҳам дарс мегузашт. Ӯ бо сатҳи баланди донишҳои забони русӣ, тавассути он ба донишҷӯён фаҳмонидани истилоҳ, категория, дефинитсияҳо, қоидаҳо, нозуқиҳои гузаронидани мураккабтарин экспертизаҳо дар соҳаи матншиносии судӣ таваҷҷуҳи аудиторияро ба якборагӣ ҷалб мекард. Ва то охири дарс донишҷӯён худро дар ихотаи санъати баланди

омӯзонидани илму маърифат ва касбият мезданд. Муддатҳо зерин таассурот мезданд.

Ба эътиқоди мо, муаллимӣ олитарин, бузургтарин, масъулиятноктарин ва ҳамзамон бо ин, мушқилтарин касб аст. Касби аз одам инсонсозӣ, аз инсон шахсиятсозӣ, аз шахсият таърих ва давлатсозӣ аст. Муаллим муаллиф ва ҳимоятгари сохти давлатдории милли мебошад. Давлатмардон, сиёсатмадорон, олимон, нависандагон, лашкаркашонӣ бузург, мутахассисон, ватандӯстон, инсонҳои неки меҳнатӣ дар худ як навъ намунаи руҳи қавӣ, хотирмон, ва барандаи намунаҳои шахсияти муаллимони худ мебошанд.

Дараҷаи устодӣ дониш, маърифат ва заҳмати бузургро тақозо мекунад. Профессор Ямоқова Зумрад Додочонова аз зумраи ҳамин шахсиятҳои соҳибмактаби риштаи ҳуқуқшиносии таҳсилоти олии ҷумҳурӣ аст.

Нафароне, ки худро ба сифати мутахассис муаррифӣ менамоянд, кам нестанд. Ва онҳо дар ин тасаввурот ва банди ҳаёлот умри азиз сарф мекунад.

Соҳибкасб ва соҳибунвонҳо зиёданд. Мутаассифона, онҳое, ки аслияти касбӣ, ҳувияти шахсӣ ва тахассусмандии аз ҷониби дигарон эътирофгашта ва инъикоси маънавиашон дар ҷомеа муассир бошад, ангуштшуморанд. Гегел мефармояд: “Ҳар инсон ангушт дорад. Метавонад дар ихтиёраш қалами наққошӣ ва рангу бор дошта бошад. Аммо ин чиз ӯро рассом карда наметавонад. Айнан, ҳамин вазъ ба фаъолияти тафаккур дахл дорад. Фақат тафаккури дуруст, дониш ва дарки воқеии предмет аст. Ва барои ҳамин доништанҳои мо бояд илмӣ бошад” (Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Т. 1-14. М-Л.: 1929. - С.124). Ҳаёти профессор Ямоқова З.Д. ба ҳамин дарк, бо ҳамин тафаккур ва арзиши зиндагӣ мутаносиб аст. Ба ҳамин ҷабҳаи пурифтихор бахшида шудааст.

Олимҷон ХОҶАМУРОДОВ

профессор

ТАҲОҶУМИ ФАРҲАНГИ АҶНАБӢ ВА БАҚОИ ФАРҲАНГИ МИЛӢ

Ҳар даври замон вижагиҳои фарҳанги худро дорад, ки он ба номи ҳамон давр ёд мешавад. Аз ҷумла, фарҳанги даврони Эҳё ё фарҳанги маорифпарварӣ. Фарҳанги нимаи дуюми асри XX-и Аврупои Ғарбӣ ва ИМА ҳамчун фарҳанги давраи постмодернизм (фаромодернизм) шинохта шудааст. Зеро аз нимаи дуюми асри XX дар ниҳоди фарҳанги кишварҳои пешрафтаи Ғарб ба шумули Иёлоти Муттаҳидаи Амрико як таҳаввулоти ҷашмгире ба миён омад, ки он, дар қадами аввал, дар рафтору кирдор ва андешаву тафаккури ҳомилони насли ҷавони ин фарҳанг ба мушоҳида мерасад.

Меъёру арзишҳои иҷтимоӣ-ахлоқӣ тағйир меёбад. Арҷузори ба ҳама чизе, ки аз қайду шарт озод аст, инкори ҳамагуна одоту русуми роиҷи ҷомеаи мутамаддин, сутудани фаъолияти бебандубории фарди ҷомеа, безътиной ба ҳайсиату обрӯ ва муқаррароти ахлоқӣ, гузашта аз ин, эътимод надоштан ба нерӯи халлоқонаи ақлу хирад ва амсоли он милоки асосии фарҳанги ҷадид ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, дар ин давра дар ҷомеаи аз лиҳози сановтиву фановари пешрафтаи Ғарб як навъ бебанду борӣ ва ирратсионализм (рафтори ғайримантиқӣ) авҷ мегирад. Қонунмандӣ ва нақши дурнамои зиндагӣ таназул ёфта, тавачҷӯҳи асосии насли ҷавони ҷомеа ба зиндагии лаҳзай “як рӯз бошу хурӯс бош” ва навгонаҳои оммиёнаи рӯзмарраи равона карда мешавад. Зимнан, бояд ёдовар шуд, ки бори нахуст вожаи “постмодернизм” ҳамчун истилоҳ дар ибтидои асри XX аз

тарафи файласуфу нависандаи олмонӣ Рудолф Панвитс (1883-1969) барои ташхиси падидаи бухрони фарҳанги Аврупо истифода шуда буд. Сипас, онро дар охири солҳои 40-уми асри гузашта муаррих ва фарҳангшиноси маъруфи англис Арнолд Тойиби (1889-1975) барои мушаххас сохтани фарҳанги давраи нави Аврупо номгузорӣ кардааст.

Фарҳангшиносон фаромодернизмро ба таври хулоса чунин таъбир кардаанд: як навъ “бехудоикунӣ”-и ҷаҳон, яъне инкори вобастагии ҳаёти инсон аз “Рӯҳи мутлақ”-у “ҳадафҳои олии”, озод будан аз ҳама қайду банди иҷтимоӣ, динӣ ва ахлоқӣ, ҳамчунин аз тасаллоти забон ба ҳайси воситаи маърифати ҷаҳон ва ҳақиқати воқеӣ. Аз ин ҷост, ки дар ҷомеа усули воҳиди фарҳангӣ аз байн рафта, плюрализми фарҳангӣ ҷойгузин мешавад.

Дар зоти худ ин фарҳанги ҷадид ҷанбаи фаромиллӣ дошта, ҳадафаш аз байн бурдани фарҳанги миллӣ ва беқадр сохтану дигаргун кардани арзишҳои ахлоқист. Аз ин ҷост, ки он аз ҳама анвои фарҳанг, бештар ба фарҳанги омма (массаваӣ культура) таъя мекунад. Чунки фарҳанги омма зодаи ҷомеаи саноатишуда буда, тамоми аносурӣ фарҳанги истеъмолӣ – маиширо дар худ таҷассум сохтааст. Инсонӣ муосир бо тамоми фаъолияти ҳаётии хеш аз рафтору кирдор то ғизову либосу манзал, васоили беҳдошту маишӣ ва маорифу кору фаъолиятҳои зерӣ нуфузи фарҳанги омма қарор дорад. Зеро фарҳанги омма, дар ҷомеаи кунунӣ воситаи анғезандаи маҳсулоти масрафӣ ё ба қавле, истеъмолӣ мебошад. Ҳар маҳсулоте, ки дар маърази таблиғу тарвиҷи фарҳанги омма қарор мегирад, арзишманд ва серистеъмол мегардад. Чун ки аз тариқ Васоити ахборӣ омма (ВАО), ки дар тасарруфи фарҳанги омма аст, маблағҳои хангуфте дар таблиғу рекламаи он сарф мешавад.

Ба таъбири дигар, фарҳанги омма, ки фаромодернизм зери ниқоби он амал мекунад, низоми нави идоракуни ва танзими афкори омма ва эҳтиёҷоту талаботи онҳоро дар даст дорад.

Перомуни нақши фарҳанги омма дар ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷаҳони муосир донишмандони зиёде изҳори андеша кардаанд. Аз ҷумла, О. Шпенглер дар асараш “Ғуруби Аврупо”, А. Швейтсер дар “Фарҳанг ва ахлоқ”, Х. Ортеги-и Ҳассет дар “Қиёми тӯдаҳо” ва амсоли эшон тарафҳои гуногуни фарҳанги оммаро ба таври ҷиддӣ таҷзияву таҳлил намудаанд. Дар пажӯҳиши онҳо фарҳанги омма фарҳанги оддӣ ва рӯзмарраи бештари афроди чомеа буда, бо роҳҳои мухталиф ба шумули ВАО ва шабакаҳои иҷтимоӣ нуфуз мекунад. Ба тайиди муҳаққиқон, ин фарҳанг дар навбати хеш ҳадиаксари намунаи боризи маънавияти вобаста буда, василаи бегонагиву инзивочӣ (канорагирӣ) ва афсурдахотирии шахс, махсусан, насли наврас гардида, таҷассумгари муносибатҳои худсаронаву бепарвоёна ба арзишҳои муқаддаси башарӣ мебошад.

Мисоли равшани он, имрӯзҳо дар кишварҳои Аврупои Ғарбӣ ва ИМА ба ҳукми анъана даромадани беэътиной ба дину оин ва суннатҳои муқаддаси башарӣ, талқини иҷбории интиҳоби ҷинсият дар овони навбовагӣ, издивоҷ бо ҳамчунс, ки ҳатто Калисои католикӣ онро иҷозат додааст ва амсоли он маҳсуб мешавад.

Бад-ин робита фаромодернизм, ки имрӯз бо номи “фарҳанги ҷаҳонӣ” арзи андом кардааст, меросбари бевоситаи фарҳанги классикӣ ва мутараққии Аврупо набуда, балки як навъ зиддифарҳанг аст, ки дар асл ҳадафаш мутобиқсозии соири фарҳангҳо ба манфиати фарҳанги фаромодернизм, мебошад. Зеро иқтисоди фаромиллӣ як шакли наздикшавӣ ба меъерҳои ягонаи (стандартии) фарҳанги оммаро барои ҳамаи кишварҳои таҳти султаи ҷаҳонишавӣ (глобализатсия) қарор

дошта, татбиқ мекунад. Аз ин ҷост, ки аксаран ҷаҳонишавӣ зери шиори “воридшудан ба фарҳанги ҷаҳонӣ ва баҳраёбӣ аз арзишҳои умумибашарӣ” амал мекунад, аммо дар асл он як ниқоби фаромодернизм буда, моҳиятан ҳадафаш тавре ки гуфта шуд, аз байн бурдани фарҳанги миллий ва дигаргуну беқадр кардани арзишҳои миллист. Як мисоли оддӣ. Маҳсулоти “Мак Доналдс (Mc Donalds)” ва “Ки-эф-си (KFC)”-и америкоӣ ҷои ғизои суннатии бисёр халқҳоро танг кардааст ва ё забони англисӣ ба таври ғаъол ба ҳаёти рӯзмарраи зубдағони бофарҳанги халқҳои ҷаҳон ворид шуда, ба воситаи онҳо истилоҳоту вожагон ва ҳатто, навҳи забони англисӣ бар забонашон нуфуз пайдо кардааст.

Васоити ахбори омма ва шабакаҳои иҷтимоӣ имрӯзҳо ин фарҳангро барои миллионҳо нафар дастрас мекунад. Маҳз ҳамин вижагиҳои ин фарҳанг ҷанбаи хатарноки он аст. Дар даврони ҷаҳонишавӣ муҳим он аст, ки ВАО ва шабакаҳои иҷтимоӣ дар ихтиёри кадом мафкура ва идеология қарор мегирад. Зеро аз гардонандагони онҳо мазмуну ҳадафи омма ва таъсири он ба афқору андешаи тӯдаҳои мардум вобастагии калон дорад. Барои бурҳони ин гуфтаҳо, татбиқи марҳала ба марҳала ва тадриҷии доктринаи зидди шӯравие, ки аз забони сиёсатмадори вақти америкоӣ Ален Даллес (охири солҳои 40-уми қарни XX) чунин баён гардида буд, далели бехтарин аст:

“Лаҳза ба лаҳза ғоҷиаи марги ин мардуми саркаш рӯи замин бо хомӯш сохтани худогоҳии ӯ ба роҳ монда мешавад. Адабиёт, театр ва кино ҳама дастаҷамъона пастарину зиштарин эҳсосоти шаҳвониву ваҳшонии инсонро тасвиру таблиғ мекунад. Мо ҳамаҷониба он ҳунармандону адибонро дастгирӣ мекунем, ки ба воситаи ҳунару осори хеш дар шуури одамон парастии шаҳвату зӯрӣ, садизму хиёнат, хулоса тамоми воситаҳои бадахлоқиро талқин мекунад. Мо дар идороти давлатӣ

бесарусомонӣ ва ҳарчу марҷро ба вучуд меорем. Поквичдониву шарофатмандӣ мавриди тамасхур қарор гирифта, ба мероси гузашта табдил меёбад. Бешармию густохӣ, дурӯғу фиреб, бадмастиву нашъамандӣ, тарси ҳайвонӣ аз якдигар, беҳаёӣ ва миллатгароии инфиротиву душмании байни халқҳо чун гулҳои пурбарг дар он чомеа мешукуфанд” (иқтибос аз китоби Б. И. Олейник. Князь тьмы (Шоҳи зулмот) // Роман газета. М.: 1993).

Тавре, ки таърих нишон дод, дар фурупошии Иттиҳоди Шӯравӣ яке аз омилҳои асосии он ҳамон барномаи Ҷавқ буд, ки ба тадриҷ аз ҷониби ИМА ба воситаи интишору таблиғи фарҳанги омма амалӣ гардид.

Дар марҳилаи кунунии рушди чомеаи ҷаҳонӣ ВАО ва шабакаҳои иҷтимоӣ аслиҳаи тавоно маҳсуб мешавад, ки дар самтгирии афкори чомеа нақши калидиро мебозанд.

Аз ин рӯ, дар таблиғу тарвиҷи дастовардҳо ва фаровардаҳои маънавии ҷаҳони Ҷарб, ки сели ҷаҳонишавӣ ҳар соату дақиқа тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ ва ВАО ба армуғон меоранд, бояд хело эҳтиёткорона ва бо милокҳои ахлоқиву фарҳанги миллий санҷида муносибат намоем, то ҳувияти миллий ва фарҳанги бостонии хешро дар вартаи ҳалокат нагузорем. Муҳимтар аз ҳама, ба ҳар гуна пешниҳоду барномаҳои “беғаразона”-и фарҳанги маърифатии ниҳодҳо ва сандуқҳои байналмилалӣ, ки барои “демократисозӣ”-и чомеаи мо ба хотири “воридшудан ба фарҳанги ҷаҳонӣ ва баҳраёбӣ аз арзишҳои умумибашарӣ” “талаш” меварзанд, бо таамул ва таҳлилу арзёбии ҳамаҷониба муносибат намоем, то “косаи гармтар аз он” набошем.

Махбуба КАМОЛОВА
кандидат политических наук

ДЖИХАДИСТСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ В СИСТЕМЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ УГРОЗ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Среди новых политических явлений, возникших в условиях глобализации мировых процессов, особую актуальность приобретает феномен исламского джихадистского фундаментализма и проблемы научно-концептуального анализа ее идеологических явлений. В связи с чем одной из угроз в системе информационной безопасности в мировом масштабе, и в Республике Таджикистан, в частности, на современном этапе является джихадистская идеология.

Прежде чем приступить к анализу данной проблемы считаем целесообразным раскрыть сущность и содержание понятийного аппарата таких как «джихад», «исламский джихадистский фундаментализм», «джихадистская идеология», «информационная безопасность» .

Джихад (от арабского-старание, напряжение усилий)- борьба за веру, «борьба на пути и во имя Аллаха». Первоначально «джихад» означал борьбу за распространение ислама и его защиту как мирным, так и военным путем. В Коране есть установки не входить с многобожниками в конфронтацию, а склонять их к истинной вере «мудростью и хорошим увещанием», а также формула «нет принуждения в религии».

В исламском учении закрепились разработанные богословами-законооведами расширительные толкования «джихада»: «джихад сердца», означающий борьбу с

собственными дурными наклонностями; «джихад языка»-повеление одобряемого и запрещение порицаемого; «джихад знания», подразумевающий борьбу со злом через научное изучение ислама, «джихад руки»-принятие мер в отношении преступников и нарушителей общепринятых норм; «джихад меча»-вооруженная борьба с неверными [1]. Именно использование данного термина в последнем смысле используют экстремистские исламские группировки в своей борьбе с «врагами ислама», и именно в таком смысле термин «джихад» и идеология джихадизма будет использоваться как система угроз в системе информационной безопасности Республики Таджикистан в данной статье.

«Джихадисты», которые называют себя аль-муджахидами (от араб. воин) - отличаются тем, что они занимают более радикальную позицию и считают, что современная ситуация требует использования насилия. Центральной частью такой идеологии считается идея о том, что ислам находится под угрозой со стороны Запада и его союзников, и нуждается в защите, для которой можно прибегать к любым методам. Терроризм, в том числе с использованием смертников в их интерпретации, становится актом мученичества, высшим подарком Всевышнему в рамках джихада. Долгосрочной целью джихадистов является восстановление исламского Халифата, который простирался бы от Марокко до Филиппин.

По сути дела, идеологи джихадизма подхватывают мотивы популярной на Западе идеи «столкновения цивилизаций». В частности, Усама бен Ладен оперировал именно этим понятием, когда утверждал: «Эта борьба – борьба идеологическая и религиозная, и это столкновение есть “столкновение цивилизаций”. Они (США и Запад) стремятся уничтожить исламскую идентичность во всем исламском мире. Это истинная позиция по отношению к нам...» Поэтому,

помимо тактических задач, в идеологическом арсенале радикальных исламистов имеются и стратегические, можно сказать, конечные цели. Такую конечную цель, достижимую путем глобального джихада, предполагает используемый идеологами «Аль-Каиды» и близких ей по духу исламистских группировок концепт халифата[2].

В мире вступила в действие мощная, ранее невиданная сила, направленная против современной цивилизации и существующего миропорядка.

Идеологией этой силы является радикальный джихадизм, цель которого – уничтожение структур светской государственности и установление теократической власти, отрицающей нормы права и морали. Средством воздействия на мир является международный терроризм, осуществляющий насилие в глобальных масштабах через сетевую структуру боевых организаций и ячеек, действующих в большинстве государств мира. Организационным и логистическим ядром этой всемирной структуры стало Исламское государство (ИГ), самоорганизовавшееся и утвердившееся на большой территории, реквизированной террористами у Ирака и Сирии.

Радикальный джихадизм – детище империалистических войн XX и XXI вв., которые разделили исламский мир, противопоставили отдельные ветви ислама друг другу, замкнули их в непрерывной борьбе в целях решения внешних задач империалистического господства ведущих европейских государств. Фактором международной политики джихадизм, как идеология и движение, стал после Первой мировой войны и принял перманентную форму после распада «больного человека Европы» (так турецкую империю именовал еще российский император Николай I). Слабеющая Османская

империя заняла неверную позицию в Первой мировой войне, поддержав Германию.

Следует отметить, что идеи исламского джихадизма впервые получили свое теоретическое обоснование в работах Х.Аль-Банни, А.Маудуди, С.Кутба. Эти мусульманские идеологи считаются основателями социально-политической доктрины исламизма. Главной целью в этой доктрине они объявили построение исламского государства, а "джихад" как единственный способ возвращения мусульманского общества к истинной вере и утверждения исламского порядка.

Наиболее ярким проявлением тенденции видоизменения и подмены классического ислама стала книга идеолога «Братьев-мусульман» С. Кутба «Вехи на пути». Он написал ее, находясь в тюрьме по обвинению в заговоре с целью убить египетского президента Г. А. Насера. Книга организовала любительские радикальные максимы «Братьев-мусульман» в теоретически консистентную систему, задача которой – объявление войны против существующего мирового порядка. Кульминацией и исходом этой войны должно стать обретение свободы всем человечеством на земле[3].

Идеология, основанная на концепте "джихада", стала наиболее актуальным мировоззрением всего исламского радикализма в глубочайший кризис идентичности и легитимности в мусульманском мире в последней четверти XX века и начале XXI века.

Таким образом, современное радикальное движение использует ислам как прикрытие и на самом деле является продуктом социальных противоречий в арабском мире, порожденных длительным периодом колониального господства и социальными катаклизмами постколониальной эпохи. Опасность состоит в том, что исламисты используют методики психологического давления, насилие, мобилизуя

для этого массы людей развивающегося мира, измученных полуголодным существованием, нищетой и легко отзывающихся на радикальные, деструктивные лозунги.

Идеологию радикального джихадизма создают и воссоздают опытные менеджеры массовых движений в арабском мире, активно играя на национализме, исторических обидах и дезинформации о целях движения. Они используют формулировку-определение единого арабского мира – Дар аль-ислам (территория ислама, которой должен править якобы законный преемник мирской политической власти, некогда обретенной пророком).

Поскольку сегодня ислам далеко не един, а различные линии потомства пророка находятся в постоянной вражде, найти контуры Дар аль-ислама представителям идеологии радикального джихадизма не удастся. Однако они исходят из того, что Дар аль-ислам пребывает в постоянном состоянии войны с регионом Дар аль-харб (территория войны), который надо покорить, а затем установить новый мировой порядок. Характеризуя эти взгляды, экс-госсекретарь США Г. Киссинджер отмечает: «Стратегия по достижению этой универсальной цели – джихад, то есть обязанность правоверных всемерно расширять территорию ислама. Джихад подразумевает в том числе войну, но ни в коем случае не сводится только к насильственным методам.

Мы назвали теорию, лежащую в основе современных террористических движений, радикальным джихадизмом, поскольку она использует только насильственные методы. Это сочетание идей борцов эпохи колониального господства с современными массовыми движениями в значительной степени применяли некоторые страны, решая свои геополитические задачи на Ближнем Востоке, в Афганистане и других частях света. Тайно или явно в период после Второй

мировой войны они использовали радикальные группировки для решения своих геополитических задач в арабском мире. Сегодня массовый джихад без этого геополитического экспериментирования был бы невозможен.

От практики мобилизации желающих выполнять геополитические цели в арабском мире, в частности на Ближнем Востоке, *соответствующие государства* не отказались, хотя результаты войн, которые они вели и ведут все 20 лет оказались провальными и неожиданными. Трагическим геополитическим последствием этих действий стали масштабы радикального джихадизма, который нацелен на преобразование мира мусульман в новое, более совершенное состояние, а затем провозглашение *гипотетического* мирового господства правоверных.

Целью радикального джихадизма является создание теократической власти, применяющей законы шариата, использующей массовое насилие для обеспечения покорности и послушания.

Радикальный джихадизм – новое террористическое движение всемирного охвата – представляет собой угрозу не только христианскому, но и мусульманскому миру, ибо ведет к разрушению цивилизационных приобретений XX и XXI вв.

Следует подчеркнуть, когда джихадисты говорят, что их идеологией является исламизм, верным в данном утверждении является только «-изм». Ведь, по сути, это светская идеологическая доктрина, стремящаяся наделить властью радикальные террористические силы, которые сегодня уже не ограничиваются национальными задачами в мусульманских странах, а рисуют себе геополитические перспективы и цели мирового господства.

Конечно, радикальный джихадизм, как идеология экспансии и мирового господства, не является монолитным,

он черпает своих сторонников из шиитского, суннитского, других направлений современной мусульманской религии. Сугобо мировоззренческие противоречия радикалы превращают в мотивы для политических схваток внутри самого движения, чтобы жестко подавлять разномыслие в своей среде.

Следует отметить, что в свою очередь, фундаменталисты рассматривают джихад прежде всего как вооруженную борьбу. Данное обстоятельство объясняется теми целями и задачами, которые ставит перед собой фундаментализм как идейное течение. Если традиционалисты выступают за сохранение той версии ислама, которая сложилась на определенной территории именно сегодня, а модернисты отстаивают эволюционный путь его развития, то фундаменталисты-радикалы требуют возвращения к прошлому, в так называемый «золотой век» (VII в.) ислама. Разумеется, добровольный ценностно-мировоззренческий возврат современных людей в раннее Средневековье вряд ли возможен, поэтому умеренными фундаменталистами не исключается, а их радикально настроенными единомышленниками предполагается применение насилия в той или иной форме [4].

По мнению З.И.Левина под «**фундаментализмом**» понимается определенная «идеология религиозных и религиозно-политических движений и течений, которые активно выступают за возвращение к истокам или богословской основе вероучения, за возвращение к вере в ее изначальной чистоте». Фундаментализм как идея возврата к истокам или начальным формулам ортодоксии появляется, когда доктрины религиозной системы, нормативированные толкованием богословскими авторитетами священных текстов,

на каком-то этапе общественного развития перестают в должной мере отвечать его потребностям.

Как культурный феномен современный фундаментализм является реакцией на модернизацию и глобализм.

Призыв вернуться к истокам веры или к "очищению" вероучительной доктрины от "искажений" подрывает позиции "официальной религии", освящающей существующий порядок вещей [5].

Цель фундаментализма – устранение несоответствия между устаревшей богословской формой отражения бытия и новым состоянием общественного сознания[6].

Исламский фундаментализм – «термин используемый для общей характеристики современных мусульманских религиозно-политических движений, идеология которых в различных интерпретациях основана на обращении к религиозному, социальному и политическому опыту раннего ислама времен пророка Мухаммада. В этом же смысле употребляются термины „исламское возрождение“, „мусульманский интегрзм“»[7].

«На европейском континенте многие исследователи ислама и Ближнего Востока для обозначения нынешней тенденции политической активизации ислама предпочитают отдавать таким понятиям, как „исламизм“, „исламисты“. В частности, можно говорить о нежелании увязывать выступление за реформу ислама в XIX в., продолжающиеся и в наши дни, с религиозным (христианским) фундаментализмом, свойственным США.»[8].

Термином «исламский фундаментализм» характеризуются существующие в рамках ислама фундаменталистские течения, активно выступающие за возвращение к истокам ислама (мединской общине) или его богословской основе (усуль ад-дин)[9].

В зависимости от отношения к сути исламской доктрины фундаменталистские движения делятся на ортодоксию и салафизм[10]. Последователи ортодоксии («чистого ислама», «основ веры») требуют от мусульман строгого выполнения предписаний шариата и выступают охранителями незыблемости традиционного суннизма (например, движение Талибан). Салафиты (от арабск. ассалаф ас-салих) требуют «возврата к источникам», призывают ориентироваться на образ жизни и веру «праведных предков», ранней мусульманской общины. Салафизм развивается в двух «противонаправленных» версиях: возрожденческой («пуританской», охранительной) и реформаторской (модернизаторской, обновленческой).

Представители возрожденческой версии салафизма – «блюстители Слова»[11]. Их девиз: «Назад к Корану». Последователи Ахмада ибн Ханбаля, Ахмада Такиддина ибн Таймийи, Мухаммада ибн Абд аль-Ваххаба и ваххабизма являются решительными противниками модернизации, суть которой – секуляризация и западный экспансионизм – подрывает устои традиционного общества[12]. Возрожденцы хотят внедрить шариат как единственный регулятор жизни уммы, стремятся архаизировать действительность, изменить современные политические и социокультурные структуры в духе мединской общины времен Пророка. Джихад воспринимается как путь установления планетарного господства ислама с применением всех средств, включая насилие[13].

С целью определения влияния идеологии исламского джихадистского фундаментализма на национальную безопасность стран, в частности на Республику Таджикистан, как угрозу для информационной безопасности, рассмотрим содержание понятия **"информационная безопасность"**.

Информационная безопасность ([англ. Information Security](#), а также — [англ. InfoSec](#)) — практика предотвращения [несанкционированного доступа](#), использования, раскрытия, искажения, изменения, исследования, записи или уничтожения [информации](#). Это универсальное понятие применяется вне зависимости от формы, которую могут принимать [данные](#) (электронная или, например, физическая). Основная задача информационной безопасности — сбалансированная защита [конфиденциальности](#), [целостности](#) и [доступности](#) данных, с учётом целесообразности применения и без какого-либо ущерба [производительности](#) организации[14].

В ст.1 Закона Республики Таджикистан "О безопасности" дается следующее определение: "**Информационная безопасность**- состояние защищенности государственных информационных ресурсов, а также прав человека и гражданина и интересов общества в информационной сфере"[15].

Следует отметить, что в Концепции информационной безопасности Республики Таджикистан: "**Информационная безопасность** Республики Таджикистан является одной из составляющих национальной безопасности Республики Таджикистан и оказывает влияние на защищенность национальных интересов Республики Таджикистан в различных сферах жизнедеятельности общества и государства". Угрозы информационной безопасности Республики Таджикистан и методы её обеспечения являются общими для этих сфер.

В каждой из них имеются свои особенности обеспечения информационной безопасности, связанные со спецификой объектов обеспечения безопасности, степенью их уязвимости в отношении угроз информационной безопасности Республики

Таджикистан. В каждой сфере жизнедеятельности общества и государства наряду с общими методами обеспечения информационной безопасности Республики Таджикистан могут использоваться частные методы и формы, обусловленные спецификой факторов, влияющих на состояние информационной безопасности Республики Таджикистан[16].

Вышесказанное предполагает уделить серьёзное внимание угрозам национальной безопасности, которые имеются в информационной сфере, а также вопросам гарантии безопасности информации, имеющие глобальный характер, при помощи тех способов и методов, свойственных правовым средствам.

Как полагает П.Махмадзода "понятие «информационная безопасность», в его самом общем смысле, - это защищенность информации и опорной инфраструктуры от непредвиденных или преднамеренных воздействий естественного или искусственного содержания, наносящие непоправимый урон субъектам информационных отношений, включая владельцев и пользователей информации, а также опорам инфраструктуры. Все это позволяет сделать вывод, что прогрессирующая информатизация всех сфер жизнедеятельности граждан Таджикистана, общества и реальный рост социальной роли информации выступают главным критерием важности информационной безопасности в жизни общества, государства и личности"[17].

На наш взгляд, прав Руководитель российского Центра изучения афганской политики (ЦИАП) Андрей Серенко относительно вопроса потенциальных зон риска для России и других республик бывшего СССР, в том числе и Республики Таджикистан.

Он отмечает, что современный политический ислам, то есть совокупность групп, фракций и движений, ориентированных на захват разными путями политической власти и построение исламского общества и государства, многолик и разнообразен.

Такой структурой сегодня является «джихадистский ислам», который провозглашает перманентную вооруженную борьбу (джихад) за власть с целью силового построения исламского государства. Собственно, он сегодня больше всего и тревожит общественное мнение, так как сторонники «джихада» представляют реальную угрозу здоровью и жизни людей, безопасности общества и государства. И это касается не только европейских стран, но и России, всех государств постсоветского пространства, стран Ближнего Востока, Южной и Юго-Восточной Азии, африканских государств. Пару лет назад сторонники самого раскрученного бренда современного «джихадистского ислама» - «Исламского государства» (ИГИЛ) были зафиксированы даже в одной из стран Центральной Америки. Это говорит о том, что современный «джихадизм» — проблема глобальная, она затрагивает всех и, соответственно, эффективно противостоять ей можно лишь силами объединенных наций и государств.

Сообщество современного «джихадистского ислама» включает в себя как локальные, местные движения и группы (например, «Джейш Мухаммад» и «Лашкар-е Тайба» в Пакистане, «Имарат Кавказ» в России, «Исламское движение Восточного Туркестана» в Афганистане и Пакистане и др), так и глобальные, международные структуры, вроде «Аль-Каиды» и «Исламского государства».

Широко известны также крупные джихадистские движения и группы «смешанного типа», которые, с одной стороны, имеют ограниченный ареал активных действий, но при этом тесно связаны с глобальными джихадистскими брендами. Так,

например, афганский «Талибан» и сомалийский «Харакат аш-Шабаб аль-Муджахидин» являются «смежниками» «Аль-Каиды», а «Исламское движение Узбекистана» и нигерийская «Боко Харам» — это активные партнеры ИГИЛ, принесшие присягу на верность (байят) «халифу» Абу Бакру аль-Багдади.

По его словам, в настоящее время радикальный джихадистский ислам становится еще более радикальным. Причиной такого явления является то, что сегодня идет период смены джихадистских эпох, когда под воздействием ряда важных факторов меняется идеология и практика «джихада».

Прежде всего, это связано с усилением роли интернета в последние 20 лет, появлением новых средств коммуникации и новых дистанционных средств и методик образования, которые опять-таки выстраиваются через интернет, формируя соответствующую глобальную инфраструктуру сетевого типа.

Другим фактором является смена поколений в исламском мире, выход на активную социальную сцену молодых людей, воспитанных уже в цифровой субкультуре. Это поколение молодых мусульман по-другому смотрит на мир, живет в социальных сетях, активно завязывает новые цифровые знакомства, взламывает традиционные медийные, политические и религиозные авторитеты и требует перемен.

Наконец, **третьим фактором** является крайне эффективная и масштабная деятельность пропагандистов нового «цифрового джихада» и тех сетевых структур, которые смогли связать воедино современные технологии и запрос молодых мусульман на протест и большие перемены[18].

В настоящее время одной из угроз в системе национальной и информационной безопасности для стран Центральной Азии, в частности Республики Таджикистан, является

распространение идеологии и мировоззрения международных террористических организаций, исходящих из соседнего государства Афганистан. Последние события связанные с выводом американских войск из этой страны показывает, что угроза экстремизма и терроризма, торговля оружием и наркотиков, киберпреступность все более усугубляется и серьезно влияет на стабильность и безопасность стран Центральной Азии, в особенности на Республику Таджикистан, которая является буферной зоной для всех соседей. Это все увеличивает распространение идеологии джихада, создание исламского халифата и возвращения в средневековье. Примером может быть действия исламского движения "Талибан" через средства массовой информации и социальные сети, а также аналитические центры. Идеология, с которой мир не согласен, и Таджикистан тоже считает ее противоречащей своим национальным интересам.

Литература

1. Семигин Г.Ю. Политическая энциклопедия в двух томах. Том.1-М.: «Мысль», 2000. - 750с.-С.345-346.
2. Яшлавский А. Идеология салафитского джихадизма как тоталитарный проект./Журнал «Мировая экономика и международные отношения», М., 2013 г., № 4, С.71-78.
3. Антонович И.И. Радикальный джихадизм-геополитическая угроза цивилизационным основаниям современного миропорядка. / Социология 4/2015, с. 30-36.
4. Добаев И.П. «Джихад» на Северном Кавказе: "священная война" или терроризм?/ Взаимодействие государства и религиозных объединений: современное состояние и перспективы; материалы Северокавказской научно-практической конференции (15 октября 2003 г.). – Махачкала: Юпитер, 2004.- С.133-148.

5. Левин З.И. Предисловие // Фундаментализм. Статьи. / отв. ред. З. И. Левин. – М. : Ин-т востоковедения РАН : Крафт+, 2003. – С. 3–11.

6. Баширов, Л. А. Ваххабизм: истоки, особенности вероучения / Л.А. Баширов // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2007. – № 1–2. – С. 197–252.

7. [Алексеев И. Л. Исламский фундаментализм](#) // Религиоведение. Энциклопедический словарь / Под ред. [А. П. Забияко](#), [А. Н. Красникова](#), [Е. С. Элбакян](#). – М.: [Академический проект](#), 2006. – С. 1256. – (Summa). – ISBN 5-8291-0756-2.

8. [Алексеев И. Л. Исламский фундаментализм](#) // Энциклопедический религий / Под ред. [А. П. Забияко](#), [А. Н. Красникова](#), [Е. С. Элбакян](#). – М.: [Академический проект](#), 2008. – С. 555-556.

9. Баширов, Л. А. Исламский фундаментализм: генезис, идеология, практика / Л. А.

10. Баширов // Вопросы религии и религиоведения. – 2009. – Вып. 1, ч. 4. – С. 381–404.

11. Левин, З. И. Хранители Слова и блюстители Духа Откровения / З. И. Левин // Фундаментализм. Статьи / Отв. ред. З. И. Левин. – М. : Ин-т востоковедения РАН : Крафт+, 2003. – С. 13–48.

12. Левин, З. И. Хранители Слова и блюстители Духа Откровения / З. И. Левин // Фундаментализм. Статьи / Отв. ред. З. И. Левин. – М. : Ин-т востоковедения РАН : Крафт+, 2003. – С. 15–16.

13. Кутб, С. Будущее принадлежит исламу / С. Кутб. – М. : Сантлада, 1993. – С. 49–62104 .

14. Семашко И.М. современный исламский фундаментализм: «la revanche de dieu» и/или альтернативный

проект глобализации?// Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 7, Филос. 2011. № 1 (13).- С.101-105.

15. Закон Республики Таджикистан "О безопасности" № 721 от 28 июля 2011 года, г.Душанбе.

16. Концепции информационной безопасности Республики Таджикистан. Указ Президента Республики Таджикистан от 7 ноября 2003 года №1175, г.Душанбе.

17. Махмадзода П.А. Информационная безопасность в системе политической коммуникации: состояние и приоритеты обеспечения (на материалах государств Центральной Азии)/ дис. ... док. полит. наук: 23.00.04 / Махмадзода П.А.-Душанбе, 2018.-323.

18. Андрей Серенко: Радикальный ислам — проблема глобальная и явно недооцененная. 22.04.2020.

Кароматулло АБДУХАЛИЛЗОДА

номзади илми фалсафа

ҶАҶОНБИНИИ ИЛМӢ ВА ҶОМЕАИ МИЛӢ: МУШКИЛОТ ВА ДУРНАМО

Одатан маҷмӯи дониш ва тасаввуроти шахсро дар бораи олам ва муносибати инсонро ба он ҷаҳонбинӣ меноманд. Ҷаҳонбинӣ метавонад илмӣ ва метавонад ғайриилмӣ бошад. Ҷаҳонбини илмӣ гуфта чунин дидеро оид ба олам медонанд, ки дар он масъалаҳои пайдоиш, тағйирёбӣ ва инкишофи олам ва тамоми раванду ҳодисаҳои табию ҷамъиятӣ дар асоси кашфиёти илмӣ шарҳу тавсиф меёбанд. Яъне, ҷаҳонбини илмӣ даҳлати нерӯҳои фавқуттабиаро дар раванду ҳодисаҳои табию ҷамъиятӣ истисно менамояд. Хусусияти фарқкунандаи ҷаҳонбини илмӣ объективӣ будани мундариҷаи он ва тавассути таҷриба собит намудани асосҳои назариявии он мебошад. Барои ҷомеае, ки пешрафти ҳаматарафа ва таъмини сатҳи ҳуби зиндагиро барои мардум ҳадафи худ қарор медиҳад, доштани ҷаҳонбини илмӣ ҳатмӣ ва зарур аст. Зеро бидуни ҷаҳонбини илмӣ на пешрафти ҷомеаро таъмин намудан мумкин аст, на сатҳи зиндагонии ҳубро. Гузашта аз ин, надоштани ҷаҳонбини илмӣ ҷомеаро дар умум ва ҳар фарди онро дар алоҳидагӣ ба мушкилоти зиёди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дучор мегардонад. Маҳрумӣ аз ҷаҳонбини илмӣ ҷомеаро асир, пойбанд ва вобастаи ҷомеаҳои мегардонад, ки дар онҳо ҷаҳонбини илмӣ дар умум ҳукмрон аст. Ташаккули ҷаҳонбини илмӣ аз қонуниятҳои инкишофи озодонаи ҷомеа маншаъ гирифта, дар замони муосир барои дилхоҳ ҷомеаи мутамаддин шакли ҳастии он ба ҳисоб меравад. Аз ин нуқтаи назар, ҳама гуна

чомеа ҳатман ба фазои ҷаҳонбинии илмӣ ворид мегардад. Дар ин самт мушкил дар он ифода меёбад, ки баъзе кишварҳо тезтар ва баъзе дертар ба он ворид мешаванд. Мантиқан он чомеаҳое, ки дар ҳамаи самтҳои ҳаёт илмро ба роҳбарӣ мегиранд, ба он тезтар ворид мешаванд. Ва баръакс, он чомеаҳое, ки илм ва дастовардҳои илмиро сарфи назар намуда, на танҳо кухнапарастиро шакли ҳастии хеш қарор медиҳанд, балки ба он мақоми имтиёзнок низ медиҳанд, ба фазои ҷаҳонбинии илмӣ дертар ворид мешаванд. Ҳамин тавр, он чомеаҳое, ки дар зерӣ таъсири илм ва навгониҳои илмӣ ба пешрафти назаррас ноил мегарданд, барои ҳастии чомеаи худ ва аҳли он мондагорию бардавом таъмин менамоянд. Баръакс, он чомеаҳое, ки кухнапарастиро ихтиёр намудаанд, ба решаи худ теша зада, умри ҳастии чомеаи худро аҳли онро кутоҳ менамоянд. Зеро тибқи қонуни инкишоф дар натиҷаи бархурди тамаддунҳо сифатҳои нав тадриҷан ҷойгузини сифатҳои кухна хоҳанд гардид. Ҳамзамон истисно нест, ки чомеаҳои навъи дуюм дар зерӣ таъсири чомеаҳои навъи якум дер ё зуд ҳатман ба фазои ҷаҳонбинии илмӣ ворид мегарданд, аммо дар ин ҷода мушкил дар он ифода меёбад, ки то воридшавӣ аҳли он дар гирдоби мушкилоти шадиди иҷтимоию иқтисодӣ қарор хоҳад дошт.

Фардҳо ва гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоӣ-этникӣ, иҷтимоӣ-касбӣ, иҷтимоӣ-динӣ, иҷтимоӣ-худудӣ ба сифати субъекти ҷаҳонбинӣ баромад менамоянд. Он афрод ва қишру гурӯҳҳое, ки аз ҳукмронии ҷаҳонбинии ғайриилмӣ манфиатдоранд, ба ташаккул ва рушди ҷаҳонбинии илмӣ монеа эҷод менамоянд. Зеро ҷаҳонбинии илмӣ доираи фаъолияти онҳо, алаҳусус баҳрамандаи аз захираҳои моддии чомеаро барои онҳо душвор мегардонад.

Зимни андеша доир ба ҷаҳонбинии илмӣ ва ғайриилмӣ мантиқан саволе пеши назар меояд, ки чомеаҳои ҷаҳонбинии

илмидошта аз ҷомеаҳои дар ин самт муҳолиф бо кадом сифатҳои фарқ менамоянд, ё ҷомеаҳои ҷаҳонбинии илмидошта ва ҷомеаҳои маҳрум аз он шомили кадом сифатҳои фарқкунанда мебошанд:

1. Дар ҷомеаҳои шомили ҷаҳонбинии илмӣ тафаккури илмӣ хоси аксари фардҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ маҳсуб мебошанд.

2. Ҷомеае, ки шомили ҷаҳонбинии илмӣ аст, илм дар он мавқеъ ва нақши муҳим ва тақдирсоз дошта, ба пешрафти тамоми соҳаҳои ҳаёти хоҷагии мусоидат намуда, муҷиби сатҳи баланди зиндагии аҳолии мегардад.

3. Аҳли ҷомеа аксаран бо илм, махсусан улуми табиӣ машғул буда, тамоми ҳаводиси табиӣ ва ҷамъиятиро аз нигоҳи илм шарҳу эзоҳ медиҳад.

4. Дастовардҳои зиёди илмӣ ва татбиқи онҳо дар раванди истеҳсоли неъматҳои моддӣ тамоми аҳолиро бо ҷои кор таъмин намуда, дар ғани гардонидани буҷаи давлат ва ҳар фарди он нақши муҳим мегузорад.

5. Аксаран ҳукмрон будани ҷаҳонбинии илмӣ ҷаҳонбинии ғайриилмӣ (манзур динӣ)-ро дар ҳошия қарор дода, баҳраварӣ аз онро кори фардии ҳар шахрванд мегардонад.

Ҳолати баръаксро дар ҷомеаҳои ҷаҳонбинии илмӣшон паст ва ё маҳрум аз он мушоҳида менамоем:

1. Дар ҷомеаҳои мазкур барои аксарияти аҳолии ҷомеа на тафаккури илмӣ, балки тафаккури эътиқодӣ хос мебошад.

2. Дар ҷомеаҳои, ки ҷаҳонбинии илмӣ ҳукмрон нест, дастовардҳои илмӣ низ назаррас нестанд.

3. Ба сабаби назаррас набудани рушд накардани улуми табиӣ истеҳсолот низ дар сатҳи зарурӣ рушд наменаояд.

4. Ба сабаби рушд накардани истеҳсолот аҳолии ҷомеа аксаран бекор мемонанд.

5. Ҳаводиси табиӣ ва ҷамъиятӣ дар чунин ҷомеаҳо на аз мавқеи илм, балки аз мавқеи дин, ғайриилмӣ шарҳ меёбанд.

6. Дар чунин ҷомеаҳо дин шакли ҳукмрони шуури ҷамъиятӣ маҳсуб ёфта, кушиш менамояд, ки ба тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ворид шавад ва ба таври ирратсионалӣ тамоми масоили табиӣ ва ҷамъиятиро ҳаллу фасл намояд.

Таҳлили муқоисавии ду навъи ҷаҳонбинӣ моро водор менамояд, ки барои ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ дар ҷомеаи хеш чораҳои мушаххас биандешем. Зимни тааммул бар болои саволи гузошташуда комилан аён хоҳад гашт, ки имрӯз барои ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ Ҳукумати кишвар чораҳои зиёдеро роҳандозӣ карда истодааст. Аз таълиму тарбия дар макотиби ҳамагонӣ сар карда то макотиби олии тамоми барномаҳои таълимӣ барои ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ нигаронида шудаанд. Родию телевизион аксаран дар ҳамин самт хидмат мекунанд. Бо вучуди ин, на танҳо дар мафкураи насли ҷавон, балки дар зеҳни мардуми калонсолу ҳатто қишрҳои соҳибмаълумоти ҷомеа низ зарурати ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ дарк карда мешавад. Сабаб чӣ бошад? Бедушворӣ дарк кардан мумкин аст, ки ба муқобили барномаҳои зиёди макотиби олии, ки яке аз ҳадафҳои ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ аст, дар ҷомеа амалкардҳои зиёде роҳандозӣ мегарданд, ки бешак монеаи ҷиддӣ дар ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ маҳсуб меёбанд.

Дар заминаи андешаҳои баёнёфта агар боз ҳам сарчашмаи мушкилоти ҷаҳонбинии мардуми мусалмонро дарёфтани шавем, мебинем, ки он дар тақлиди кӯр-кӯрона ба анъанайи гузаштагон нухуфта аст. Тасаввуроти мардум дар бораи оламу раванду ҳодисаҳои табию ҷамъиятӣ ба таълимоти қафомонда ва дур аз илм така намуда, тадричан бо гузашти солҳо ҳукми анъанаро гирифтааст ва аз насл ба насл интиқол

меёбад. Моҳияти анъанаи мазкур дар он ифода меёбад, ки қисмати бештари аҳли чомеа аз хоҷдани китоб ва хоҳиши ба даст овардани маълумоти илмӣ дур афтоданд, лекин ба он чӣ аз гузаштагон ба онҳо нақл карда мешавад, итоаткорона ва бо боварии том пайравӣ мекунанд. Гузашта аз ин, чун дар анъанаи интиқолёфта ақлгарой вучуд надорад, мардум ба моҳият, таъинот, ҳадафҳои маълумоти интиқолёфта тавачҷух зоҳир намекунанд. Чун аз умқи қарнҳо то ба имрӯз ба мардум таълим дода мешуд, ки дунё ва неъматҳои вай беарзиш буда, баҳри тағйир додани он набояд талош намуд, зеро дар ҳаёти вай ҳама чиз дар пешонияш навишта шудааст, ўро пассив ва тобеи сарнавишт гардонд. Дар натиҷа аксари одамон қобилият, хоҳиш ва ҳатто қудрати иваз намудани тақдири худро ба фаромӯшӣ супориданд. Таълим дода мешуд, ки новобаста аз талошҳои ҳар шахс бо ҳамон сарнавиште рӯ ба рӯ хоҳад шуд, ки барои ӯ муайян шудааст. Бинобар ин, ғояи канораҷӯӣ аз дунёю неъматҳои он мағзи таълимоти диниро ташкил дода, дар ташаққули ҷаҳонбинии ғайриилмӣ нақши муайянкунанда бозид. Ин ҷо мо метавонем ба сифати далел иқтибосеро аз таълимоти яке аз нобиғағони фарҳанги исломӣ дар қарнҳои миёна Муҳаммад Ғазолӣ, ки дар кишти тухми ҷаҳонбинии ғайриилмӣ дар мафкураи аҳли чомеа нақши бориз дорад, зикр намоем: «Ва агар аҳли басират нестӣ, аҳли тақлид бош ва ба он имон биёвар ва таҳдидҳое, ки Худо ва расулаш кардаанд, диққат кун ва дар оёт ва аҳодисе, ки туро аз дунё барҳазар медоранд, бияндеш. Худои Таоло мефармояд: «Касоне, ки дар эҳсон ва аъмоли некашон зиндагии дунё ва зеварҳои онро ирода мекунанд, подоши аъмолашонро дар дунё бидуни нуқс медихем» (Худ, 16) ва низ мефармояд: «Куфри он қавм баъд аз имон бад-ин сабаб буд, ки зиндагии дунёро бештар аз охират дӯст доштанд ва худованд гурӯҳи кофиронро ҳидоят намекунад» (Наҳд, 107), ва низ мефармояд:

«Аммо касе, ки туғён кард, ва кофир шуд ва зиндагии дунёро бар охират тарчеҳ дод, бешак дӯзах ҷойгоҳи ӯст» (Нозиот, 38,39) шояд сулси Қуръон дар замм (мазаммат)-и дунё ва замми аҳли он аст. Ва ҳазрати расули Худо (с) фармудааст: «Дунё ва ҳар чӣ дар он аст, малъунанд, магар чизе, ки барои Худо бошад», ва низ фармудааст: «Бисёр ҷои таачҷуб аст касе, ки сарои охиратро бовар мекунад, чӣ гуна барои сарои ғурур мекушад»¹. Ғазолӣ ҳамчунин дар ҷои дигари асари мазкур боз фармудааст: «Бидон, ки муҳаббати дунё бузургтарини гуноҳон аст ва агар тамоми хатоҳоро чамъ карда, аз он муҷассами инсонӣ бисозанд, муҳаббати дунё ба манзалаи сари он аст ва дунё фақат ҷоҳу мол нест, балки қисматҳо ва шуъбаҳои зиёд дорад ва сарвату ҷоҳ ду шуъба аз онҳо мебошанд. Тамоми ҳолатҳои қабл аз марг дунё ва ҳолатҳои баъд аз он охират ба ҳисоб меоянд. Ба иборати дигар ҳар чизе ба ҷуз илму маърифат ва озодӣ, ки дар дунё аз онҳо баҳраманда мешавӣ ва марг туро аз он ҷудо месозад, аз умури дунявӣ ба шумор меояд ва чизҳое, ки баъд аз марг бо худ мебарӣ, аз умури ухравӣ маҳсубанд ва аҳли басират аз онҳо лаззат мебаранд»².

Бешак ҷунин андешаҳои пурра аз таълимоти динӣ маншаъгиранда аз насл ба насл интиқол ёфт ва дар рагу хуни мардум ҷой гирифта, решаи амиқ пайдо кард ва имрӯз муайянқунандаи ҳувияти ӯ, фарҳанги ӯ, сарнавишти ӯ ва мучиби аксари бадбахтиҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангию сиёсии ӯ гардидааст. Бояд эътироф намуд, ки маҳз таълимоти мазкур хусусияти ақлгароиро, ки таърихан ба миллати тоҷик хос буд, нест намуд. Маҳз таълимоти мазкур шуғли китобхониро, ки миллати мо бо он меболид, аз ӯ рабуд.

¹ Имом Муҳаммад Ғазолӣ. Китоб-ул-арбаин. Тарҷумаи Бурҳониддин Ҷамдамӣ. Интишороти иттилоот. Техрон-1381. Саҳ. 147.

² Ҷамон ҷо; саҳ.144.

Ҳамин аст, ки мардум аксаран аз тааққулу тафаккур дур шуда, бевосита бандাগони итоаткор ва манқуртҳои мубаллиғони дин гардиданд.

Дар шакл гирифтани тасаввуротҳои ғайриилмӣ ва тақдирпарвар мо гуноҳро пурра ба таълимоти динӣ ҳамл карданӣ нестем. Зеро таълимоти динӣ ба ҷуз аз оятҳои сершумори ба ҳукми сарнавишт раҳнамоиқунанда боз шомили оятҳо ва ҳадисҳои низ мебошад, ки мардумро ба фаъолнокӣ, ҳокими сарнавишти хеш будан, баҳри манфиатҳои хеш талош варзидан равона месозанд. Аз ҷумла, ояти 39-40 аз сураи «Наҷм»: «Ва аз он ки одамиро ҷуз он чӣ амал кардааст, [чизе] нарасад; ва аз он ки саъйи ӯ дида хоҳад шуд», ё ҳадиси «Талош кун барои чизе, ки туро нафъ мебахшад ва очизӣ макун» ба соҳибирода будани шахс ишора менамоянд. Дуруст аст, ки шумори чунин ояту ҳадисҳо дар муқоиса бо ояту ҳадисҳои, ки фалсафаи ҷабрро таълиф мекунанд, камтаранд, лекин ҳамин шумори кам ҳам аз ҷумлаи таълимотҳои динӣ маҳсуб меёбанд. Мушкил дар ин самт дар он ифода меёбад, ки онҳо ба мардум ба таври бояду шояд дастрас намегарданд, ё аниқтараш онҳо дар мавъизаи таълиғгарони дин мақома ҳам надоранд. Ба ҳамин зумра ояту ҳадисҳои метавон ояту ҳадисҳои дохил намуд, ки ба мақоми илму дониш дахл доранд. Дар мавъизаҳо зимни ташвиқи илму дониш танҳо улуми динӣ дар назар дошта мешавад. Чаро? Комилан аён аст, ки ҳам дар мавриди яқум (масъалаи сарнавишт ва озодии ирода) ва ҳам дар мавриди дуҷум (ташвиқи улуми динӣ дар муқобили улуми табиӣ) таълиғгарони дин танҳо аз доираи манфиатҳои дунявии хеш ба масъала назар меандозанд. Онҳо манфиатдор нестанд, ки тавассути ояту ҳадисҳои мазмунан ба озодии ирода ва фаъолнокии шахс бахшидашуда ё таълиғи улуми табиӣ доираи фаъолияти худро маҳдуд намуда, ба мановфеи дунявии

худ хисорот ворид созанд. Зеро дин барои онҳо сарчашмаи даромад ва зиндагии орому осуда аст. Аз ин нуқтаи назар, дар ҷомеа ҳар чӣ бештар будани бандаҳои манқурт (пурра итоаткору орий аз тааммулу тааққул) барои онҳо манфиатбахш аст. Аз тарафи дигар, бандагони манқуртшуда, чун дар тӯли таърих аз хондани китоб дур монда ба он одат кардаанд, маълумоти динии омодашударо ба хубӣ меписандад. Чуноне ки хӯроки майдахоидашударо ҳазм намуданаш осон аст, онҳо низ дар тӯли таърих ба гирифтани маълумоти омодашуда, бидуни сарфи нерӯи зарурии ақлонӣ одат намудаанд. Барои чӣ мардум хӯроки ҳазмшуда, ё ба қавли дигар маълумоти динии тайёрро меписанданд? Ин ҷо бояд таъкид намуд, ки на танҳо бар мардуми мусалмон, балки бар тамоми башарият хос аст, ки зимни мавҷудияти интиҳоб ҳар он чиро, ки ба осонӣ ба даст меояд, тарҷеҳ медиҳанд.

Ҳамин тавр, мардуми мусалмон маводи тайёри диниро аз таблиғгарони дин дар шакли тайёр гирифта, аз илму дониш ва тафаккуру тааққул дур монданд ва одат намуданд, ки маълумоти динии муғризна интиҳобнамуда ва яктарафа баҳогузоришударо ба сифати таълими ягона дурусти динӣ бипазираанд ва раванди фаъолияти ҳаётии худро тибқи он аҳкоми ба таври сунъӣ сохташуда ба роҳ монанд. Равиши мазкур аллақай дар қуруни вусто ташаккул ёфта реша давонда буд ва аз насл ба насл то ба имрӯз расид. Аз ин навишта на бояд чунин бардошт намуд, ки таълими диниро дар ҷомеа бояд нерӯ бахшид, балки бояд чунин хулоса баровард, ки мардум худ дар ҷустуҷӯи донишгари моҳияти дин ва таърихи интишори дин бошанд, то донишхояшон доир ба дин мутаассибона нею аз нигоҳи илмӣ асоснок бошанд. Набояд фаромӯш намуд, ки то он вақте, ки дар ҷомеа таблиғгари дин мақом дорад, сухани як донишманд ва ғамхори воқеии мардум ба гӯши ӯ нахоҳад расид ва агар расад ҳам пазируфта

нахоҳад шуд. Зеро мардум то андозае тақлидкори анъанаҳои қадима гардидаанд, ки онҳоро навовар сохтан ҳам кори сахл нест ва ҳам ин амал вақти тулониро тақозо менамояд.

Барои ислоҳи вазъи мавҷуда чӣ бояд кард? Аз нигоҳи мо ислоҳ дар самтҳои мазкур хеле зарур ва ҳатмӣ маҳсуб меёбад:

- истифода аз таблиғгарони дин;
- таълими таърихи воқеии дин;
- таълими дурусти дин;
- водор намудан ба тафаккури илмӣ.

Бояд эътироф намуд, ки таассуби динии таблиғгарони имрӯзаи дин аз таассуби динии ҳатто саҳобаҳо бештар ва бошиддаттар гардидааст. Бидуни шак саҳобаҳо нисбат ба дингароён имрӯза бештар дунявӣ буданд. Зимни омӯзиши моҳият ва таърихи дин эҳсос мегардад, ки қудсияти арзишҳои динӣ ба сабаби таассуби динии дингароён ба маротиб афзун ёфтааст. Бинобар ин, зарур мегардад, ки эҳсоси худшиносии миллии дингароёнӣ чомеа бедор карда шаваду ҳуди онҳо дар рӯҳияи эҳтиромӣ арҷгузорӣ ба арзишҳои милли тарбия карда шаванд. Дар ин замина шинос намудани онҳо бо таърихи воқеии интишори ислом (на таърихи таҳрифшудаи динӣ), моҳияти ҳақиқии таълими Куръон (рабти мундариҷаи Куръон бо воқеияти ибтидои қарни VII Арабистон), баҳраварӣ аз улуми табиатшиносӣ (маҳсусан масъалаҳои пайдоиши олам, гардиши шабу рӯз, боридани борон, рӯидани растаниҳо ва амсоли инҳо) аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд.

Иқдоми дуҷум дар самти мазкур таълими дурусти таърихи дин аст. Пӯшида нест, ки имрӯз таърихи дине маъмул аст, ки аз тарафи манфиатҷӯён дин сохтакорӣ шудааст. Таълими таърихи воқеии дин имкон медиҳад, ки сатҳи таассуб пасттар гардонида шавад.

Иқдоми сеюм аз нигоҳи мо аз он иборат аст, ки ҳуди дин бояд дуруст таълим дода шавад. Аввалан, ба дин, арзишҳои

динӣ ва раванду ҳодисаҳои динӣ бояд аз дидгоҳи илм баҳогузорӣ карда шавад. Сониян, дар ҳолате, ки гурӯҳҳои мухталифи динӣ аз оятҳои ҳадисҳои муғризон истифода мекунанд, чаро ба хотири манфиатҳои дунявии мусалмонон ҳамин гуна амал дар чомеа роҳандозӣ карда нашавад? Ҳамзамон ошкор сохтани робитаи мундариҷаи таълимоти Қуръон бо воқеияти ибтидои қарни VII Арабистон бешак сатҳи бегонапарастиро дар ҳамаи қишрҳои дингаро коҳиш дода, эҳсоси худшиносии онҳоро бедор менамояд. Зеро иқдоми мазкур сатҳи қудсияти ба таври сунӣ сохташударо заиф сохта, диди навро ба арзиши динӣ тақозо менамояд.

Хулоса, барои он ки мардуми мусалмон аз қишри тайёрхӯр ба қишри созанда, офаранда, эҷодкор ва мутамаддин табдил ёбад, бояд, пеш аз ҳама, мушкилоти мавҷударо паси сар намуда, ҷаҳонбинии илмӣ хешро ташаккул дода рушд бахшад.

МАСОИЛИ АХЛОҚӢ ВА НИЗОМИ МИЛЛИИ ИННОВАТСИОНӢ

Зебо ЗИЁЕВА

*ходими калони илмии
Институти фалсафа,
сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.
Баҳоваддинови АМИТ*

АХЛОҚ ҲАМЧУН ШАКЛИ ШУУРИ ҶАМЪИЯТӢ

Масъалаи моҳияти шуури ҷамъиятӣ яке аз масъалаҳои печида ва мураккабест, ки вобаста ба ҳалли масъалаи асосии фалсафа – аввалияти модда ва дуввумӣ будани шуур дар таносуби ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятӣ мавриди баҳсу муҳокима қарор мегирад. Дар назари аввал мушкилоти байни «ҳастӣ» ва «шуур» аз чашм пинҳон монда, вожаи «ҷамъиятӣ» ба онҳо ҳамроҳ карда мешавад. Сухан сари он меравад, ки шуури ҷамъиятӣ на баъд аз ҳастии ҷамъиятӣ, балки баробари он ва дар ягонагии узвӣ бо он ба вучуд омадааст. Агар барои табиат умуман масъалаи мавҷудияти ақли инсонӣ «тафоввуте» надошта бошад, вале ҷомеа бе он аслан вучуд доштан ва инкишоф ёфтан ҳатто рӯзе ва ё соате наметавонист. Ҷомеа воқеияти субъективӣ-объективиест, ки ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятиро болои якдигар таҳаммул кардааст: бидуни нерӯи шуур ҳастии ҷамъиятӣ номутаҳаррик ва ё ҳатто бе ҷону мурда мебошад. Шуур дар ду самт амалӣ мегардад: инъикоскунандагӣ ва қобилияти фаъолонаи эҷодӣ. Моҳияти шуур аз он иборат аст, ки вай метавонад ҳастии ҷомеаро танҳо дар шароити таҳаввулдиҳии фаъолонаи эҷодӣ инъикос

намояд. Вазифаи инъикос намудани шуур, нисбат ба ҳастии ҷамъиятӣ, ки ба оянда нигаронида шудааст, алоқаманд мебошад. Инро бо ҷунин далел тасдиқ намудан мумкин аст, ки масалан, ғояҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ метавонанд ҳолати мавҷудаи ҷомеаро пешгирӣ карда, ҳатто онро аз нав намоянд. Ҷомеа воқеияти моддӣ-идеалӣ мебошад. Маҷмӯи тасаввуроти умумишудаи тасаввурот, ғояҳо, назарияҳо, эҳсосот, ахлоқҳо, анъанаҳо ва ғ.яъне ҳама он чизе, ки мазмуни шуури ҷамъиятиро ташкил дода, воқеияти маънавию бунёд менамоянд, ҳамчун қисми таркибии ҳастии ҷамъиятӣ баромад мекунад, зеро вай дар шуури шахси алоҳида дода шудааст.

Аммо ягонагӣ ва ваҳдати ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятиро таъкид намуда, набояд тафовути онҳоро фаромӯш кард. Таърихан алоқамандии ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятӣ ҷунин татбиқ мешавад, ки агар дар марҳалаҳои ибтидоии инкишофи ҷомеа шуури ҷамъиятӣ зери таъсири бевоситаи ҳастӣ пайдо шуда бошад, пас минбаъд ин робитаи байниҳамдигарии онҳо тавассути давлат, муносибатҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва ғ. идома ёфтааст.

Ҳамин тавр, шуур ҳамчун инъикос ва ҳамчун фаъолияти фаъолонаи эҷодкорона ягонагии ду қисми ҷудонашавандаи як раванд мебошад: шуур зимни таъсири худ ба ҳастӣ метавонад онро баҳогузори намояд, маъноӣ пӯшидаи онро ошкор созад, ояндаро пешгӯӣ намояд ва ё тавассути фаъолияти амалии одамон онро аз нав кунад. Аз ин рӯ, шуури ҷамъиятӣ имкон дорад, ки на танҳо онро инъикос намояд, балки онро аз нав кунад. Вазифаи таърихан ташаккулёфтаи шуури ҷамъиятӣ маҳз дар ҳамин аст, ки онро унсури объективан зарурӣ ва ба таври воқеӣ вучуддоштаи ҳама гуна сохторҳои ҷамъиятӣ менамояд.

Ҷунин нақши шуури ҷамъиятиро шуури муқаррарӣ наметавонад дар бар гирад. Далели он ки шуури ҷамъиятӣ

дорои сатҳҳои гуногун (маишӣ, назариявӣ, психологияи ҷамъиятӣ, идеологӣ ва ғ.) аст ва дар ҳар кадом сатҳи он ба таври гуногун инъикос мегардад, мураккабии реалии фаҳмиши падидаи шуури ҷамъиятиро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, шуури ҷамъиятиро ҳамчун ҳосили ҷамъи оддии мафҳумҳои «шуур» ва «ҷамъият» наметавон мавриди баррасӣ қарор дод. Шақҳои шуури ҷамъиятӣ санъат, сиёсат, фалсафа, ҳуқуқ, ахлоқ, дин ва ғ. мебошанд.

Шуури ахлоқӣ, яке аз шақҳои асосии арзишҳои шуури ҷамъиятӣ мебошад, ки дар он меъёрҳои муқарраргардидаи умумӣ ва баҳодихии фаъолияти инсонӣ инъикос меёбанд. Дар тафовут аз шуури сиёсӣ, ки принципҳои муносибати байни гурӯҳҳои иҷтимоиро инъикос намуда, аз шуури ҳуқуқӣ, ки дар он шахсияти инсон, муносибатҳои ӯ ба дигарон бештар ҷалб карда шудаанд, шуури ахлоқӣ муносибатҳои байни шахсиятҳоро инъикос менамояд. Ташаккулёбии шуури ахлоқӣ ҳанӯз дар марҳалаҳои аввали инкишофи худ барои ба назму тартиб даровардани муносибатҳои байни шахсиятҳо ва фаъолияти якҷояи одамон дар ҳама соҳаҳои ҳастии ҷамъиятии онҳо камари хизмат бастааст.

Ҷиҳати фарқкунандаи меъёрҳо аз он иборат аст, ки масалан, агар меъёрҳои шуури ҳуқуқиро муассисаҳои давлатӣ тартиб дода, дар ҳаёти ҷамъиятӣ татбиқ намоянд, пас меъёрҳои шуури ахлоқӣ мустақиман дар амалияи рафтори одамон, дар раванди муносибатҳои рӯзмарраи онҳо ташаккул ёфта, вазифаи худро анҷом медиҳанд, ки дар натиҷаи таҷрибаи таърихӣ ва ҳаётии якҷояи одамон муқаррар гардидаанд. Онҳо аз ҷониби ҷомеа ҳамчун арзиш ва хайр барои ҷомеаи муайян таҳким меёбанд, вале дорои нерӯи ҳуқуқӣ намебошанд. Аммо дар зиндагии инсон ҳама фаъолияти инсонро метавон бо меъёрҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ ба низом даровард. Шақли бисёршохаи танзими ҷамъиятии

рафтор вучуд дорад, ки онро наметавон ба соҳаи ахлоқ мансуб донист. Ба ин гурӯҳи танзимкунанда урф, одат, маросим, муқаррароти дохилии гурӯҳҳои муайян, мудҳои зудгузари рафтори оммавӣ ва ғ.дохил мешаванд. Ҳамин тариқ, меъёрҳои ахлоқӣ ҳамчун натиҷаи иродаи дастаҷамъии одамон мурағабтаб гашта, низоми қоидаҳо ва баҳодихҳои дар таҷриба санҷидашуда, талаботу тақозои ҷамъиятӣ ва афкори ҷамъиятӣ, яъне чунин низоми меъёрҳои иҷтимоиро ба вучуд меоваранд, ки муносибатҳои муоширати байнишахсӣ, рафтори одамонро ҷиҳати таъмин гардонидани ваҳдати манфиатҳои шахсӣ ва дастаҷамъӣ ба танзим мебароранд.

Сарчашмаҳои шуури ахлоқӣ ба он одатҳои мерасанд, ки рафтори муайянеро устувор мебардоранд, ки аз рӯи таҷрибаи наслҳо барои ҳифзу инкишофи ҷомеаю инсон манфиатнок буда, ба талаботу эҳтиёҷоти одамон ҷавобгӯянд. Ахлоқ бевосита ба омӯзиши сохтор, вижагиҳо ва меъёрҳои таърихан тағйирёбандаи шуури ахлоқӣ машғул мебошад. Шуури ахлоқии ҷомеа дар «наҳйҳо», қоидаҳо ва монеаҳои иҷтимоие зоҳир мешавад, ки аз назари манфиатҳои ҷамъиятӣ бояд ба амалу рафторҳои ношоиста, носазовор ва ноилоқ иҷозат надиханд. Аммо ахлоқиёт на танҳо дар категорияҳои «мебоядҳо», ки шахсияти ахлоқӣ бояд худро аз онҳо дур гирад, балки онҳое ҳам, ки вай бояд ҳатман онҳоро риоя ва анҷом диҳад ва вичдонаш ёро ба сӯи онҳо роҳнамоӣ намояд, инъикос меёбанд. Чунин категорияҳои аз қабилӣ вичдон, шаъну шараф вағ. маънои имкони озодона (мустақилона) муайян кардан ва анҷом додани рафтори худ, бидуни назорати ҷомеа ва ҷазоҳои пешбинишударо инъикос менамоянд. **Вичдон** роҳбару сарвари вафодору содиқи зиндагии инсон аст ва он шӯълаест, ки дар шуури инсон аланга гирифта, зиндагии якҷояи ёро бо ба назар гирифтани манфиатҳои дигарон таълим медиҳад. **Шарафи шахсият** қобилияти дарк кардан муҳимияти хеш

ва ҳуқуқ доштан барои мавриди эҳтироми дигарон қарор доштан буда, вичдон худшиносии ахлоқии инсон аст, ки бо назардошти аҳамият ва назорати иҷтимоии онҳо рафторро баҳогузорӣ мекунад.

Ахлоқ ҳамчун зухуроти **моҳияти ҷамъиятии инсон**, ҳамон чиҳати бунёдиест, ки симои инсонро муайян мекунад. Аз ин мебарояд, ки **ахлоқ нишонаи навъии ӯ зотии инсон аст, ки бидуни он зиндагии ҷомеа имконнопазир аст**. Дар ин маъно ҳам **шуури ахлоқӣ омили зарурии пешрафти ҷомеаи инсонӣ ва инсоникунонии он мебошад**. Пешрафти умумии шуури ҷомеаи инсонӣ аз пешрафти шуури ахлоқӣ ҷудонашаванда мебошад. Шуури ахлоқӣ дар навбати худ баробари пешрафти иҷтимоӣ-таърихии ҷомеа, камолоти ҷанбаҳои гуногуни он: иқтисодӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва маънавӣ доманашонро боз ҳам васеътар намуда, онҳоро ғанитар мегардонад. Ахлоқ барои инсон ҳамчун воситаи болобаранда хизмат мекунад: дар миёни **нерӯҳои ташаккулдиҳандаи инсон ахлоқ ҷои асосиро ишғол мекунад**.

Илми муосир ду сатҳи шуури ахлоқиро аз ҳам фарқ мекунад: **оддӣ(муқаррарӣ)ва назариявӣ**. Агар дар сатҳи оддӣ ахлоқи воқеии ҷомеа, ҳамон меъёрҳои амалкунандаи интишорёфта ва баҳодихӯе амал кунанд, ки аз тарафи сохти муайяни иҷтимоӣ-иқтисодӣ устувор гардонида шудаанд, пас дар сатҳи назариявӣ идеали ҷамъиятӣ, соҳаи мебоистҳои муҷарраде пеш қашида мешавад, ки бо сабабҳои муайяни таърихӣ ҳеҷ гоҳе бо воқеият мувофиқ наомадааст. Сатҳи идеалӣ-назариявии шуури ахлоқиро ахлоқ меноманд, ки баробари пайдошавии давлат, аз тафаккури сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ҷудо шудааст. Низоми императивҳои ахлоқӣ ҳамчун маҷмӯи ҳақоқиқи мушаххас ҳамеша тағйирёбанда мебошанд: ахлоқ манфиатҳои пинҳонии синфи ҳукмронро ифода мекард. Аммо худӣ далели пайдошавии ахлоқ бояд ҳамчун инқилоб

дар шуури ахлоқӣ баҳо дода шавад. Ахлоқ дар тафоввут аз сатҳи шуури оддӣ бо ҷаҳонбинии фалсафӣ он қадар наздик аст, ки на танҳо шароити мавҷуда, балки меъёрҳои амалии рафторро пешниҳод менамояд. Вай на танҳо ба анъана ва одат таъя менамояд, балки ба он аз назари танқидӣ баҳо мегузорад ва ҷанини идеали пешгӯишавандаро пайдо намуда, барои амалӣ гардонидани он дар амалияи минбаъдаи иҷтимоӣ мусоидат менамояд.

Назарияи ахлоқ дар муқобили шуури мавҷудаи ахлоқӣ қарор дорад. Имкониёти ахлоқӣ бе ҳудуд буда, идеали ахлоқӣ – ин ояндаи ҷомеа аст.

Ф. ФАТУЛЛОЕВ. Х. ЛАТИФЗОДА
*кормандони илмии Маркази рушди
инноватсионии илм ва технологияҳои нави
АМИТ*

ШАКЛГИРИИ АНОСИРИ СИСТЕМАИ МИЛЛИИ ИННОВАТСИОНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Бо пайравӣ аз равандҳои ҷаҳонӣ, Тоҷикистон саъй мекунад, ки барои татбиқи амалии он навоариҳое, ки на танҳо дар бозори дохилӣ, балки мавриди таваҷҷуҳи бозори ҷаҳонии молу хизматрасонӣ низ қарор доранд, замина ва шароити заруриро фароҳам орад. Ҳаракати мураттаб ба сӯи ҳадаф эҷоди як системаи миллии инноватсионӣ бо шумули ташаккули маҷмӯи муайяни заминаҳои институтсионалӣ, истеҳсолӣ, инфрасохториро пешбинӣ менамояд, ки метавонад ҳамчун мабноси шаклгирии он бошад. Ҷанбаҳои амалии эҷоди унсурҳои инфрасохтори инноватсионӣ, рушди иқтисодии илмию техникаӣ ва инноватсионии минтақаҳо замоне дар асарҳои Л.И. Абалкин, Кристофер Фримэн, В.М.Полтерович, В.П. Маряненко, А.В.Брижан, О.Г.Голиченко, М.И. Абрамова, Г.Р. Ахметова ва дигарон баррасӣ гаштаанд. Яке аз таҳиягарони консепсияи муосири системаҳои инноватсионии миллии (СИМ) профессори Донишгоҳи Сассекс (Британияи Кабир) Кристофер Фримэн мебошад³. Ӯ пешниҳод кардааст, ки мафҳуми СИМ ҳамчун «шабакаи муассисаҳо ва ташкилоти хусусию давлатӣ, ки фаъолият ва таъсири мутақобилаи онҳо боиси пайдоиш, воридот, тағйирот ва паҳншавии технологияҳои нав мегардад» истифода шавад.

³ National Innovation Systems. Paris: OECD Publications. 1997. - P. 10.

Айни замон ин система ҳамчун зерсистемаи иқтисоди миллӣ, қисми афзалиятноки сиёсати макроиқтисодии давлат, яке аз марҳилаҳои раванди навсозии сиёсати саноатӣ ва ғ. баррасӣ карда мешавад. Ба сифати унсурҳои институт ва сохторҳои гуногуни иқтисодӣ махсус қайд карда мешаванд, ки метавонанд ба рушди мутараққии иқтисодӣ кишвар таъсири ҳалкунанда расонанд.

Ислоҳоте, ки дар кишварҳои дорои иқтисоди омехта ба амал меоянд, ба қисмати пурмазмуни системаи инноватсионии миллӣ таъсири муайян наметавонанд бетаъсир бошанд. Вижагии тамсилаи тоҷикии СИМ дар он аст, ки дар бунёди он нақши бузург ба давлат тааллуқ дорад ва ин як қатор сабабҳои айнӣ (объективӣ) дорад. Дар давраи ташаққули Тоҷикистони соҳибистиқлол, кишвари мо бо мушкилоти айнӣ (объективӣ) мавҷудияти ҳамгироии маҳдуд бо иқтисоди ҷаҳонӣ, талаботи наҷдони калони истеъмоли ба молу хизматрасонӣ дар бозори дохилӣ, фарсудашавии баланди маънавӣ ва ҷисмонии таҷҳизоти асосии корхонаҳо, коҳиши якбораи сатҳи хароҷот барои корҳои илмӣ - таҳқиқотӣ ва таҷрибавӣ - лоиҳақши рӯ ба рӯ гаштааст. Ҳамзамон, мавҷудияти иқтисодии бузурги захиравӣ ба давлат имкон медиҳад, ки онро на танҳо ҳамчун манбаи ашёи хом, балки ҳамчун асос барои ташкили истеҳсолоти пуриқтисодии технологӣ мавриди истифода қарор диҳад.

Тавре ки таҷрибаи хориҷӣ нишон медиҳад, оғоз намудани роҳи гузариш аз иқтисодиёти захиравӣ ба иқтисодиёти инноватсионӣ дар сурати мавҷуд будани сиёсати дурандешонаи давлатӣ, ҳадди ақал дар марҳилаи аввал, вақте ки зарурат барои фароҳам овардани заминаи боэътимоди конунгузорӣ ба миён омадааст, мақсаднок мебошад. Сарфи назар аз микёси тараққиёти корхонаҳои калон, миёна ё хурд, ҳар кадоми онҳо аз ин нуқтаи назар объективона ба дастгирии

давлатӣ эҳтиёҷ доранд. Давлат барои татбиқи лоиҳаҳои дарозмуддат тавассути сафарбар ва аз нав тақсим кардани захираҳои молиявии ҷамъшуда ба самтҳои нисбатан ояндадор ваколатҳои кофӣ - механизмҳои назорати андоз, пешниҳоди имтиёзҳо, фароҳам овардани заминаи зарурии инфрасохторӣ, захираҳои кофии молиявиро дорад. Манфиатдории давлат дар рушди соҳаҳои инноватсионӣ на танҳо дар имкони ба таври оммавӣ тавлид ва паҳн кардани маҳсулоти тоза, балки дар ҳавасмандгардонии фаъолияти инноватсионии аҳоли ва шахсони ҳуқуқӣ зоҳир мегардад.

Бо дарназардошти нақши бузурги давлат дар бунёди низоми миллии инноватсионии Тоҷикистон, аҳамияти танзими он дар ташаккули заминаи меъёрии ҳуқуқие, ки дар марҳилаи имрӯза мавриди тақозо аст, яке аз шартҳои бунёдии ташаккули СИМ ба ҳисоб меравад.

Ҳамчун асос барои таъсиси СИМ дар Тоҷикистон «Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020», ки бо Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16.04.2012, № 822 ва «Стратегияи миллии рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030», ки бо Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 майи соли 2014 қабул шудаанд, хизмат мекунад. Ҳардуи ин санад ба ташаккули сиёсати давлатии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, барои ноил гаштан ба рушди устувори кишвар тавассути диверсификатсияи бахшҳои иқтисодиёт, инчунин дур шудан аз самти ашёи хоми рушди иқтисодиёт ва гузаштан ба маҳсулбарорӣ равона карда шудаанд.

Тибқи Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 майи соли 2014 «Стратегияи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2030» ҳадафҳои зерин гузошта шудаанд:

- ноил шудан ба суръати миёнаи солонаи рушди саноати коркард на камтар аз 8%, 2 маротиба коҳиш додани энергияталабии ММД;
- баланд бардоштани самаранокии фондҳои асосии саноати истеҳсоли;
- фароҳам овардани фазои соҳибкорӣ, сохтор ва таркиби институтҳои ҷамъиятӣ;
- ҳавасмандгардонии таъсиси истеҳсолоти васеи илми ва баланди технологии ба содирот нигаронидашуда;

¹ Указ Президента Республики Таджикистан от 17 мая 2014 года. Стратегия инновационного развития Республики Таджикистан на 2015-2030 годы.

- диверсификатсияи иқтисодии содиротии кишвар ба мафҳуми мол ва хизматрасониҳо бо арзиши баланди иловашуда, гузаштан ба стандартҳои ҷаҳонии сифат;
- тавсеаи ҳамгирӣ бо иқтисодиёти минтақаӣ ва ҷаҳонӣ бо фарогирии равандҳои илмию техникаӣ ва инноватсионии ҷаҳонӣ.⁴

Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (минбаъд СМР-2030) дар асоси муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дурнамои давлатӣ, концепсияҳо, стратегияҳо ва барномаҳои рушди иқтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва мувофиқи ҳадафу афзалиятҳои дарозмуҳлати рушди кишвар, ки дар паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, дар паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021 дарҷ гаштаанд, таҳия шудааст. Санади мазкур бо дарназардошти

⁴ Указ Президента Республики Таджикистан от 17 мая 2014 года. Стратегия инновационного развития Республики Таджикистан на 2015-2030 годы.

тағйироте, ки тайи солҳои охир дар кишвар ва ҷаҳон ба вуқӯъ пайвастанд, алалхусус таъсири бӯҳрони ҷаҳонии моливу иқтисодӣ ба иқтисодиёти милли таҳия шудааст.

Дар шароити афзоиши рақобати ҷаҳонӣ ва инқилоби нави саноатӣ, вусъати соҳаҳои рушди технологӣ ва инноватсионие, ки ба тамоюлҳои муосири инкишофи иқтисоди ҷаҳонӣ, аз ҷумла автоматикунонӣ, роботикунонии истехсолот, инчунин ба системаҳои зехнии истехсолот, истифодаи маводи нав (композитҳо, нанотехнологияҳо), логистикаи насли нав, технологияҳои нави энергетикӣ, технологияҳои 3D-принтер ва ғайра мувофиқат мекунад, барои фароҳам овардани шароити мусоид ҷиҳати омода намудани саноати ватанӣ ба ин таҳдидҳо, дар назди кишвар вазифаҳои ҷиддӣ мегузоранд.

Дар маҷмӯъ, Тоҷикистонро зарур аст, ки аз эътинои ҷорӣ ба ҷолишҳои рушди инноватсионӣ, ба тарҳрезии дарозмуддати он гузарад.

Аз ин лиҳоз, бо назардошти гуфтаҳои боло, зарур аст, ки як қатор камбудҳои дар қонунгузори соҳаи инноватсия бартараф ва дар сатҳи қонунгузорӣ меъёрҳои иловагии ҳавасмандкунанда, ки татбиқи онҳо ба боло бурдани сатҳи фаъолияти инноватсионӣ дар ҷумҳурӣ ва фароҳам овардани фазои мусоиди инноватсионӣ таъсири мусбӣ мерасонад, ҷорӣ карда шаванд.

Вижагии гузариш ба навъи инноватсионӣ нигаронидашудаи рушди иқтисоди Тоҷикистон дар он аст, ки афзоиши рақобати ҷаҳонӣ ҷолишҳоро ба миён меорад, ки солҳои наздик бояд ҳал карда шаванд:

- муҳимтарин хусусияти рушди инноватсионии ҷаҳонӣ рақобат барои сармояи инсонии сифатнок маҳсуб мегардаду, мутаҳаррикии афзояндаи кадрҳои баландихтисос вусъати донишро таъмин менамояд;

- нақши технологияҳои иттилоотӣ дар раванди вусъати дониш барои афзоиши минбаъдаи фаъолияти инноватсионӣ аз пеш афзалиятнок мегардад, равандҳои паҳнкунии донишҳо аз доираи иқтисодиёти алоҳида берун рафтаанд;

- ҷаҳонишавӣ ширкатҳоро водор месозад, ки дар сатҳҳои харчи бештари технология рақобат кунанд ва дар як вақт равандҳои таҳассусгардонӣ ва маҳаллисозии инноватсияро ҳавасманд мегардонад.

Бар асоси парадигма, ки тибқи он дар шароити рақобати ҷаҳонӣ ҳамон касе ғолиб мегардад, ки дорои инфрасохтори мутаррақи ва институтҳои коркард, тижоратикунонӣ ва татбиқи инноватсияҳо бошад. Ҳоло, ки тамоми кишварҳо, ба андозаи мухталиф бошад ҳам, оқибатҳои бӯҳрони молиявӣ иқтисодиро аз сар мегузаронанд, мусаллам аст, ки танҳо он давлатҳое аз вазъи мавҷуда бо талафоти камтарин берун хоҳанд шуд, ки дар онҳо барои аз нав таҷҳизонидани истеҳсолот ва азхудкунии технологияи нав, инчунин таъмини истеҳсолоти рақобатпазир бо харчи камтарин чораҳои саривақтӣ андешида шаванд.

Системаи муосири миллии инноватсионӣ маҷмӯи қисматҳои ташкилӣ, қонунгузорӣ, сохторӣ ва функционалӣ мебошад, ки рушди инноватсияро таъмин менамоянд. Системаи миллии инноватсионии Тоҷикистон дар марҳилаи ташаккулёбӣ қарор дорад. Он дорои тамоми унсурҳои асосии зарурӣ барои татбиқи фаъолияти инноватсионӣ мебошад.

Дар марҳилаи ибтидоӣ вазифа гузошта шуд буд, ки қабл аз ҳама бо мақсади муайян намудани масъалаҳои зерин тадқиқоти таҳлилӣ гузаронида шавад:

- шартҳои ибтидоӣ, ки бо таснифоти соҳаи минтақавии иқтисодии инвестиционии саноатӣ ва инноватсионӣ илқо карда мешаванд;

- имконияти ташкили кластерҳои зерминтақавӣ ба ҳайси иқтисодори ояндаи рушди соҳаҳои пешрафта дар минтақаҳо, ки талаботро ба дигар соҳаҳои иқтисодиёти вилоятҳо ва ноҳияҳо дар маҷмӯъ ба вуҷуд меоранд.

Ҳамин тариқ, дар раванди татбиқи стратегияи рушди индустриалӣ-инноватсионӣ зарурати айнии (объективии) ташаккули системаи нави инноватсионии миллий ба миён омад. Қобили зикр аст, ки олимони тоҷик унсурҳои системаи миллии инноватсиониро тариқи зайл таъриф мекунад:

- иқтисодори илмӣ - техникӣ, ки асоси рушди инноватсионӣ мебошад;

- фаъолияти инноватсионии соҳибкорӣ, ки ҳамчун қувваи асосии пешбарандаи рушди устувори иқтисодӣ баррасӣ карда мешавад;

- инфрасохтори инноватсионӣ - маҷмӯи сохторҳои ба ҳам алоқаманди истеҳсолӣ, машваратӣ, таълимӣ ва иттилоотие, ки барои пешниҳоди асос ва маҷмӯи хизматрасониҳои илҳокӣ ҷиҳати ташкили истеҳсолоти инноватсионӣ омодаанд;

- инфрасохтори молиявӣ, аз ҷумла маблағгузориҳои ҳамҷонибаи равандҳои илмӣ - истеҳсолӣ ва таълимӣ дар соҳаи рушди инноватсионӣ ва технологӣ.

Дар нақшаи пешниҳодшуда нақши давлат тавассути таъсири мустақим ё ғайримустақими он ба раванди татбиқи самараноки сиёсати инноватсионӣ баррасӣ мешавад. Бар хилофи ин нақша, мо чунин меҳисобем, ки татбиқи пурраи раванди инноватсионӣ дар сурати “дастгирии тахассусӣ ба қисматҳои инфрасохтор дар асоси стратегияи ба инноватсия нигаронидашудаи рушди давлат” имконпазир аст, чунон ки М.И.Абрамова дуруст қайд мекунад.⁵

⁵ Абрамова М.И. Национальная инновационная система России: современное состояние и перспективы развития. - <http://sibac.info>.

Дар шароити иқтисоди Тоҷикистон нақши танзимкунандаи давлат имрӯз омили муҳими рушди низоми инноватсионии миллӣ ба шумор меравад. Дар ташаккули инфрасохтори инноватсионӣ давлат нақши махсус мебозад. Инфрасохтори инноватсионӣ ба маънои васеъ таъсиси субъектҳои махсуси фаъолияти инноватсионии дорои хусусияти давлатӣ, байнисоҳавӣ, соҳавӣ ва минтақавиро дар бар мегирад. Маблағгузорӣ ба сармои ташкилӣ дар эҷоди инфрасохтори инноватсионӣ ба ташкили бартариҳои дарозмуддат нигаронида шудааст.

Таъсиси чунин инфрасохтор наметавонад хусусияти чорчӯбӣ дар доираи як лоиҳа дошта бошад. Аммо, возеҳ аст, ки ҳар як сохтори алоҳидаи тижоратӣ метавонад ин масъаларо мустақилона ҳал кунад. Дар баробари ин, як қатор маҳдудиятҳои мавҷуданд, ки ҳангоми ташаккули ширкат чунин хароҷот ба каммади захираҳои корхона оварда мерасонад. Иштироки давлат дар ташкили инфрасохтори инноватсионӣ нишон медиҳад, ки раванди ташкили СИМ тулонӣ буда, захираҳои калони молиявиро талаб мекунад. Татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ислоҳоти амиқи муассисаҳоро талаб мекунад, ки дар марҳилаи аввал барои фароҳам овардани шароити муайян ҷиҳати эҷоди арзиш дар шакли инноватсия ва технологияҳои нав пешбинӣ шудаанд.

Тибқи Нақшаи чорабиниҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба татбиқи Барномаи давлатии рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2030 аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ Барномаи рушди инноватсия ва мусоидат ба азнавкунии технологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия карда шудааст.

Мақсади асосии Барнома бунёди системаи миллии инноватсионие буд, ки рақобатпазирии иқтисодиётро тавассути ташкили тартиби идоракунии рушди инноватсионӣ

- технологӣ, рушди инноватсионии соҳа ва минтақаҳо, фароҳам овардани шароит барои тавсеаи технологияҳои мутантани тичорати хурду миёна ва афзун додани иқтидори илмию муҳандисии мамлакатро таъмин менамояд. Ҳадафҳои Барнома иборатанд аз:

-инкишофи тартиби мусоидат ба навкунии технологӣ тавассути ташаккули талабот ба технологияю пешниҳод нав, татбиқ ва паҳн намудани навоариҳо;

- эҷоди салоҳиятҳои худ тавассути пешгӯӣ ва банақшагирии технологӣ, равона намудани илми амалӣ ба самти эҳтиёҷоти соҳибкорӣ;

- рушди муҳити инноватсионӣ бо роҳи баланд бардоштани ҳамоҳангии унсурҳои СИМ, пешбурди фаъолияти инноватсионӣ ва такмили заминаи қонунгузорӣ.

Эҷоди системаи муассири миллии инноватсионӣ дар Тоҷикистон аз омӯзиши ҳамаҷонибаи механизми татбиқ тавассути таъсиси паркҳои технологӣ, инкубаторҳои тичоратӣ ва институтҳои рушд асос меёбанд. Паркҳои технологӣ унсури бунёдии дар таъсиси тартиби миллии инноватсионии дар ҷумҳурӣ маҳсуб мегарданд. Вазифаи асосие, ки дар назди паркҳои технологӣ гузошта мешаванд - ин тавассути пешкаш намудани майдонҳои истеҳсолию хизматрасонии тичории дастаҷамъона барои истифодабарии ташаббускорони лоиҳаҳои иноватсионӣ ва таъмини шароити мусоид барои тичоратикунонии коркардҳои илмӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, нақшаи давлатии ташкили системаи миллии инноватсионӣ дар таҳаввули худ якҷанд марҳилаҳоро гузаронидааст: таҳия ва татбиқи Стратегияи рушди инноватсионӣ; Барномаи давлатии рушди саноатӣ; Барномаҳои рушди инноватсия ва мусоидат ба навсозии технологӣ. Унсурҳои асосии он инҳо мебошанд:

- муассисаҳои илмӣ - тадқиқотӣ, ки тадқиқоти бунёдӣ ва амалиро ба роҳ мемонанд, лабораторияҳо;
- асоси истеҳсолӣ — корхона, ширкат, фирмаҳо;
- инситутҳои рушд, ташкилоти молиявӣ;
- иншооти инфрасохтори инноватсионӣ - паркҳои технологӣ, инкубаторҳои тичоратӣ;
- сармояи инсонӣ.

Дар хотима метавон хулоса кард, ки танзими давлатӣ яке аз шартҳои муҳимест, ки барои фароҳам овардани заминаи зарурии тақмили фаъолияти инноватсионӣ мусоидат мекунад. Тавачҷуҳи давлат ба эҷоди инфрасохтори инноватсионӣ, иштироқи ғайримустақими давлат дар барқарор намудани муносибатҳо байни ташкилоти илмию сохторҳои истеҳсолӣ ва ғайра аз самаранокии раванди идоракунии давлатӣ дар давраи ташаккул ва ташкили сохтори инноватсионии шаҳодат медиҳад. Ҳамин тавр, иштироқи давлат дар раванди ташаккули системаи миллии инноватсионӣ бояд ҳамчун раванди идоракунии аз ҷониби давлат, на ҳамчун унсури системаи миллии инноватсионӣ баррасӣ карда шавад.

Таҳлили гузаронидашуда имкон медиҳад қайд кунем, ки имрӯз дар Тоҷикистон тақрибан ҳамаи унсурҳои, ки системаи миллии инноватсиониро тавсиф мекунанд, дар амал мавҷуд мебошанд. Дар баробари ин, системаи муосири инноватсионӣ дар тақмили минбаъда бо роҳи баланд бардоштани самаранокии идоракунии унсурҳои нави он, ки ба қаторашон метавон сармояи инсониро, ки ҷузъи калидии низоми инноватсионии милли ба ҳисоб меравад, дохил кард.

Адабиёт

1.Абрамова М.И. Национальная инновационная система России: современное состояние и перспективы развития. - <http://sibas.info>.

2.Указ Президента Республики Таджикистан от 17 мая 2014г о «Национальная стратегия инновационного развития Республики Таджикистан до 2030г.»

3.Постановление Республики Таджикистан «Об утверждении Программы инновационного развитие Республики Таджикистан на период до 2011- 2020 года».

4.Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности от 16.04.2012г.

ЧЕХРАҶО

Муҳаммадали МУЗАФФАРӢ
доктори илмҳои фалсафа, профессор
Сайхуна МУҲАММАДИЕВА
корманди Маркази антропологияи АМИТ

**НАЗАРЕ БА СИСТЕМАИ ФАЛСАФИИ АРТУР
ШОПЕНГАУЭР**

Файласуфи машҳури Олмон Артур Шопенгауэр дар давоми ҳаёти пурбаракати худ эҷодиёти гаронбаҳое аз хеш боқӣ мондааст. Яке аз асарҳои асосии ӯ бо номи “Ҷаҳон ҳамчун ирода ва тасаввурот” маълум ва хеле машҳур аст. Ин асари дучилдаи ӯ масъалаҳои зиёди мавҷудияти оламро дар бар мегирад. Ба андешаи мутафаккир, он чи ки файласуфон аз замони антиқа то ба имрӯз муаммои ҳастиро ҷӯстучӯ менамуданд ва кашфиёти худро ҳамчун андешаҳои фалсафӣ меҳисобиданд, дар ҳақиқат чунин набуд, “Фалсафа ҳамон аст, ки ман пешниҳод намудаам ва дар ҳақиқат ҷаҳон аз “ирода ва тасаввурот” беш нест”¹. Аз ин андешаҳои мутафаккир бармеояд, ки дар ҳақиқат оламро ҳамчун амали ирода ва тасаввур эътироф бояд кард. Таъсири ин асар ба адабиёти фалсафии баъдина ба назар мерасад. Бехуда нест, ки пайдоиши мактабҳои фалсафии “Эгзистенциализм”, “Персонализм”, “Фалсафаи ҳаёт” ва “Фрейдизм” аз андешаҳои Шопенгауэр сарчашма мериганд. Бештари ин мактабҳо

¹ А. Шопенгауэр. Мир как воля и представление. В 2-х томах. Т. 2. Минск-1999. С. 179.

андешаҳои калидии худро аз асари “Ҷаҳон ҳамчун ирода ва тасаввурот” гирифтаанд.

Артур Шопенгауэр дар муқоиса бо дигар мутафаккирон дар бораи системаи фалсафии худ андешаҳои зиёде баён намуда буд. Ба ақидаи ӯ системаи фалсафии ӯ аз ҳама системаҳои фалсафии дигар тафовут дорад. Ӯ миёни андешаҳои фалсафии худ ва дигар мутафаккирон, тафовути зиёдеро мебинад ва танҳо андешаҳои Афлотуну Кант ва Ведҳоро ба худ наздик меҳисобад. Мутафаккир наздик будани фалсафаи худро ба фалсафаи Афлотун, Кант ва Ведҳо чунин баён намудааст: “Фалсафаи ман аз таълимоти Афлотун, Кант ва Ведҳо сарчашма мегирад. Ба ғайр аз ин муҳолифи метафизикаи насронӣ низ нест”². Пазируфтани фалсафаи Ведҳоро чунин шарҳ медиҳад: “Хондани Упонишодҳо дар зиндагӣ барои ман тасаллие буд ва ҳангоми вафоти ман ҳамчун қувваи тасалибахш боқӣ хоҳад монд”³. “Монанди дигарон фалсафаи ман мутобиқи қонуни асоси басанда, чун дигар илмҳо набуда, ҳамчун ҷавобгӯӣ ба саволи чист?, мебошад”⁴. Бо ин андеша Артур Шопенгауэр иброз медорад, ки барои ман аз кучо, бо кадом мақсад ва барои чӣ пайдо шудани олам моҳияте надорад. Аз ин хотир ӯ кӯшиш намудааст, ки чӣ будани оламо таҷассум намояд. Фалсафаи Шопенгауэр, ба ақидаи ӯ пешгӯӣ ва пешниҳод намудани андешаҳои нав дар бораи ҳастӣ набуда, мақсадаш чӣ будани чунин ҳастиро муайян кардан аст, бинобар ин, чунин фалсафаро фалсафаи танқидӣ гӯянд.

Чи тавре, ки дар боло зикр шуд, Артур Шопенгауэр дар давоми ҳаёти худ асарҳои зиёде эҷод намудааст. Яке аз асарҳои

² А. Шопенгауэр. Афоризмы и максимы. – Л., Изд. ЛГУ, 1991. С. 273.

³ Ҷамон ҷо.

⁴ Ҷамон ҷо - с. 206.

маъруфи ӯ, чунон ки номбар шуд, “Ҷаҳон ҳамчун ирода ва тасаввурот” номгузорӣ шудааст. Асарҳои дигараш, ки номҳои мухаталиф доранд, чунинад: “Ирода дар табиат”, “Афоризмы житейской мудрости”, “Афоризмы и максимы”, “О четвероюком корне закона достаточного основания”, “Две основные проблемы этики”, “Введение в философию” ва ғайра. Дар баробари ин, Артур Шопенгауэр андешаҳои зиёде ҳамчун илова ба асарҳои ба ахлоқ, мантиқ, дин, диалектика, зебоишиносӣ, ҳуқуқ ва ғайра масъалаҳо бахшидашуда, навиштааст. Дар ин асарҳои хурдҳаҷм Артур Шопенгауэр гӯё андешаҳои иловагӣ ба асарҳои бузургҳаҷми худ баён намудааст. Дар яке аз чунин иловаҳо Артур Шопенгауэр нисбат ба системаи фалсафии худ чунин андеша баён намудааст: “Системаи фалсафии ман қалъаи Фиевро мемонад, ки аз кадом даре, ки ворид нашавӣ, ҳатман ба маркази он хоҳӣ расид”⁵. Аз ин андешаҳо бармеояд, ки системаи фалсафии Шопенгауэр дар ҳақиқат аз дигар системаҳои фалсафӣ тафовут дорад. Дар таърихи фалсафа дар самти арзишгузориҳои андешаҳои фалсафӣ иштибоҳе ҷой дорад, ки мутобиқи он гӯё маҷмӯи асарҳои системаи фалсафии ин ва ё он мутафаккиро ташкил меода бошанд, вале чунин андешаҳо ҳақиқате надоранд, чунки маҷмӯи асарҳои худ ба худ системаи фалсафиро ба миён намеоваранд. Аз ин рӯ, бояд қайд намуд, ки системаи фалсафӣ гуфта, маҷмӯи андешаҳоеро дар назар доранд, ки андешаҳои гуногун ба хотири ҳарчи бештар равшан намудани идеяи концептуалии мутафаккир равона шуда бошанд. Агар андешаҳо гуногунмазмун бошанд ва андешаи асосиро муайян насозанд, пас онҳо ҷузъиёти система шуда наметавонанд. Бо ин меъёр мавҷуд будани системаи

⁵ А. Шопенгауэр. Введение в философию. Минск – 2000. С. 62.

фалсафиро дар эҷодиёти ин ва ё он мутафаккир муайян намудан мумкин аст.

Андешаи дигари Артур Шопенгауэр бп масъалаи “озодии ирода” бахшида шудааст. Масъалаи озодии ирода яке аз масъалаҳои аст, ки дар таърихи фалсафа аз замони антиқа ба ҳсу мунозираҳои зиёдеро ба миён овардааст. Асосан “озодии ирода” яке аз масъалаҳои равонӣ ва хирадии инсон ба шумор меравад. Дар чорчӯбаи шинохти табиат ва моҳияти инсон ин масъала дар фалсафаи Юнон, асримиёнагӣ, давраи Эҳё дар фарҳанги Аврупо ва ҳамзамон дар фалсафаи Ведҳо ва Авасто низ мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор доштааст. Ирода ба ақидаи ӯ ҷавҳари нахустин ва субстансияи аввалин дар кайҳони моддӣ эътироф шудааст. Ба мисли он ки Афлотун - идея, Арасту - интелехия, Лейбнитс - монада, Гелел - рӯҳи мутҳақ ва Кант - ашё дар худро ҳамчун субстансияи ҷавҳарӣ номидаанд, Артур Шопенгауэр иродаро дар ҳамин дараҷа пазируфтааст. Дар муқоиса ба андешаҳои пеш аз вай баёншуда Шопенгауэр ҳам ҷаҳони моддӣ ва ҳам маънавиро дар симои ирода ва тасаввур тасвир намудааст.

Ба андешаи Артур Шопенгауэр нисбат ба субстансияҳои дар боло зикршуда ирода ва тасаввур ҳолатҳои мебошанд, ки дар ҷисми инсон мушоҳидашавандаанд ва дар объективӣ будани онҳо шакку шубҳае ба миён намеояд. Масалан, дар муқоиса бо рӯҳи мутлақи Гелел, ки ба олами моддӣ иртиботе надорад, ирода ба андешаи Шопенгауэр дар раванди офариниш ҷаҳони “объективӣ”- ро ба миён овардааст, ки тасаввур нисбат ба ирода мақоми дуввумро ишғол намудааст. Агар рӯҳи мутлақ ҳодисаи абстрактӣ ва назариявӣ бошад, ирода ҳодисаи объективӣ ва дар ҷисм таҷассумшуда ба назар мерасад. Аз ҳамин сабаб ирода дар шакли объективӣ ҳамчун ашё ва дар шакли субъективӣ ҳамчун қувва пазируфта шудааст.

Нисбат ба озодии ирода ҳаминро бояд дар назар дошт, ки ирода ва тасаввур дар раванди объективӣ қонуни заруратро ба миён овардаанд. Қонуни зарурат дар навбати худ бо далелҳо мукамал шудааст. Ба ақидаи Шопенгауэр агар инсон дар интихоби ин ва ё он амал ба далел ва зарурат таъя накунад мантиқист, ки амалеро иҷро карда наметавонад ва ҳангоме, ки ду ва зиёда далелҳо мавҷуданд, инсон ҳамонро интихоб мекунад, ки тасаввури ӯ заруртар ва қобили қабул аст. Аз ин ҷо бармеояд, ки ирода дар интихоби амал озод нест ва ба қонуни зарурат ин ва ё он амалро иҷро хоҳанд кард ⁶.

Барои муайян кардани дараҷаҳои озодии ирода Артур Шопенгауэр ба таҳқиқ ва таҳлили хислати инсон мепардозад. Хислати инсонро аз мавқеи эмпирикӣ, муқаррарӣ, модарзодӣ ва индивидуалӣ таҳқиқ мекунад. Дар ҳар кадоми ин ҳолатҳо хислати инсонро доимӣ ва тағйирнаёбанда меҳисобад. Ин пайдории хислат далели пайдории ирода аст ва дар ҳар сурат бе ягон дигаргунӣ хислати инсон амалеро иҷро мекунад, ки аз далел оғоз шуда, таъя бар қонуни зарурат дошта бошад. Дар бораи устувории хислат Шопенгауэр дар яке аз навиштаҳои худ ҷунин мегӯяд, ки агар инсон абадӣ мебуд, дар хислати ӯ дигаргунӣ ба вучуд намеомад ва такроран ҳамон амалҳое, ки иҷро намудааст, боз такроран иҷро менамуд.

Дар асоси гуфтаҳои боло ба хулоса омадан мумкин, ки андешаҳои Артур Шопенгауэр дар маҷмӯъ системаи мукаммали андешавиро ташкил медиҳанд, ҷунки ӯ кӯшиш намудааст, ки ҳар як андешаи дар асарҳояш баёнгардида, дар шакли бевосита ва ё бавосита ба андешаи асосии вай, яъне “Ҷаҳон ҳамчун ирода ва тасаввурот” рабт дошта бошанд. Аз ин рӯ, Артур Шопенгауэр беҳуда қасри Фиевро ҳамчун намуна

⁶ А. Шопенгауэр. О свободе воли. Минск – 1999. С. 46.

ба фалсафаи худ мисол наовардааст. Нисбат ба системаҳои фалсафӣ ва тарзи баёни фикр Артур Шопенгауэр андешаҳои зиёде пешниҳод намудааст. Дар яке аз афоризмҳои худ ӯ чунин мефармояд, ки андешаҳои фалсафӣ бояд равшан ва фаҳмо баён шаванд, то ки хонанда ҳангоми қироат кардан мушкилиеро дар фаҳмиши мазмун дучор наояд. Бо ин ҳадаф ӯ мегӯяд, ки “Тозагии оби қули Швейтсария ҳамзамон шохиди чуқурии ин об аст”⁷. Бо ин андеша мутафаккир гуфта меоҳад, ки равшан баён намудани фикр ҳамзамон аз моҳият ва мазмуни ниҳонии андеша шаҳодат медиҳад. Ин андешаҳо аз тарафи Артур Шопенгауэр ба он мақсад гуфта шудаанд, ки дар он замонҳо андешаҳои фалсафии баъзе аз мутафаккирон бениҳоят мураккаб ва нофаҳмо баён мешуданд. Бо чунин арзишгузори Артур Шопенгауэр пеш аз ҳама Гегелро дар назар дошт.

Бо ҳамин тариқ гуфта мумкин аст, ки агар меъёрҳои доштани системаи фалсафӣ ба ин ва ё он мутафаккир нисбат дода шавад, на ҳама мутафаккирон системаи фалсафии худро доро мебошанд. Чунон ки гуфта шуд, системаи фалсафӣ бояд андешаи ягонаи фалсафиро (ба ҷузъиёти вай нигоҳ накарда) доро бошад. Асарҳои дар боло қайдгардида шаҳодат медиҳанд, ки Артур Шопенгауэр соҳиби системаи фалсафӣ мебошад.

⁷ А. Шопенгауэр. Введение в философии. Минск – 2000. С. 62.

Адабиёт

1. А. Шопенгуэр. Мир как воля и представление. В 2-х томах. Т. 2. Минск- 1999.
2. Атрур Шопенгауэр. О свободе воли. Минск – 1999.
3. Артур Шопенгауэр. Афоризмы и максимы. – Л., Изд. ЛГУ, 1991.
4. Артур Шопенгауэр. Афоризмы житейской мудрости. Минск – 1999.
5. Артур Шопенгауэр. Введение в философии. Минск – 2000.

Сунатулло ҶОНБОБОЕВ

н. и.ф., Маркази синошиносии

ИФСҲ-и АМИТ

АБУРАЙҲОНИ БЕРУНӢ – МЕЪМОРИ ИНҚИЛОБИ ИЛМӢ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ ВА ЭРОН

Ҷойгоҳи илм ва ҷаҳонбинии илмӣ дар таърих ва тамаддун
тоҷикон

Ҳадафи ин мақола муаррифии андешаҳои илмӣ, табиатшиносӣ ва эпистемологи (маърифатшиносии) Абурайҳони Берунӣ ва аҳамияти онҳо барои насли имруза аст, зеро то ҳанӯз дар ҷомеаҳои пасошӯравӣ ва махсусан дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мероси зехнӣ мутафаккирони асрҳои миёна аҳамияти хос ва зарурӣ дода нашудааст, махсусан дар замони ҳозир дар ҷомеаи мо таърихи фарҳанги асримиёнагӣ танҳо чун маҳзани ақоиду назариёти динӣ илоҳиётшиносӣ баҳогузорӣ карда мешавад. Ин дар ҳоле ки андешаҳои илмӣ, табиатшиносӣ ва ҳатто секлюралӣ (дунявӣ) дар ин давраи таърих ба дараҷаи баланд рушд намуда буданд. Дар ин ҷомеа додугирифтӣ хуби ақида ва андешаҳои илмӣ фарҳангӣ (то ҳатто мазҳабӣ бо усули ба истилоҳ плюралистӣ) вучуд доштанд. Барои баъзе аз ҳамватанони мо шояд ҷои ҳайрат бошад, ки дар шароити нуфузи ҷамагонии идеологияи ҳукмронии динӣ дар асрҳои миёна ҷойгоҳ ва нуфузи ҷаҳонбинии илмӣ овозандешӣ дар доираҳои илмӣ махсус буд ва аз ин ҷо тоза кардани тасаввуроти авомона дар бори таърихи фарҳанги фикрии асрҳои миёна муҳим аст. Зарурияти ин кор боз дар он аст, ки ҳоло бо вучуди давлати дунявӣ бисёре аз қишрҳои ҷомеаи имрӯзаӣ мо аз нигоҳи таъсир ва нуфузи ҷаҳонбинии илмӣ

хеле заиф шуда, бештар дар зери таъсири ақидаҳои диниву мазҳабӣ, ва ҳатто ифротиву радикалӣ қарор доранд. Аз ин рӯ зарур аст, ки саҳми ин давраи таърих ва ин мероси илмиву фарҳангиро аз сари нав бо усулу методологияи нав таҳқиқ намуд, мақом ва арзиши онро аз сари нав арзёбӣ намуд ва махсусан дар рушди ҷаҳонбинии насли нав аз он истифодаи оқилона намуд. Инҷо андешаҳои илмиву озодандешона дар мисоли осори Абурайҳони Берунӣ барои хонандаи имрӯза пешниҳод мешаванд ва бо мақсади соддабаёнӣ ва дастрасӣ доштани мардум ба мазмуни аслии қарор дода шуд, ки онҳо дар шакли суолу ҷавоб, диалог ё муколама тартиб дода шудаанд.

Савол: *Пеш аз ҷама барои хонандагони мо як маълумот медодед, ки Абурайҳони Берунӣ ки буд, мансуби кадом халқ ва тамаддун буд ва аз худ чи осоре боқӣ гузоштааст?*

Ҷавоб: Зодаи Хоразм, олими зуфунун-энциклопедист Абӯрайҳони Берунӣ (973-1048), мутафаккири эронасл (яъне тоҷик!), хоразмизабон ва форсизабони Хоразм, ки дар чандин соҳаҳои улуми асрҳои миёнаи Шарқи исломӣ, аз ҷумла дар соҳаи таърих, мардумшиносӣ, ҷуғрофиё (география), филология (забону адаб), астрономия (нучуму хайат), математика (ҳисобу арифметика), механика, геодезия, минералогия (илми ҷавохир), фармакология, геология ва ғ.зиёда аз 100 асар офаридааст, ва онҳо асосан ба забонҳои арабӣ ва фарсӣ тасниф шудаанд. Умдатарин осори Абурайҳон аз инҳо иборатанд: “Таҳқиқ мол ул Ҳинд” (тамоми соҳаҳои ҳиндшиносӣ аз фарҳангу забоншиносӣ то нучумшиносиву мантик), “Қонуни Масъудӣ (дар нучумшиносӣ), “Ат тафҳим” (ба фарсӣ дар илми нучум), “Ал ҷамоҳир фил маърифат ул ҷавохир” (Минералогия), “Алсайдана фи т тиб” (Фармакогнозия, ё илми гиёҳсозиву гиёҳдармонӣ), “Осор ул боқия” (Солномаҳо ё Хронологияи тамаддунҳои гузашта),

“Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин” (Геодезия ё заминшиносӣ), “Мукотибот” (бо Абуалӣ ибни Сино) ва ғ.

Савол: Дар бораи Хоразм ва хоразмиён баъдан саволҳои алоҳида хоҳанд шуд. Вале ҳоло суол ин аст, ки чунонки аз ҷавоби шумо маълум мешавад, ин осор зиёда аз ҳазор сол пеш аз замони мо офарида шудааст. Албатта ҷои ифтихор аст, ки ин ҳамватани мо дар пойдевори илми ҷаҳонӣ хиштҳои муҳим гузоштааст. Вале дар баробари ин суоли мо ин аст, ки чун ин ҳама акнун моли таърих аст, пас осори Абурайҳон барои ҳамзамонони мо чи аҳамият дорад? Чаро мо бояд дар баробари рушди бевоситаи соҳаҳои мухталифи ҷомеаи муосири тоҷику Осиёи Марказӣ ба нигоҳдошт, баррасӣ ва шарҳу тафсири мероси илмиву фарҳангӣ машғул шавем? Магар муҳимтар нест, ки насли имрузаро бо навтарин бозёфтҳои илмӣ ошно созем, онҳоро ба навоариву ихтироғкорӣ равона намоем?

Ҷавоб: Ошно кардани ҳамзамонони мо бо дастовардҳои навтарини илми ҷаҳонӣ бешубҳа кори муҳимтарини давлату миллат ба ҳисоб меравад. Вале ҳоло гап дар сари он аст, ки мавқеи ҷаҳонбинии илмӣ дар ҷомеаи мо коста шудааст, таассубот ва боварҳои соддалавҳона рӯз ба рӯз ҷои илму ҳақиқатро гирифта истодааст. Илова ба ин дар китобҳои дарсӣ тамоми дастовардҳои илмии замони гузаштаву нав ба намояндагони тамаддунҳову кишварҳои барои мо бегона мансуб дода мешаванд. То ҳатто он кашфиётҳои ки аз тарафи мутафаккирони мо ба даст омадаанд. Дар суҳанронии қарибулвуқуи Асосгузори сулҳу ваҳдат, Пешвои миллат, Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар назди зиёиён, олимону намояндагони аҳли эҷоди Тоҷикистон дар пеши ин қишри таъсиргузори ҷомеа вазифа гузошта шуда буд, ки барои рушди ҷаҳонбинии илмии насли ҷавони ҷомеа чун василаи муҳими инкишофи иқтисодиву иҷтимоии

минбаъдаи мамлакат ва муқовимат ба андешаҳои ифротӣ, ки шумори муайяни ҷавононро ба доми худ андохтаанд, саҳми бориз ва бештар дошта бошанд. Ҳақиқатан ин як даъвати саривақтии сардори давлат мебошад, ки дар лаҳзаи хассоси таърихии миллати тоҷик баён гардидааст. Мақоми ҷаҳонбинии илмӣ на танҳо дар замони гузаштаи шӯравӣ, балки дар аҳди қадим ва дар асрҳои миёна низ дар ҷомеаи тоҷик ва тамоми минтақаи Хуросону Мовароуннаҳр муҳим ба назар мерасид. Вале мутаассифона бо сабабҳои мухталифи дохиливу берунӣ (аз ҷумла, ба ибораи М.Икбол ва муҳаққиқи муосири араб М.Аркун, ба иллати баста шудани *дарҳои иҷтиҳод* дар ислом, бо таъсири фарогири фақеҳону суфиён мондани мардуми авом, истилоҳои муғул, ишғолгарии хориҷиву мустамликадорон) ба ин ҷиҳати мероси фарҳангии тоҷикону мусулмонон дар муддати дарози таърих диққати зарурӣ дода нашудааст. Ин мерос то ба имрӯз ба таври бояду шояд омӯхта ва таблиғ нашудааст, аз имкониятҳои он истифодаи амалӣ (прагматикӣ) барои илму таълим ва тарбия ба вучуд наомадааст. Ин дар ҳоле ки аз ин мероси пуриқтидор давоми садсолаҳо халқҳои сарзаминҳои Ғарб барои пешрафту фановарии худ истифодаи комил бурдаанд. Дар ватани мо солҳост, ки ин мерос дар сояи мероси диниву мазҳабӣ қарор дорад. Вақти он аст, ки ин мероси бузург аз сояи андешаҳои урфии динӣ берун бароварда шавад ва ба халқ пешниҳод гардад. Боиси сарафрозист, ки имрӯз чунин фурсатро роҳбарияти давлат ба олимони ватанӣ додааст ва аз ин бояд оқилона истифода бурд. Сухан дар бораи он меравад, ки ин мероси фарҳангии мардуми мо, махсусан мероси зеҳнии гузаштагони мо, олимони номии минтақаи мо метавонад чун фишанги пешрафти минбаъдаи сарзамини мо истифода бурда шавад, ба мисле ки мамолики Ғарб аз мероси илмии юнониву исломӣ истифодаи оқилона намуд.

Савол: Чаро шумо дар ин ҷо сухан аз инқилоби илмӣ меронед? Магар ин падида хоси таърих ва тамаддуни кишварҳои Аврупоӣ нест? Ё ба фикри шумо заминаҳои зеҳниву назариявии инқилоби илмӣ дар Шарқи мусулмонӣ вуҷуд доштанд? Агар чунин заминаҳо вуҷуд доштанд, пас чаро Аморати Бухоро ва дигар хонигариву шоҳигарихҳои шарқӣ дар пешори хучуми муғул ва баъдан истеъморгарони ғарбӣ ба ҷои пешрафт ба чунин заволи давлату залолати илму фарҳанг ва фасоди дурударози идориву молӣ ва илмиву техногӣ дучор шуданд?

Ҷавоб: Шумо суолҳои хеле мураккабро пешниҳод кардед, ки ба онҳо наметавон дар ҳудуди як мақола ҷавоб дод. Ман инҷо мехоҳам фақат оиди қисмати аввали суолоти ироашуда ба шумо ҷавоб бидиҳам. Чун мавзӯи пешниҳодкардаи мо инқилоби илмӣ аст, бояд моҳияти ин истилоҳ мушаххас карда шавад, чун ин падида бештар дар асл моли таърих ва фарҳанги ғарбӣ аст ва мо онро дар ин ҷо шартан, ба ҳукми баъзе монандиҳо бо таърихи фарҳанги мо истифода мебарем. Дар ҷаҳони ғарбӣ инқилоби илмиро ба асрҳои 17 ва 18 и таърихи Аврупо мансуб медонанд. Аввалин нишонаи ин инқилобро бо наҷри асари Н.Коперник бо номи “Дар бораи ҳаракати кавокиби осмонӣ” дар соли 1543 ва асари А.Везалий дар бораи сохтори бадани инсон алоқаманд мекунад.

Усулҳои асосии ин ҷаҳонбиниро инҳо ташкил медоданд:

1. Таҷрибагарой дар илм (бархурди эмпиристӣ) барои омӯзиши табиат ва олам. Ин як раванде буд, ки бар зидди усули мантиқии Арастуй (дедуктивӣ) дар илми асримиёнагӣ ҳукмрон буд ва дар он ба маълумоти ҳисс баҳои манфӣ дода мешуд. Дар ҳалли ин муаммо Ф.Бэкон пештоз буд, ки дар “Органони нав” усули дедуктивиро рад мекард.
2. Пештоз шудани илми ғайридонишгоҳӣ дар асрҳои нав дар Аврупо. То ин вақт дар донишгоҳҳои ба мисли

Оксфорд ва Кембрич бештар рӯҳонӣ ва роҳибро тайёр мекарданд. Фақат И.Нютон профессори математикаи Кембридж буду халос.

3. Олимони ин давра бештар зифунун ё энциклопедист ва фарогир дар илмҳои гуногун буданд, мутахассиси як соҳа набуданд. Онҳо ба исли Д.Дидро ва Даламбер доиратулмаорифҳоро сохтанд ва мавриди истифодаи омма қарор доданд.
4. Забони латинӣ чун забони илм ҷои худро ба забонҳои миллӣ, ба мисли фаронсаӣ ва немисӣ дод. Энциклопедияи Дидро ба забонҳои миллӣ иборат аз 35 ҷилд буд, энциклопедияи немисии Йохан Седлер аз 68 ҷилд буданд.
5. Ҷаҳонбинии мардум тағйир кард. Системаи заминмехварӣ (геосентризм) ҷои худро ба хуршедмехварӣ (геоцентризм) дод (Н.Коперник).
6. Назарияи Арасту дар бораи макони табиӣ ҷисмҳо, яъне ҷисмҳои вазнин ба поён ва ҷисмҳои сабук ба боло мавриди интиқод қарор гирифт. Дар натиҷаи мушоҳидаҳо маълум шуд, ки тамоми ҷисмҳо ба қонуниятҳои умумӣ тобеанд.
7. Галилей даъво кард, ки Замин дар ҳаракат аст (дар муқобили геосентризм истод), принципи инерсияро пешниҳод намуд, И.Нютон қонуни ҷозибаро кашф намуд ва ғ.⁸

Вале ин танҳо чанд нуктаи кӯтоҳ вале муҳиме дар бораи инқилоби илмӣ дар Аврупо буд. Муқоисаи дастовардҳои илмии Ғарб бо Шақи мусулмонӣ масъалаи алоҳида ва мустақил аст ва он дар мақолаи дигар ба таври мушаххас

⁸ Ниг.: Деар П., Шейтин С. Научная революция как событие.-М.: 2015.-С. 318.

баррасӣ хоҳад шуд. Вале дар ин ҷо бояд гуфт, ки ин андешаҳое дар мавриди фарҳанг ва илми Ғарб (Аврупо) баён шуданд дар Шарқи мусулмонӣ чанд аср пештар дар шаклҳои мухталиф, яке бештар ва дигаре камтар арзи ҳастӣ намуда буданд ва шарҳи ин масъала ба таври мухтасар дар зер оварда мешавад.

Чанд нафар аз ин мутафаккиронро инҷо номбар мекунем. Яке аз чунин ситораҳои илми осмони пурситораи тамаддуни тоҷикону эронӣ ва ҳоло Осиеи Марказӣ ва Эрон Абубакри Розӣ буд, ки дар соли 865 дар Райи Эрон таваллуд шуда 184 асар дар соҳаҳои мухталиф офарида буд ва аз онҳо танҳо 61 то боқӣ мондаанд. Ал Форобӣ соли 870 дар Фороби Мовароуннахру Хуросон ба дунё омада аз худ осори гаронмояе боқӣ гузоштааст. “Ихвон ус-сафо” дар асри X дар Басра зиёда аз 50 рисола дар соҳаҳои мухталифи илм навиштанд ва дар байни мардум паҳн намуданд. Абуалӣ ибни Сино зиёда аз 450 асар дар 29 соҳаи илм навиштааст, ки то замони мо 274 номгуи онҳо расидааст. Аксари осори муҳими ин бузургон ҳануз дар асрҳои 11 ва 13 дар Аврупо ба забони лотинӣ тарҷума гардидаанд. Аз миёни ин уламои зуфунун Абурайҳони Берунӣ буд, ки дар асри X дар Хоразм таваллуд шудааст ва дар рушди илми ҷаҳонӣ дар баробари дигар фарзандони ин халқ, ба мисли Форобӣ ва Ибни Сино, хидмат намудааст. Абурайҳон Берунӣ, олими энциклопедист зиёда аз 100 асари илмӣ эҷод намудааст, ки миқдори бузурги онҳо то замони мо расидаанд.

Савол: *Чун ҳоло инҷо суҳан танҳо аз Абурайҳони Берунӣ меравад, пеш аз ҳама ҷолиби диққат аст, ки Забон ва мансубияти қавмии Абурайҳони Берунӣ чи гуна аст? Чун ҳоло баъзе аз қавмҳои ҳамсоияи Осиеи Марказӣ низ даъвои мансубияти мутлақ ба мероси илмии ӯро доранд.*

Ҷавоб. Маълум аст, ки Хоразм ва хоразмиён аз нигоҳи таърих ва тамаддун ба мисли тоҷикони имрӯза мансуб ба мардумони эронӣ шарқӣ мебошанд ва як шоҳае аз

точикон (форсҳо) буда ба мисли суғдиҳо бо тоҷикони имрӯза аз як дудмон ба вучуд омадаанд. Пас хоразмиён киҳо буданд ва шоҳигарии онҳо аз кучо реша мегирад? Барои илми ҳозира маълум аст, ки то омадан ё ворид шудани ақвоми турк ба Осиёи Марказӣ тамоми кӯҳу водихои Осиёи Марказӣ ва ҳатто Хутану Ёрканд (ҳоло минтақаи ғарбии Чин) сарзаминҳои эронӣни шарқӣ, аз қабилҳои сакҳоу скифҳо, суғдиҳоу бохтарӣҳо буданд. Шоҳигарии Хоразм яке аз онҳост. Тибқи назари Берунӣ оғози он 980 сол пеш аз омадани Искандари Македонӣ ба вуқӯъ пайваستاаст. Дар ин бора маълумотро аз ҳуди забони Абурайҳон меорем, ки дар “Осор ул боқия” менависад:

“Ба ворид шудани Сиёвуш писари Кайковус ва салтанати Кайхусрав ва хонадони ӯ дар Хоразм ва таърих гузоштаанд. Ва ин воқеа наваду ду сол пас аз сохтани Хоразм буд. Сипас хоразмиён аз рабӣҳои эронӣен дар таърих, ки ба ҳар як зодагони Кайхусрав, ки ба Хоразмшоҳ” маъруф мешуданд, пайравӣ карданд, то он ки Офриғ, ки аз нажоди Кайхусрав буд, ба шоҳӣ расид”.⁹

“Африғ” аз вожаи умумэронии “фурӯғ”, яъне рушноӣ гирифта шудааст. Ба қавли Абурайҳон ва бо тасдиқи С.П.Толстов, хоразмиён солшумории худро аз ибтидои суқунат, «соли 980 то Искандар» (яъне то оғози давраи Селевкиён - 312 пеш аз милод) - аз соли 1292 пеш аз милод пайгирӣ мекунанд. Дар соли 1200 пеш аз милод эраи дигари таърихи онҳо оғоз шуд, ки бо замони ба Хоразм омадани қаҳрамони Авесто ва достони қадим — Сиёвуш ибни Кай-Кавус, ки «зури туронӣ»-ро ба худ мутеъ кард ва сулолаи

⁹Абурайҳон Берунӣ. Осор ул боқия. Нашриёти “Ирфон”, Душанбе 1990. С.6. Абу Рейхан Бируни. Памятники минувших поколений. Избранные произведения. Т.1. Т., 1957, с.47.

Хоразмшоҳхоро баъди писари Сиёвуш Кай-Хосров оғоз намуд.

¹⁰

Толстов менависад, ки ин даъворо "...Маводҳои бостоншиносӣ маълумотҳои Беруниро низ тасдиқ мекунанд. Давомнокии анъанай сулолаи Сиёвушиён-Африғидҳои Хоразмӣ бо маводи нумизматикӣ тасдиқ карда мешавад, ки дар он як навъи сиккаи Юнону Бохтариӣ Эвкратид аз асри 1 пеш аз милод (давраи ибтидоӣ сиккабарории Хоразм) то охири асри 8 мелодӣ (гузариш ба навъи сиккаи мусалмонӣ) давом ёфтааст. Дар тангаҳо номи як зумра подшоҳони хоразмӣ аз рӯйхати Берунӣ, аз ҷумла номи Африға, ворид шудааст, ки дар оғози асри 4 мелодӣ хронологияи нав ро ҷорӣ карда буд, ворид шудааст.¹¹

Африғиён, ба шаҳодати Ртвеладзе Э.В.¹² сулолае аз 20 подшоҳ мебошанд, ки аз нигоҳи давомнокии на танҳо дар Осиёи Марказӣ, балки дар тамоми Шарқ аз ҳама зиёд ҳукмронӣ намудааст. Хоразмиҳо пайравӣ аз дини зардуштӣ бо хусусияти хоразмӣ мекарданд. Яке аз объектҳои ибодати онҳо образи Анахита Ардвисура (Олиҳаи обу ободонӣ) буд, ки дар сикаҳои асрҳои 2 и пеш аз мелод то асри 8 и мелодӣ нигошта шуда буд. Берунӣ дар бораи тамаддуни хоразмӣ ва забони

¹⁰ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Ч. 1. Ниг.: электронная библиотека. <http://opentextnn.ru/history/archeology/scientific/tolstov/tolstov-s-p-po-sledam-drevnehorezmijskoj-civilizacii-ch-1/?id=1137>.

¹¹ Толстов С.П. Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит, ВДИ, 1938, №4, Он же. К истории хорезмийских Сиявушидов (новые данные по нумизматике древнего Хорезма)Щ. ИАП, СИФ, 1945, №4, стр.275. См.: https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Biruni_2/framepred.htm

¹² Мурочия шавад ба китоби: Ртвеладзе Э.В, Очерки по истории цивилизации...Ташкент. Адолат.2000. С.352

хоразмӣ бо муҳаббати зиёд сухан меронад ва ба Катайба ибни Муслим, лашкаркаши араб, ки бозмондаҳои ин тамаддунро аз байн бурда буд, лаънатҳо мефиристад.

Абурайҳон Берунӣ дар чандин ҷойҳои осори худ ба нажоди эронии шарқии худ ва пайванди хоразмиҳо ба шоҳаи бузурги эронӣ ишораҳо мекунад. Имрӯз зарур аст, ки аз мероси илҳомбахши ин олими нотақро дар тарбияи зеҳнӣ маънавии насли ҷавон истифодаи бештар барем. Осори Берунӣ метавонад, ки илҳомбахши насли имрӯзаи Тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Марказӣ дар кашфиётҳои навтарини илму техникаи имруза гардад. Бузургоне ба мисли Абурайҳони Берунӣ ва осори онҳо ба тамоми инсоният тааллуқ доранд.

Суол: *Тарзи тафаккури Абурайҳон чи гуна аст? Оё он ягон наздикӣ ва умумият бо самти фикри замони муосир дорад? Аҳамияти омӯзиши он барои насли имрӯзаи тоҷик, ба гайр аз нуктаҳои, ки шумо ишора кардед, аз чи иборат аст?*

Абурайҳони Берунӣ мутафаккири зуфунун, олими бисёрҷабҳа аст, ки қариб дар тамоми соҳаҳои илми замони худ асар эҷод карда ва ё назари илмиву фалсафии худро ба ин ё он масъала ба таври мушаххас баён намудааст. Мо дар ин ҷанд сатр наметавонем, ки дар бораи назариёти Берунӣ дар ҳама гуна самтҳои илм сухан ронем. Инчо барои мо маърифатшиносии ӯ, ки мансуб ба дарки ҳамаи илмҳо аст, мароқовар аст. Ин усули ҷуяндагӣ, ки дар тамоми тули таърих хоси олимони асил мебошад, ӯро то охири умр шарик ва ҳамдам будааст ва тибқи нақли ҳамзамонон, гӯё ӯ пеш аз маргаш ҳам аз шогирдону атрофиёни худ натиҷаи баҳси пештараи илмӣ ва роҳи ҳалли кадом масъалаи мушаххаси илмиро пурсон шудааст, ки ҳосили он бо чӣ анҷом шуда бошад. Бояд зикр намуд, ки умдатан самти тафаккури Берунӣ самти фалсафаи табиатшиносӣ аст ва назари ӯро мухтасар назари табиатшиносӣ ба

истилоҳи имрӯз натурфалсафӣ (мутамоил ба кайҳонмеҳварӣ ва инсоншиносӣ) номидан ба назар мувофиқ аст. Бо вучуди ин назарияҳои илмии Берунӣ дар баробари ихтисосиву хирфай будан, ба мушоҳидаву озмуни мушаххас асос ёфтанишон фарогир ва вусъатнок низ мебошанд. Дар баробари масоили умда ва мураккаби илмӣ, ӯ дар ҳалли бисёре аз масоил бештар на аз махсусиятҳо сухан мегӯяд то дарки масъларо боз ҳам чигилтар кунад, балки устодона аз усулҳои байнисоҳавиву байнифаннии истифода мебарад, то умқи масъалаҳоро барои доираи васеътари хонандагон дастрас ва фаҳмо созад.

Тамоми осори Абурайҳони Берунӣ нишонгари он аст, ки ӯ воқеан поягузори назарияи байнифаннии таҳқиқ аст. Дар ҳамон асар, ки аз он ишора шуд, яъне “Осор ул боқия” Бирунӣ менависад, ки мақсади мо аз овардани додаҳои илмҳои дигар дар муқоиса на он аст, ки мо пургӯй бикунем, балки манзури мо ин аст, ки...:

“...Чун шахс ҳамвора дар як илм назар кунад, хаста мешавад, вале агар аз фанне ба фанни дигар ворид шавад, монанди он хоҳад буд, ки дар боғҳои гуногун қадам гузошта, ки ҳанӯз аз яке берун наёмад, (ҳамзамон) боғи дигаре бад ӯ арза дорад”. Аз ин рӯй ин шахс майли тамои пайдо мекунад, ки дар ин боғистонҳо идомаи назар диҳад, чунонки гуфтаанд: “Барои ҳар амри навине лаззате аст”.¹³

Ҳамин тариқ, азбаски фаъолияти илмиву фалсафии Абурайҳони Берунӣ бештар майл ба масоили табиатшиносӣ, таҷрубаи илмиву амалӣ (эксперимент, озмун) дошта буд, ӯ назарияҳои илмии худро на ба таври сунъӣ чун иқтибос ё тақлид аз олимону гузаштагон номдор, балки бо таъя ба баъзе андешаҳои гузаштагон дар аксари вақт назари

¹³ Абурайҳон Бирунӣ. Осор ул боқия. Ҳамон ҷо. С.8.

мушаххаси худро дар асоси таҷрибу ва мушоҳидаҳои шахсӣ ва инчунин чун маҳсули амалҳои мантиқӣ, хулосабарориву фарзиясозии худ бунёд созанд. Ин усули таҳқиқро ӯ дар омӯзиши ҳама соҳаҳои илм, аз ҷумла, заминшиносӣ, маъданшиносӣ, илми хайъат, улуми дақиқ (илми ҳисоб, алҷабр, ҳандаса ва ғ.) истифода мебарад, ва газашта аз ин Абурайҳон усули таҷрубавиро дар таҳқиқи осори илмиву фарҳангӣ, расму русум (антропология)и халқу миллатҳои гуногун низ моҳирона истифода мебарад, ки ин тарзи таҳқиқ осори ӯро дар таърихи илм, нодир, нотақрор ва ҳуди ӯро нобиғаи айём менамояд. Ин усулҳо ҳоло ҳам усулҳои илмии пешрафтаи замони мо мебошанд.

Хеле ҷолиб аст, ки Абурайҳон аз муҳокимарониву фаолияти назариявӣ мувоҷибавӣ, ки ба тарзи тафаккури пайравони Арасту ва бисёре аз мутафаккирони асрҳои миёна хос буд, муқобил меистод. Тавре ки мо оғай пайдо кардем, муҳолифат ва муқовимат бо мантиқи Арасту (Аристотель) яке аз муҳимтарин унсурҳои инқилоби илмии Аврупо гашта буд, ки оғози онро Абурайҳон поягузори карда буд. Фалсафаи табиатшиносии ӯ дар тамаддуни ҷаҳони ислом бештар ба тарзи тафаккури таҷрибагароии Абубакри Розӣ наздик буд, вале Берунӣ, ки худро бештар мансуб ба тарзи тафаккури мусулмонон мешуморид, ҷаҳонбинии фалсафии Розиро, ки майл ба боварҳои пешазисломии тоҷикону эронӣ ва тафаккури соф илмӣ дошт, наметавонист пурра қабул бикунад. Вале дар баробари ин дар муқобили назариёти соф табиатшиносии метафизикии пайравони Арасту, Берунӣ аз нуқтаҳои муҳими ҷаҳоншиносии таҷрубавии Абубакри Розӣ дифоъ мекард, ба ин хотир ӯ аввалин бор “Феҳрасти осори Розӣ”-ро тартиб дод, ки то ба замони мо арзиши илмии худро аз даст наодоаст (чун бисере аз осори Розӣ бар асари

мансубиятҳои мафкураи тоисломӣ ва мухолоифат бо аҳкоми исломӣ то замони мо нарасидааст!).

Сӯол: Шумо дар ибтидои суҳан аз аҳамияти ҷаҳонбинии илмӣ барои насли имрӯза ба миён гузоштед. Пас метавонед роҷеъ ба он ки Абурайҳон дар масъалаи пайдоиш ё офариниши олам чи назар дорад чанде маълумот бидеҳед? Оё назари ин мутафаккир аз ақидаи дар он замон роҷи динӣ фарқ мекард?

Чунонки ишора рафт, азбаски Абурайҳони Берунӣ дар тафовут аз файласуфи пешгузашта ва ҳамватани худ Абубакри Розӣ ба истилоҳи роҷи авом “мусулмони собитқадам” буд, ӯ ба Худое ки мусулмонон бовар мекарданд, имон дошт ва тамоми аҳком ва рӯкнҳои динро риоя мекард, вале бо вучуди ин аз осори олим маълум мешавад, ки ӯ дар айни замон мутафаккир ва файласуфи сирф табиатшинос буда, зеро ақидаҳое, ки оид ба ҳастӣ, оламу одам, маърифат, фаҳмиши таърих ва ҷамъият аз нигоҳи Абурайҳон мавриди баҳс қарор гирифтаанд, бештар ҷанбаи таҷрубавӣ ва амалӣ доранд, на нақлӣ (чунонки маҳаки таълимоти аҳли дин така ба сарчашмаҳои нақлӣ мекунад). Аз мазмуни мукотибаи Абурайҳони Берунӣ бо Абуалӣ Ибни Сино равшан мешавад, ки ӯ назарияи физикии Арасту ба зери тозиёнаи саҳти интиқод қашида, дар фалсафа назарияи машшоии қадимии оламро қабул нашошт ва тарафдори худуси олам аст.¹⁴ Яъне олам офарида шудааст! Вале дар баробари ин дар ин мукотибот Берунӣ аз боби мавҷудияти ҷаҳон оламҳои дигари беканор суҳбат мекунад, ки дорои сохту таркиб ва қонунҳои ба худ хос мебошанд. Нуктаи ҷолиб он аст, ки дар айни замон Берунӣ ба мавҷудияти нахустасоси олам қоил аст,

¹⁴ Забехулло Сафо. Бархе аз назарияҳои фалсафии Абурайҳон//Мачмуаи мақолаҳо дар бораи Абурайҳон. Кобул, 1352.

зеро ба ақидаи ӯ ягон моя ё қуввае бояд бошад, ки низоми олами беканорро назорат бикунад. Яъне олам на аз ҳеч, балки аз чизе офарида шудааст. Дар “Осор-ул-боқия” ӯ менависад, ки
 “...шояд дар ибтидо ҷисмҳое ки Офаридгор офарида буд, дар ҳоли бетартибона вучуд доштанд, вале дар баробари ин онҳо дорои ҳаракате буданд, ки дар раванди гузаштани вақт ин ҳаракат онҳоро дар ягон нуқтае ба ҳам пайваст мекард”.¹⁵

Ин суҳанҳо далолат ба он мекунанд, ки офариниш ба андешаи Берунӣ ба вучуд омадани Низом (порядок) аз Бетартибӣ (Хаос) аст. Маълум мешавад, ки тибқи назари Абурайҳон офаридгор оламро на аз “ҳеч”, балки аз чизе мавҷуд офардааст ва ин чиз ба назари ӯ дар ибтидо шояд “об” будааст. Дар “Мол ул Ҳинд” ин ақидаро Абурайҳон бо назари матафаккирони Ҳинд муқоиса мекунад: “назари ҳиндувони қадим ин буда, ки дар ибтидо об буд, ки тамоми фазои олами беканорро фаро гирифта буд. Ин дар замоне буд, ки оғози рӯзҳои аввали пайдоиши нафс буда, замоне ки шаклҳо арзи ҳастӣ намуда, аз чизҳои содда чизҳои мураккаб ба вучуд омада буданд. Меғӯянд, ки баъдан Об ба шӯр омада ба кафк кардан шурӯъ намуда буд ва аз он як чизе сафед ба вучуд омад, ки Офаридгор аз он тухмаи Бараҳманро офарид”.¹⁶ Ин назари ҳиндувони қадим дар бораи офариниши нахустин аз об аст, ки бо вучуди олоишоти афсонавӣ ривоятӣ арзиши илмиву

¹⁵ Бируни. А. Памятники минувших поколений// *Абу Рейхан Бируни Памятники минувших поколений* / Пер. и прим. М. А. Салье, Избранные произведения, Том I, Ташкент, "ФАН", 1957 –Ал-Асар ал бақия ин ал қурун ал халиса//; Бируни Абу Рейхан. Памятники минувших поколений. ([Памятники минувших поколений](#)) В интернете). Пер. и прим. М. А. Салье // Избранные произведения, Том I. Ташкент: Фан, 1957. С. 37.

¹⁶ Абурайҳон Берунӣ. Фи таҳқиқ мал ал Ҳинд//Бируни. Индия. С.214 (доступно в Интернете). *Kitab al-Birūnī fi Taḥqīq mā li-al-Hind*, Hyderabad: Osmania Oriental Publication Bureau, 1958;

фарҳанги ро низ доро мебошад. Ҷолиб диққат аст, ки чунин заминаро барои шинохти Об ҳамчун нахустасос Берунӣ дар китоби муқаддаси мусалмонон – Қуръони Карим низ ҷустуҷӯ мекунад ва дар ояҳои он санадеро ҳам меёбад: “Ба ҳамин монанд дар ваҳй, дар сухани Аллоҳ омада: *“Ва тахти он дар болои об буд”*. Берунӣ менависад, ки он чиз аҳамият надорад, ки ин маънии бевостаи сухани Худо аст, ё шояд ин таъвили сухани Худо бошад, муҳим ин аст, ки мазмуни умумии ин гуфтор чунин аст: дар давраи офариниш дар баробари Аллоҳ ба ғайр аз обу Тахти Худованд чизе набуд”.¹⁷ Ҳамин тариқ ба назари Абурайҳон Об яке аз нахустасосҳои олам аст. Дар мукотибаи Абуалӣ ибни Сино бо Абурайҳон ба ғайр аз об ҳамчун нахустасос боз унсурҳои дигари Табиат, ба мисли Оташ, Ҳаво ва Замин илова мешаванд. Аз ин сабаб муҳаққиқон ба ҳулосае омадаанд, ки ҷаҳонбинии мутафаккир ҳарчанд ки дар доираи дин ва тамаддуни ислом сохта шудааст, дар баробари ин бештар тобиши илмиву деистӣ дорад, яъне Худо ҳамчун Иллати Иллатҳо Оламро меофарад, ба ҳаракати олами беканор такони аввал медиҳад, вале минбаъд ин олам тибқи қонуниятҳои дохилии худ ҳаракат ва инкишоф мекунад. Ин ҷо андешаи озодии ирода (ки дар таърихи дин зери унвони “теодитсия” маъруф буд, ниҳон аст, ки чун рамз истифода бурда шудааст, яъне намешавад, ки тамоми бори масъулиятро танҳо ба гардани Худо андохт.

Бо вучуди ин Абурайҳон ба андешаи дар шаш рӯз офарида шудани оламро, ки дар динҳои иброҳимӣ доимо ба он ишора меравад, қабул надорад. Ӯ ин андешаи қуръониро дар асараш “Ниҳоят ал амакин” (“Геодезия”) ба як ҳисоб андешаи зидду нақиз медонад ва мегӯяд:

¹⁷ Ҳамон ҷо. С. 215.

“Рӯзи аввали офариниш, ки офариниши олам аз он оғоз мешавад наметавонад, ки бо шабу рӯз анҷом ёбад, зеро сабаби пайдоиши шабу рӯз тулӯъ ва гуруби Офтоб аст. Дар ҳоле тибқи ин ақида ин ҷирмҳои осмонӣ на дар рӯзи якум, балки дар рӯзи сеюми офариниш пайдо мешаванд...”¹⁸

Чунон ки мебинем, мушоҳидаи Абурайҳон дар ин робита хеле ҷолиб аст. Тафаккури интиқодии баъзе аз ҳамзамони мо, ки ҳоло хеле таассубзада шудааст, ба гумон аст, ки ба чунин умқ расида тавонад ва онро қабул кунад. Чунонки мебинем, дар ин масъала ҷаҳонбинии Берунӣ на танҳо аз ҳамзамонони худ, балки дар қиёс ба ҳамзамонони мо ҳам пешрафтатар аст!

Дар бораи сабабияти дохилӣ суҳан ронда бояд гуфт, ки дар баррасӣ ва таҳлилҳои илмӣ-табиатшиносии худ Берунӣ ба масъалаи илал, сабабият (детерминизм) диққати махсус медиҳад ва кӯшиш мекунад, ки сабаби ҳодисаҳои табииро дар дохили худ табиат ҷустуҷӯ намояд.

Суол: *Аз рӯи маълумоти мо ҳануз Берунӣ ҳаракати Заминро эътироф кардааст. Пас назари Абурайҳони Берунӣ дар мавриди ҳаракати Замин чи гуна аст? Таълимоти роиҷи динӣ (дар мафкураи диндорон то ҳанӯз) чунин аст, ки Замин соқит ва маркази олам аст ва тамоми ситораҳову саёраҳо дар гирди он давр мезананд. Оё Абурайҳон ба мисле ки баъдан Галилей ҳаракат кардани Заминро эътироф мекард(ва баъди озод шудан аз инквизитсия “все таки Земля двигается!”), ва суоли дигар ин ки оё ба назари мутафаккири олам дар маҷмӯъ дорои як марказ аст?*

¹⁸ Бируни. *Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин*//Абу Рейхан Бируни Геодезия (Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами) / Исследования, перевод и примечания П.Г. Булгакова, Избранные произведения, Том 3, Ташкент, "ФАН", 1966, С.41, 93

Ҷолиби диққат аст, ки Абурайҳон садсолаҳо пеш аз Галилей ҳаракати Замин дар гирди тири худро эътироф мекунад. Дар Аврупои асрҳои хабдаҳу ҳаждаҳ (XVII-XVIII) баёни озоди ин ақида ҳам як унсури инқилоби илмӣ ба шумор мерафт. Вале барои ҷавоб додан ба ин суолҳои шумо мо бояд ба масъалае зерини “макони табиӣ” дар фалсафаву илми асримииёнагӣ рӯй биёрем. Яке аз андешаҳои маъмули Арасту, ки дар Шарқи мусулмонӣ хеле роиҷ буд, ин тасаввурот дар бораи мавҷудияти макон ё “ҷойҳои табиӣ” барои ҳар як ҷисму моддаҳои олам мебошад, яъне ҳар яке аз унсурҳои табиат ба худ ҷое дорад, ки ба сӯи он ҳаракат мекунад. Тибқи назарияи Арасту ҷисмҳо ду хел мешаванд, ҷисмҳои вазнин (замин, сангҳо, фулузот, об ва ғ.), ки ба маркази Замин ба шиддат ҳаракат мекунанд ва ҷисмҳои сабук (ҳаво, буғ ва оташ) аз маркази Замин, ё “маркази олам” ба тарафи муқобил ҳаракат мекунанд. Ҳамоҳангӣ ва баробарвазнии олам маҳз аз он иборат аст, ки ин ҷисмҳо ҳар яке дар ҷои “табиӣ” худ қарор дошта бошанд. Ин андешаи ғолиби аксар ҷараёнҳои илмиву фалсафаи асрҳои миёнаи ислом, махсусан, фалсафаи машшоъ ҳам буд. Ҷолиби диққат аст, ки Абурайҳон аз ин қатор берун буд, ӯ ин назарияро комилан қабул надошт.

Берунӣ таълимоти Арасту дар бораи «маҳалли табиӣ» рад мекунад ва мегӯяд, ки ҳамаи ҷизҳо ба сӯи маркази олам кашида мешаванд, новобата аз он, ки онҳо “вазнин”, ё “сабук” бошанд ва масъала ин аст, ки дар ин ҳаракати худ баъзе аз онҳо ба мамоният дучор мешаванд. Ин вазъро ӯ ба воситаи таҷриба кардан ва санҷиши ҳаракати об ва хок дар замин нишон медиҳад ва хулоса мекунад, ки ягон “маҳалли табиӣ” барои ягон ҷисм вуҷуд надорад. Баъди ин Абурайҳон суол мегузорад, ки

“...кадоме аз ду ҳақиқат мегӯянд: оне ки мегӯяд, ки об ва замин ба маркази Замин мекӯшанд ва ҳаво ва оташ баръакс аз

марказ; ё оне, ки мегӯяд тамоми ҷисмҳо ба сӯи марказ ҳаракат мекунанд, вале ҷисмҳои нисбатан вазнин дар ҳаракати худ ба сӯи марказ нисбат ба ҷисмҳои сабук бошитобтаранд”.

Аз нигоҳи Абурайҳон:

*“...Замин дар марказ қарор дорад, ва аз ин сабаб тамоми ҷисмҳо ба сӯи он ҳаракат мекунанд. Об ба маркази Замин дар сурате ворид мешавад, агар хок бо ҳаво омехта бошад, вале агар замин сахт бошад, об дар сатҳи замин боқӣ мемонад”.*¹⁹

Нодурустии назарияи Арасту ва Ибни Сино дар бораи “маҳалли табиӣ”- ро Берунӣ аз тариқи таҷрибаҳои озмун, эксперименталӣ низ исбот мекунад: *ӯ ба зарфи пури об санг меандозад ва нишон медиҳад, ки бо фуру рафтани санг об ба болои зарф баланд мешавад.*

*ӯ мегӯяд: “Чаро об, ки ҷисми вазнин аст ба боло мебарояд? Ва дар ҷавоб мефармояд, ки дар ин ҷо ба гайр аз ҳодисаи ҳаракати тамоми ҷисмҳо ба сӯи маркази Замин чизи дигаре нест”.*²⁰

Яъне таълимот дар бораи мавҷудияти “маҳалли табиӣ” барои баъзе дар боло ва баъзе дар поён нодуруст аст, - ҳамаи ҷисмҳо ба сӯи марказ кашида мешаванд. Мурод аз ин сӯхбат боз ҳам ҳукми, ба ибораи илми муосир қонуни ҷозибаи замин ва ҷозибаи умумичаҳонӣ аст, ки ҳоло мансуб ба И.Нютон шуморида мешавад, вале он ки Абурайҳон дар ин самт фикр мекард, инро муаррихони илм фаромуш кардаанд.

Вале ҳоло бисёр муҳаққиқон бар он назаранд, ки бо рад кардани назарияи “маҳали табиӣ” ва пазириши ҷазби ҷисмҳо

¹⁹ Абурайҳони Берунӣ. Китоб ут-тафҳим ли авомили саноат-ит-таъҷим. Душанбе, 1973, С.54.

²⁰ Шарипов А.Д. Малоизвестные страницы переписки между Беруни и Ибн Синой//Общественные науки в Узбекистане. 1965. С.41.

ба маркази Замин Берунӣ заминаро барои таълимот дар бораи эътирофи мавҷудияти қувваи ҷозибай замин ва ҷаҳон (ҳаракат ва кашида шудани чизҳо ба маркази замин маркази кайҳони нопаддоканор) ба вучуд оварад. Зимнан ӯ ҳаракати ҷисмҳо ба сӯи маркази Заминро эътироф намудааст, ки он амалан фикр ва баъдан назарияи пешниҳодшудаи Исаак Нютон, физики бузурги англис (а. XVIII) дар бораи қувваи гравитатсия ё қонуни умумичаҳонии ҷозибай олам ва Заминро ба хотир меорад.

Суол: *Шумо ин ҷо дар бораи ҳаракати Замин аз нигоҳи Абурайҳон муфассал маълумот додед. Оё имкон дорад, ки назари умумӣ ва умдаи Беруниро дар бораи ҳаракат ҳамчун мақула ва падидаи илмиву фалсафӣ маънидод намоем? Ҳаракат чист ва онро чи гуна метавон ба таври содда барои мардум таъриф ва муаррифӣ намуд?*

Ҷавоб: Аз миёни қонунҳои дохилии олами беканор Берунӣ хосияти универсалии он – ҳаракатро ном мебарад, ки ба таври ҳатмӣ ҷирмҳо ва мавҷудоти оламо ба ҷунбиш ва тағйирёбӣ водор мекунад, тибқи он фаслҳои сол ҳамвора ҷойгузин мешаванд, кӯҳна ҷои худро бо нав иваз мекунад ва ғ. Яке аз шаклҳои дигари тағйирот ба ғайр аз ҳаракати ҷисмҳо ба маркази Замин, ҷунбиши ҷисмҳо ва қисмҳо дар умқи сатҳи Замин, ҳаракати гирдогирдии ситораву сайёраҳо дар осмон, табдили моддаҳо аз як шакл ба шакли дигар ва ғ., мебошанд, ки дар маркази диққати Берунӣ қарор дошта буданд. Ба андешаи Абурайҳон ҳаракати қисматҳои дохилии Замин, ба мисли пайдошавӣ ва ҳамворшавии кӯҳҳо, ҳаракати қишри Замин шароити ҳаракати умумии Заминро фароҳам меорад, зеро сайёраи “Замин ҳам ба таври кулӣ дар ҳаракат мебошад”.²¹

²¹ Бируни. *Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин*//Абу Рейхан Бируни Геодезия //Абу Рейхан Бируни Геодезия (Определение границ

Агар ба ибораи имрӯза баён созем, қувваи ҷозибаи ашъёҳо ба сӯи маркази Замин (ба ибораи дигар қувви гравитация) ҳамвазниро дар рӯи Замин нигоҳ медорад. Абурайҳон ҷойивазкунии ашъёҳоро дар рӯи Замин, аз марказ ба атрофи замин, ҳаракати чизҳо дар рӯй ва умқи Заминро шарти зарурии мавҷудият ва мувозинати он медонад, ки ин илмро дар замони муосир ҳоло ба ибораи дигар “компенсатсияи изостатикӣ” меноманд.

*“Ҳангоме ки ашъёҳо аз як қисми замин ба қисми дигари он интиқол меёбанд, бо ин ҳаракати онҳо ҳамзамон вазнинии онҳо низ ба дигар тараф мекӯҷад ва дигар мешавад. Он тағйироте ки дар рӯи замин ба амал меояд сабаби ҳаракати умқи замин низ мегардад ва дар натиҷа ин ҳодиса сабаби ҳаракати умумии Замин мешавад”.*²²

Ин андеша, чунон ки мо дар дигар қисматҳо дида мебароем, андешаи инқилобии Абурайҳон буд, ки ҷаҳонбинии замонҳои минбаъдаи инсоният чи дар Шарқ ва чи дар Ғарбро тағйир дод, яъне тасаввуроти нодурусте, ки дар бораи маркази Олам будани Заминро ба зерӣ шакку шубҳа гузошт. Вале на тамоми намудҳои ҳаракат дар рӯи замин сарчашмаи дохилӣ доранд. Замин бо дигар ситораву сайёраҳо дар алоқаи ногустанӣ аст. Ҳаракат ва мадду ҷазри баҳрҳоро Абурайҳон натиҷаи таъсир ва тағйирёбии ҳаракати Моҳтоб медонад.²³

Дар ин раванд, хизмати дигари Берунӣ дар инкишофи назарияи атомистика (ҳаракати зарраҳои хурдтарин дар ҳало),

мест для уточнения расстояний между населенными пунктами) / Исследования, перевод и примечания П.Г. Булгакова, Избранные произведения, Том 3, Ташкент, "ФАН", 1966, С. 37, 105. Далее: Геодезия.

²² Абурайҳон Беруни. Геодезия, С. 54, 94, 105.

²³ Хамон ҷо, С.84-85

таълимоти натурфилософӣ дар бораи ҳаракати коинот ва тамоми моддаҳои олам, табдили моддаҳо ба шаклҳои гуногун, пайдоиш ва нузул, мабдаъ ва маод, ҳаракати даврӣ ё сиклии олам (циклическое движение мира), яъне аз офариниш (ибтидо) то интиҳо ва баръакс, ё ба ибораи илми имрӯза – эволюсия ва инволюсия, хеле бузург аст. Дар ин самт Берунӣ дар заминаи таҳқиқи таърихи тамаддунҳои ҷаҳон ба мисли мутафаккирони пешина, ба мисли Ихвон ус сафо бисёр ақидаҳои таълимоти соф диалектикиро баён кардааст: роли зиддиятро дар мавҷудияти табиат бузург арзёбӣ карда, ҳаракат ва тағйирёбиرو хосияти умумии мавҷудот шуморида будааст.

Суол: *Чунонки мо шоҳид мешавем, ҷаҳонбинии ва назари Берунӣ хеле густурда ва фарогир будааст. Ҳамзамон илми замони муосир собит мекунад, ки олам беканор аст. Вале ҷаро Замин аз назари Берунӣ мудаввар аст? Дар робита бо ин масъала Оё олам аз нигоҳи Абурайҳон Берунӣ ягона аст, ё дар кайҳон миқдори бешумори оламҳо вуҷуд доранд? Масъалаи беканории олам дар илми муосир собит аст, пас назари Берунӣ дар ин масъала чист?*

Ҷавоб: **Масъалаи касрат ва беохирии олам** яке аз масъалаҳои умдаи ҷаҳонбинии илмии Абурайҳони Берунӣ аст. Инчо аз тасвири Замин шурӯъ мекунем. Замин, ба ақидаи Абурайҳон саққомонанд ё куррашакл буда дар олами куррашакл ва мудаввар қарор дорад. Сабаби куррашакл будани замин ин аст, ки ҳамаи аҷсом ба сӯи марказ кашида мешаванд. Чунонки дар боло зикр карда шуд, Берунӣ тарафдори мавҷудияти олами бешумор (касрат, бисёр) дар коинот, яъне таълимот дар бораи касрати олам мебошад. Берунӣ дар ҳамовозӣ бо мутафаккири юнонӣ Демокрит фикри мавҷудияти оламҳои беканорро асоснок мекунад ва андеша дорад, ки ин оламҳо метавонанд дар шаклҳои дигар ва бо қонуниятҳои ба худ хос арзи вуҷуд дошта бошанд ва ин

барои ягонагии олам ягон мушките эҷод намекунад. Ин ақидаи худро мутафаккир дар мукотиботи худ бо Абуалӣ ибни Сино ва дигар асарҳо баён намудааст. Аз ҷумла ӯ ибраз медоред, ки:

Дар баъзе аз ин оламҳо "...на Офтоб аст, на Моҳтоб, дар баъзе аз онҳо офтобу моҳтоб ҳаҷми аз олами мо бузургтар, ва дар баъзеи дигар онҳо бештар мебошанд".²⁴

Ин ақидаро, яъне мавҷудияти олами комилан дигарро албатта Арасту қабул карда наметавонист, зеро ин андешаи ӯро дар бораи мавҷудияти низоми оламе бо як маркази ягона, ки ӯ тасвир карда буд, барбод меод. Ҳамин тариқ, оламҳои дигаре, ки барои дарки мо, одамон аз имкон дур аст, вале онҳо вучуд доранд. Абурайхон дар ин масъала чунин ибраз медорад:

"Ба мисле ки одами кӯр наметавонад он чизе, ки дигарон мебинанд бубинад, вале бо он ки онҳо намебинанд наметавон воқеияти биноиро инкор кард. Айнан ба ҳамин монанд оламҳои дигар вучуд доранд, вале инсон наметавонад ки онҳоро бо воситаҳо ва кайфиятҳои ба ӯ дастрас буда дарк намояд".²⁵

Ибни Сино дар мукотибаи худ бо Берунӣ баъди баҳсу талоши бисёр ва далеловарӣ барои ягонагии олам бо андешаи касрати олам розӣ мешавад, вале боз чунин фикре баён медорад, ки эътирофи мавҷудияти оламҳои бисёр барои маърифати олам мушкил эҷод мекунад, зеро агар оламҳои беканорро эътироф кунем, пас мо роҳро барои донистанашвандагии олам (ҳоло бо вожаи *агностицизм* машҳур аст!) мекушоем, ақидае ки ба андешаи Абуалӣ ибни

²⁴ Абурайҳани Берунӣ. Китоб ут-тафҳим ли авомили саноат-ит-таңжим. Душанбе, 1973. Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни. С. 66-67.

²⁵ Сайид Хусейн Наср. Беруни-Авиценна в диалоге века. Введение в исламские космологические доктрины// Курьер ЮНЕСКО. 1974. Июль.

Сино ба суфастоиён хос аст. Абурайхон тайёр аст, ки ба худ лақаб ё “гуноҳи” суфастоиро бипазирад, вале аз ақидаи худ дар бораи мавҷудияти оламҳои дигар даст намекашад. Ниҳоят Абуалӣ ибни Сино бо Берунӣ розӣ мешавад. Ӯ мегӯяд, ки бале оламҳо беканоранд, вале “шояд дар ин оламҳо самти ҳаракат аз олами мо фарқ бикунанд, вале баид нест, ки дар табиати худ онҳо бо олами мо ягона бошанд”.²⁶ Берунӣ мегӯяд, мавҷудияти касрати оламҳо набояд бо ягонагии онҳо дар тазод бошад, зеро ки чунин оламҳо вучуд доранд ва ба мисле ки мо ба дарки мавҷудияти табиат ва мақоми чор унсур дар он расидем, ҳамин тавр мо метавонем, мавҷудияти дигар оламҳоро ҳам эътироф намоем. Ҳамин тавр, агар Ибни Сино ба мисли Арасту оламро ба шакли чизе мудаввар, ки бо қурраи фазо ихота карда шудааст ва берун аз он олами дигарро тасаввур намекунад, Берунӣ, баръакс касрати оламро эътироф мекунад, ва дар баробари ин маркази ягонаи оламро, ки дар он оламҳои дигаре низ вучуд доранд, мепазирад. Чунонки мебинем, Берунӣ дар инҷо кӯшидааст, ки ду андешаи баҳам муқобил ё зиддро ба ҳам орад: яке андешаи касрати олам ва дигаре андешаи мавҷудияти ягонагӣ ва маркази ягонаи оламро.

Вале дар фаҳмиши ин масъала боз ҷунбиши минбаъдаи фикрҳо зарур буд. Қадами дигар барои бартараф кардани ин зиддиятро Фахруддина Рази(1149-1209, мутафаккир аз шаҳри Райи Эрони ҳозира), файласуф, мутакаллим ва мунаҷими асри дувоздаҳи тоҷику эронӣ ва Николай Кузанский (1401-1464, файласуфи олмонӣ, мутафаккир, файласуф, мутакаллим ва табиатшиноси асри понздаҳуми Аврупо тавонистанд, ки гузоранд. Бо истифода аз илми нучум ва таълимоти

²⁶ Ҷонбобоев С.Шарҳи як муаммо//Комсомоли Тоҷикистон. 1980. 19 сент.; Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни. С. 66-67.

мутакаллимон (аз ин рӯ саҳми илми каломро набояд нодида гирифт!) дар бораи ирода ва қудрати беканори Худо, Фахриддини Розӣ иброз медорад, ки оламҳо ба таври ломутаноҳӣ бешумор ва беканоранд, берун аз ин олами қобили дарк хало (фазое) вучуд дорад ва азбаски қудрати Офаридгор беохир аст, ӯ метавонад оламҳои бешумореро ба вучуд биёварад, ки ҳар яке аз онҳо дорои осмонҳо, Офтобу Замин ва ситораҳову сайёраҳои бешумори худ бошанд.²⁷ Ба ибораи дигар Худо зиддияти (диалектикаи) байни концепсияи ломутаноҳӣ ва мутаноҳиро аз тариқи беканории худ ҳалл ва ҳазм мекунад. Ҳамин тариқ дар инҷо дар бораи олам ва беканории он фикри нав мерӯяд.

Николай Кузанский ба мисли Фаҳри Розӣ, дар ҳамоҳангӣ бо андешаи имом Фаҳри Розӣ ба ғайр аз олим будан пеш аз ҳама мутакаллим ва ё кардинали калисои масеҳӣ буд, ин мушкиро аз тариқи эълон доштани беохирии (ломутаноҳӣ)и олам бо истифода аз усулҳои муқоисавии риёзӣ (математика) ва диалектика ҳаллу фасл мекунад. Албатта, чунон ки зикр рафт, ин андешаҳоро ӯ бо тақия ба назарияи теологӣ-фалсафии худ баён медорад. Ӯ эълон дошт, ки ҷуфти зиддиятҳои диалектикӣ қобили баҳам омадан мебошанд, ба мисли ин мутаноҳӣ ва ломутаноҳӣ ҳар ду метавонанд, ки яке бошанд, чун Худо ки ломутаноҳӣ ё беохир аст ва Оламе ки ба назар табиати мутаноҳӣ дорад. Ба назари Н. Кузанский Худо “бузургии мутлақ- *абсолютный максимум*” аст ва Олам “бузургии нисбӣ” – “*относительный максимум*”, онҳо яке давоми дигаре ҳастанд. Худоро аз сабаби беканории он наметавон тасвир кард ва Олам, ки он шакл ва тариқи

²⁷ Фаҳруддин Рази. *Мафатих аль-гайб или Тафсири Кабир* // *Adi Setia Fakhr Al-Din Al-Razi on Physics and the Nature of the Physical World: A Preliminary Survey* // *Islam & Science*. — 2004. — Vol. 2. — P. 161-180

“вусъатёфтган” ё ифшошудани Худо мебошад,²⁸ яъне он иборат аз зарраи беканоре, ки қобили дарканд, мебошад. Назари умумии Кузанский ба формулаи машҳури пантеистӣ ифода меёбад: – “ \bar{U} дар ҳама аст” ва “ҳама дар \bar{U} ст”, ки ба гуфтаи машҳури мутасаввиғҳо бо баъзе тафавутҳо моҳиятан монанд аст: - “Ҳама \bar{U} ст” ва “Ҳама аз \bar{U} ст”. Ин назария барои такони фикри асримиёнагӣ, яъне теосетристӣ ва таҳаввули (ё эволюсия) и он ба ҷаҳонбинии муосири илмӣ аз аҳамияти бузург бархурдор буд.

Аз ин ҷост, ки Николай Кузанский боварӣ дошт, ки Олам беканор аст ва ин Олам аслан дорои ягон “марказ” нест: на Замин, на Офтоб ва на ягон ҷирми дигари осмонӣ дар ин олам мақоми махсус ё марказӣ надоранд. Тамоми ҷирмҳои осмонӣ дорои табиати ягона буда аз як моя (материя) иборатанд ва шояд дар онҳо ҳам ба мисли Замин зиндагӣ вучуд дошта бошад. Азбаски ситораву сайёраҳои нучум дар фазо ҳаракатдоранд ҳар як мушоҳидачӣ (дар кучое қарор надошта бошад) метавонад, ки худро нисбат ба онҳо соқит ва беҳаракат бишуморад.²⁹

Суол: *Шумо дар бораи атомистика сухан кардед ва гуфта будед, ки ин масъала ҳам аз масъалаҳои меҳвари таълимоти Абурайҳони Берунӣ аст. Оё Берунӣ тақсимиҷазири зарраҳои хурдро тарафдорӣ кардааст ва ё баръакс? Ва умуман дастовардҳои умдаи Берунӣ дар илмҳои табиатиносии боз дар чи инъикос меёбанд?*

Ҷавоби Ҷонбобоев С. Қайд кардан бамаврид аст, ки таълимоти фалсафиву илмии тамаддуни ҳиндӣ-и юнонӣ дар

²⁸ Николай Кузанский. Сочинения в 2-х томах. Т. 1:М., Мысль, 1979. — С. 5-45. — 488 с

²⁹ Еремеева А. И., Цицин Ф. А. История астрономии (основные этапы развития астрономической картины мира). Изд. МГУ, 1989.

бораи атомҳо собиқаи бештар аз ҳазорсолаҳоро дорад ва он дар баробари Юнону Ҳинд баъдан дар Шарқи мусулмонӣ низ роиҷ гашта буд, гузашта аз ин он дар тамаддуни исломӣ тарафдорон ҳам дошта буд. Аз ҷумла, аҳли калом ҳам ин таълимотро дастгирӣ мекард ва меғуфтанд, ки Худо оламро дар ҳар як лаҳза бо эҷоди зарраҳо меофарад ва нобуд месозад ва офариши олам амали якаву якбора ва падидаи ягона дар таърих нест, он, яъне офариниш ҳамвора, ҳар замону ҳар лаҳза то ба имрӯз ба вуҷуд меояд.

Вале бояд ин нуктаро пазируфт, ки дар масъалаи атомистика Берунӣ ақидаи мустақили худро дорад. **ӯ дар масъалаи зарраҳо ё атомистика назарияи тақсимпазирии зарраҳои оламро дастгирӣ мекунад, вале то ба беохир, беинтиҳо тақсим шудани онҳоро рад мекунад, зеро ба ақидаи ӯ ин андеша метавонад ба инкори ҳаракат оварда расонад.** Масъалаи мазкур дар мукотиботи ӯ бо Ибни Сино хеле равшан ҳаллу фасл гардидааст. Ҷиҳати исботи ботил будани тақсимшавии беохир ӯ мисоли ҳаракати Моҳу Офтобро меорад, ки ин “беохирӣ”-ро паси сар мекунад ва яке аз дигаре пеш мегузарад. Диққати Беруниро масъалаҳои дигари натурфалсафӣ, аз қабилӣ “атомизми геометрӣ”, моҳияти фалсафии ҳаракат, масъалаи вакуум (фазои беҳаво), моҳияти табдили ҳолатҳои моддаҳо, масъалаҳои илми назар (оптика) – инъикоси нур ва шикасти рушноӣ ва ғ., ба худ кашидааст. Берунӣ бисёр масъалаҳои физикӣ-табиатшиносиро, ки бо фалсафа қаробат доранд, аз ҷумла, масъалаи шаклҳои ҳаракат, афтиши озоди ҷисмҳо дар фазо, аз гармӣ васеъ шудани ҷисмҳо, дарки манбаи нурҳои кайҳонӣ, таъсир ва мақоми нури Офтоб ва ғ. мавриди таҳқиқ қарор додааст. Ба андешаи Берунӣ ягон мавҷудоти олам дар ҳолати оромӣ қарор надорад, ҳама чиз дар тағйирот ва ҳаракат мебошанд (ин андеша инчунин асоси назарияви рад карда шудани мавҷудияти

“маҳалли табиӣ” барои унсурҳо ва ҷисмҳои табиат буд). Абурайҳони Беруниро метавон яке аз паҳнкунаандаҳои назарияи хуршедмарказии (гелиосентризм) кайҳон муаррифӣ намуд. Абурайҳон дар масъалаи пайдоиши кӯҳу дарёҳо, уқёнусҳо (океан) ва китъаҳои олам низ назарияҳои бикр баён намудааст.

Ҷолиб диққат аст, ки имрӯзҳо олимони таърихи илму тамаддун, аз ҷумла олими амрикоӣ Фред Старр аввалин назарияи барои илм нави мавҷуд будани қитъаи алоҳида дар нимқурраи ғарбиро, яъне Амрико ба ӯ нисбат медиҳанд.³⁰

Суол: Баъзе муҳаққиқон Абурайҳони Беруниро барои баррасии таълимоти диалектикаи ӯ (ки бешубҳа реша дар тамадудни ҳиндву эронӣ ва юнонӣ дошт) мавриди ситоиш қарор медиҳанд. Чаро назари Берунӣ ба масоили илми диалектика ё ҳаракату инкишоф аз тариқи муносибати зиддҳо диққати олимону муҳаққиқони мамолики гуногунро ба худ кашидааст, махсусан дар соҳаи қўҳишиносӣ, пайдоиши Замин, гирдгардиш моддаҳои олам дар кайҳон, қонуни ба истилоҳ бақои олам, ҳаракати сиклӣ ё даврии таърих, пайдоиши инсоният ва ғ.?

Ҷавоби Ҷонбобоев С. Абурайҳон Берунӣ ҳарчанд ки олими таҷрибагаро мебошад, вале мутмаинан ба қудрати назарияҳо эътибори ҷиддӣ медиҳад. Дар ҷавоб ба селай суолҳои шумо метавон иброз дошт, ки дар баробари таълимоти Берунӣ дар бораи ҳаракат чун шакли ҳастӣ заминаи аслии афкори илмиву фалсафии ӯро воқеан таълимот дар бораи диалектика (назарияе ки ба таври назариявӣ дар Юнони Қадим коркард шуда ва баъдан чун таълимот дар бораи таҳаввул ва

³⁰ So, Who Did Discover America? Frederick Starr. History Today, vol.63, issue 12 Dec.2013. See: <https://www.historytoday.com/archive/so-who-did-discover-america>

алоқамандии тамоми мавҷудоти олам аз тарафи аксари файласуфон пазируфта шуд) ташкил медиҳад. Абурайҳон ба сифати яке аз мисоли ҳаракат ва тағйирёбӣ дар рӯи Замин қабатҳои кӯҳии геологиро меорад, вақте ки *“хушкӣ ҷои дарёро мегирад ва баҳр ба мавзеи хушкӣ мекӯҷад”*. Ба ғайр аз ин Абурайҳон масъалаи пайдоиши Заминро мегузорад, ӯ андеша баён медорад, ки дар ибтидо зарраҳои замин ва дигар унсурҳои он дар атрофи маркази он дар алоҳидагӣ вучуд доштанд ва баъди баҳам часпидан Заминро ба вучуд оварданд.³¹ Ин дар ҳолат, ки андешаи ҳукмрони он замон чунин буд, ки чирмҳои фалаки осмон собит, бетағйир ва доимӣ мебошанд. Бузургии Берунӣ ин буд, ки ӯ андешаи ҳаракат ва тағйироти кулли кайҳониро ҳамчун як омили табиатшинос пешниҳод намуда онро часуруна пеш мебарад:

“Чун онҳо офарида шуданд, онҳо хурд мешуданд, калон мешуданд, ва дар айни замон чи дар сифат ва чи дар миқдор,...ҳама чиз дар ин дунё аз як ҳолат ба ҳолати дигар мегуранд.”³²

Дар ин андешаҳо заминаҳои чандин қонунҳои физикӣ, аз ҷумла, қонуни бақо ва табдили энергия ё неруи кайҳонӣ (ки дар китобҳои дарсии макотиби миёна ба номи дигарон ҷой дода шудааст) ниҳон аст. Чун суҳан аз таълимоти диалектикий Абурайҳон рафт, наметавон муҳокимарониҳои ӯро дар бораи зиддиятҳо зикр нанамуд. Мавҷудияти зиддиятро Берунӣ шартӣ зарурии фаолияти ҳаётии организмҳо мешуморад. Вале бояд тазаккур дод, ки андешаҳои диалектикий

³¹ Шарипов А. Великий мыслитель *Абу Рейхан Бируни*. Ташкент, Фан, 1972. С.84.

³² Беруни А. Ал Асар ал бақия ин ал қурун ал халиса//А.Беруни. //Памятники минувших поколений// Памятники минувших поколений. С. 37.

мутафаккир ба мисли дигар мутафаккирони асрҳои миёнаву давраи эҳё бо тобишҳои натурфалсафӣ, механикӣ ва метафизикии ӯ омехта мебошанд, ки ин хусусияти тарзи тафаккури ҳамон замон буд. Мо ҳаққ надорем, ки аз мутафаккирони гузашта ҷаҳонбинии замони худро талаб намоем. Муҳим он аст, ки Берунӣ ба мисли олимони ҷирфаии замон имо мушоҳидаҳо ва таҷрибаҳои амалии худро ҳулоса мекунад ва дар бисёр мавридҳо аз онҳо заминаро барои баровардани фаразия ва назарияи нав ба вучуд меорад. Аз ҷумла, ҳулосаи ӯ дар бораи табиати сиклӣ ё даврӣ доштани ҳаракат дар олами табиат ҷолиб аст, ки ба диалектика тақия мекунад: ҳар як падида тавлид мешавад, ба камол мерасад ва ба дараҷаи шукуфой мерасад ва баъди он ба таназзул мерасад ва нобуд мешавад. Ба андешаи мутафаккир чунин ҳислати ҳаракат на танҳо барои табиат, балки барои ҷомеа, ё таърихи инсоният низ хос мебошад.

“Одамон оғози инсониятро аз Одаму Ҳавво ҳисоб мекунанд ва фикр мекунанд, ки вақт ба таври доира давр мезанад, ки дар охири ҳар доирае ҳама чизи тавлидшуда нобуд мешавад, ва дар оғози нав аз сари нав пайдо мешавад.”³³

Барои дастгирии назарияи даврӣ ё сиклии кайҳону таърихи инсоният Берунӣ ба таълимоти файласуфони ҳиндӣ муроҷиат мекунад.

“Гурӯҳе аз онҳое ки абадияти оламро эътироф мекунанд, мегӯянд ки ҳар замоне ки шумораи одамон дар рӯи замин зиёд мешаванд, ягон бадбахтие рух медиҳад, ба мисле ки онҳоро сели бузурге шуста мебарад, ки баъди он аз сари нав пайдоиши олам шурӯъ мешавад”.³⁴

³³ Беруни А. Ҳамон ҷо. С. 117.

³⁴ Ҳамон ҷо. С. 205.

Албатта, назарияи даврии таърихе, ки Берунӣ тарафдорӣ ва пешниҳод мекунад, то андозае диалектикаи яктарафа буд, зеро он олам ва таърихи инсониятро дар дохили якҷанд доира тасаввур мекунад ва мебинад, роҳи пешрафти минбаъдаро нишон намедихад. Вале нуқтаи ҷолиби ин назария ин аст, он ба таври дигар абадияти оламро эътироф мекунад, андешае, ки барои аҳли уламои динӣ дар он замон ва ҳам ҳоло хушоянд набуд ва нест. Андешаҳои диалектикаи Абурайҳони Беруниро дар инкор кардани тасаввуроти соддалавҳонаи Арасту дар бораи “тарафи рост”, “тарфаи чап”, “поёну боло”-и олам низ дидан мумкин аст. Асосҳои назарияи диалектикаро ба кор бурда Абӯрайҳон Берунӣ мегӯяд, ки ин гуна тарафҳо ва поёну боло мафҳумҳои на мутлақ, балки сирф нисбӣ мебошанд, зеро воқеият ин аст, зидҳо дар раванди ҳаракат яке ба дигаре табдил меёбад.

Хулосаи матолиб дар мавриди фалсафаи табиатшиносии тоҷики даврони Абурайҳони Берунӣ ин аст, ки дар он давра ду тамоили муҳим ва мустақили фалсафӣ-табиатшиносӣ вучуд доштанд, ки яке мактаби муроқибавии пайравони Арасту ва дигаре тамоили аз ҳар гуна система озоди илмӣ-табиатшиносӣ, тамоюли таҷрубавӣ-озмунӣ ё эксперименталӣ мебошанд, ки ин ҳар ду дар бахсу ҷадали ҳамешагӣ қарор доштанд. Бояд тазаққур дод, ки тамоюли дуҷум, чунонки аз осори табиатшиносии мутафаккирони ҳамзамони ӯ мебинем, дар осори Абурайҳони Берунӣ хеле барҷаста ба назар мерасад. Хамин тариқ, нахустмоя ё моддии ақсоми кайҳон ба эътирофи Берунӣ чор унсур – обу хоку боду оташ мебошанд. Берунӣ назарияи тарафдорони Арастуро дар бораи олам, аз ҷумла, шакли мудаввар ва курра доштан ва дорои як марказ будани онро рад мекунад, идеяи касрат (бисёрӣ) ва беканории оламро дастгирӣ мекунад, системаи геосентристӣ ё заминмехвариро ба зерӣ суол мегузорад ва бо таъя ба осори Ҳинд (назарияи

офтобмеҳварии Ариабхата) назарияи гелиосетризм ё хуршедмеҳварӣ-ро мавриди баҳси илмӣ қарор медиҳад.

Вале бояд зикр намуд, ки Берунӣ файласуфи нигилист набуд, ӯ тамоми таълимоти Арасту ро раҳнамекунад, аз ҷумла, таълимоти мантиқии ӯро ба ҷанҷоли тағйирот ва ислоҳ барои илм муҳим мешуморад, дар “Моҷ ул Ҳинд” ӯ мантиқи юнониро бо тарзи тафаккури ҳиндӣ муқоиса мекунад ва афзалияти тафаккури мантиқии юнониёнро эътироф мекунад. Ба ғайр аз ин дар масъалаи амали қонуни сабабият (иллалу маълул) дар олам Берунӣ пайравӣ аз мактаби Арасту ва машшоиён мекунад ва амалкарди сабабиятро дар кайҳон эътироф карда меписандад, махсусан, мақоми Муҳарриқи Аввал ё Иллати иллатхоро, ки ба мавҷудияти Олам такони аввал додааст. Берунӣ амали қонуни сабабиятро дар силсилаи маротиби вучуд, дар нисбати падидаҳои дигари табиату ҷамъият имконпазир медонад, ки ҳар яке барои дигаре сабабу натиҷа шуда метавонанд. Абурайҳони Берунӣ бархилофи уламои дигари ислом тамоми масъулияти оламо ба души Офаридгор нагузоштааст, ӯ мавҷудияти қонуниятҳои дохилии табиат ва дохили ҷомеаи инсониро таъкид кардааст. Дар ин робита ӯ ба мақоми Ақл (қонунмандӣ) дар кайҳон ва ҳаёти Инсон диққат додааст. Инсонии дорони ақл дорони масъулият низ мебошад.

Суол: Шумо дар ибтидо қайд карда будед, ки Абурайҳони Берунӣ дар масъалаи методология илм, усулҳои маърифати илмӣ ё ба истилоҳ эпистемология навоариҳо ва кашфиётҳои қалон дорад. Ин масъалаҳо барои насли имрӯза ҳам омӯзанда мебошанд. Зеро ҳоло ҷавонҳо бо рӯбардоркунӣ ва сибқат бештар машгуланд, усули таҳқиқ ва ахлоқ ё этикаи тадқиқоти илмиро сарфи назар мекунанд, дастовадҳои олимони ҷидгарро ба худ нисбат медиҳанд. Барои ин ҷанҷоли суҳан дар бораи масъалаҳои методологии илм,

маърифатшиносӣ ё эпистемологияи Берунӣ дар ин ҷо барои хонандагони мо ибраз меошад?

Ҷавоб: Дар раванди баёни моҳияти масъалаҳои эпистемологӣ ё назарияи маърифат мутафаккир системаи ибтидоии маърифатро ба тамоми ба се қисм тақсим мекунад: ҳисс, ақл ва қалб. Абурайҳон Берунӣ ба нақши ҳиссиёт чун омили бунёдӣ дар дарку маърифати олам баҳои сазовор додааст. Албатта нақши ҳиссҳо чун воситаи ибтидоии дониш дар таҷрибаҳои илмиву амалии худ мутафаккир хеле бузурганд. Боварӣ доштан ба эҳсосот ва ҳиссиёти аввала заминаи муҳимест барои мушоҳидаҳои амалӣ, зероки бисёр одамон, ба андешаи Берунӣ, дар зери таъсири назарияҳои дигарон маълумоти ҳиссҳои ноҳақиқат мегиранд. Таассуб на танҳо дар дину маросимҳои динӣ, балки дар илму сиёсат низ роҳ ёфтааст ва меёбад. Ба андешаи Берунӣ “Таассуб чашмҳоро кур мекунад, мағзҳоро хушк мекунад”.

Дар ин масъала менигорад:

“...Оре, таассуб чашмҳои биноро кӯр мекунад, гӯшҳои шунаворо қар месозад ва шахсро мӯътақид ба умуре менамояд, ки хираду дониш онро гувоҳӣ намедиҳад. Ва агар таассуб ва ҳаводорӣ беҳуда ва галат набуд, ҳаргиз бар хотири ин қавм чунин галатҳо таҳдид намекард.”³⁵ Баъди ин суханҳо Абурайҳон ба таври мисол назари нуҷумии дар солнома ва қадвалҳои мансуб ба фарорасии моҳҳо (махсусан шаббону рамазон) дар кутуби шиаи зайдиаро чун ривоёт ба қалам медиҳад.

Беруни ба ривоёт ва ахбор бо шубҳа нигоҳ мекунад. Пас ривоёт ва ба ин монанд манбаҳои дониш манбаи дурусти дониш ва махсусан дониши илмӣ нестанд. Инсон бояд ба

³⁵ Абурайҳони Берунӣ. Осор ул боқия. С.92.

воситаи қувваи биной барои маърифати олами офаридаи Худованд кӯшиш кунад ва маълумоти ҳисси биной дар тасмимгирии ақлонӣ кӯмак мекунад. Ҳисси шунавой бошад, ба андешаи мутафаккир, барои аз худ кардани суханҳои Оллоҳ (улуми нақлӣ) мақоми муҳим дошта бошад, яъне барои дарки додаҳои илми нақлӣ (илми қалом ва ғ). Ҳамин тариқ, Берунӣ чунин мешуморад, ки агар ҳиссҳо (биной) барои Ақли инсон дар шинохти Оламу (офариниши Худо) ва (шунавой) барои азхудкардани суханони Худо (Куръон) мадад кунанд, инсон боз эътиёҷ ба қувваи Ақл ва Қалб дорад. Дониши ҳиссӣ ва эҳсосот, ба фикри Абурайҳон манбаи тамоми донишҳои инсон шуморида мешаванд. Дар асари “*Китаб-ал-Джавоҳир*” ё “*Минералогия*” Абурайҳон ба тамоми воситаҳои ҳисс ба таври мушаххас баҳогузорӣ ё характеристикаи алоҳида дода, хусусият ва макони моддиву ангезандаҳои онҳоро номбар мекунад, ӯ эҳсосотро зинаҳои муҳими гузариш аз дониши ҳиссӣ ба дониши ақлонӣ (муҳокимаронӣ, хулосабарорӣ, баёни фикр аз тариқи фаразия, назария) мешуморад. Берунӣ чунин мешуморад, ки агарчи инсон аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва қувваи ҳиссӣ аз дигар мавҷудоту ҳайвонот заифтар бошад, Худо маҳз бо сазовор гардонидани ӯ бо ақл ӯро ҳамчун мавҷуди шариф ба ҷойнишинии худ дар рӯи Замин (*халифат-ул-арз*) вазифадор кардааст. Берунӣ нафсро бе таъ, бе ҷисм тасаввур намекунад, нафс фақат дар ҷисми ба таври махсус ташаккулёфта вучуд дошта метавонад.³⁶

Ҳамин тариқ, агар ба суоли гузоштаи шумо баргардем, эътироф бояд кард, ки саҳми Абурайҳони Берунӣ дар пешниҳоди *усулҳои таҳқиқи илмӣ ва ё методологии тадқиқоти илм* хеле бузург аст. Дар масъалаҳои

³⁶ Бируни. Катаб ал джаваҳир. Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. Ташкент, 1957, С.141.

методологияи илм, маърифат ва эпистемологияи Берунӣ суҳан ронда зикр кардан зарур аст, ки ӯ роҳ ба сӯи дониши ҳақиқиро дар санҷиши такрор ба такрори фаразияҳои илмӣ, тахминҳо ва аҳкомҳои қабулгардида ё ба ибораи имрӯза усули санҷиш (ё ба истилоҳи ғарбиён верификация) мебинад. Итминон дошт, ки тамоми ақидаҳои ба воситаи дар амал санҷидани онҳо таҳлил ва баррасӣ кардан мумкин аст. Ба ақидаи ӯ ягон фикри илмӣ ва ақидатиро наметавон аз роҳи тақлиди кӯр-кӯрона қабул намуд. Ин хулосаи методологияшро ӯ борҳо дар *Китоб-ал-ҷавоҳир* (Минералогия), *Мол ул-Ҳинд* ва *Геодезия* (заминченкунӣ) таъкид мекунад. Дар ин раванд Абурайҳон дар муқобили дониши мувоқибавӣ дониши озмунӣ ё эксперименталӣ мегузорад. Айнан бо ҳамин ҷунонки дида шуд, ӯ системаи кайҳоншиносии Арасту ва Ибни Сино, назарияи онҳо дар бораи “мақони табиӣ” ва назарияи хало дар баробари зарраҳои хурдтарин (атомҳо)-ро, ки аз тариқи дониши мувоқибавӣ ба даст оварда шуда буданд, рад карда буд. Дар ин бора ӯ дар муқотибаи худ бо Абуалӣ ибни Сино баҳси тунду тез мекунад, андешаҳои Арасту ва пайравонашро ба ҷолиш мекашонанд. Айнан бо истифода аз ин усул дар асараш “*Мол-ул-Ҳинд*” ӯ “илмҳои ботил” (фолбинӣ, фолнома аз тариқи усули астрологӣ, бурҷҳои осмонӣ ва ғ.)-ро рад мекунад ва бо мушоҳидаҳои бевоситаи илмии фалаки осмон, ситораву сайёраҳо, бо дастбӣ ба донишҳои мушоҳидашаванда ва бунёди дар асараш “*Геодезия*” мақоми илми астрологияро, ки ба тахмину боварҳо асос ёфта буд ва дар назди шоҳону ҳокимон мавқеи муайян гирифта буд, камаразиш мешуморад. Айнан ҳамин тавр бархурд Абурайҳони Берунӣ ба “илми” ба истилоҳ “*ал-кимия*” ё “алхимия” дошта буд. Баъдан илми пешрафтаи Аврупо ҳам дар ҳалли масъалаҳои мазкур ба ҳамин натиҷаҳо расида буд.

Назарияи эпистемологӣ ё маърифатшиносии Абурайҳони Берунӣ ҳанӯз масъалаи заминаҳои пайдоиши ақли инсониро ба таври таҳаввул (эволютсия) намегузорад, ӯ ақро қобилияти ирсии инсон тасаввур мекунад. Вале ба андешаи ӯ Инсони дорои ақл на фақат дар назди инсоният, балки дар назди олами наботот ва ҳайвонот низ масъул аст, бо пайдоиши умумикайҳонии худ ақли инсон муваззаф аст ки онҳоро бо қудрати ақл на фақат мавриди истифода қарор бидиҳад, балки муҳофизат ва нигоҳдорӣ намояд. Вале раванди донишандӯзӣ бо фаъолияти ақли назарӣ (ба ибораи имрӯзаи русӣ бигӯем, теоретическое ё абстрактное мышление) ба охир намерасад. Озмун ё эксперимент дар ин раванд хеле заруранд. Аз ин ҷост, ки дар баробари ҳиссу ақли назарӣ, чунонки ишора рафт, Абурайҳон дар раванди дониш ба мақоми таҷруба, озмун ва ё эксперимент диққати махсус медиҳад, чизе ки таълимоти фалсафии ӯро аз дигар мутафаккирони мусулмон фарқ мекунад. Ӯ ҳаргуна занну гумони худро дар раванди таҳқиқ ҳатман аз тариқи озмун дар табиат месанҷад:

Дар ин масъала ӯ мефармояд: “дар вучуди ман дар робита ба ин масъала шак пайдо шуд, ки онро фақат таҷруба ва озмуни такрорӣ бартараф карда метавонист...”³⁷

Диққат деҳед: таҷруба ва озмуни такрорӣ! Магар дар ҷаҳони ислом ва тамаддуни он чашмҳо торик шуданд, ки ин нуқтаи муҳими маърифатшиносиро надиданд ва дарк накарданд. Чаро аз паси Абурайҳон кам касе вориди майдони баҳси илмиву амалӣ шуд?! Таърихи илм ба ин гуна суолҳо бояд ҷавоб гардонад.

Дар “Геодезия” ӯ таъкид мекунад ки ин вазифаи муҳаққиқ аст, ки “мушоҳидачии дақиқкор бошад, натиҷаи корҳои худро

³⁷ Беруни А. Минералогия (Китаб ул Джавахир). С. 9.

на як бору ду бор санҷида бинад, худро ва ақидаи худаширо ҳамвора тафтиш, ё бознигарӣ кунад”.

Магар бисёре аз муҳаққиқони имрӯз ин корро мекунад?! Воқеият ин аст, ки на ҳама! Як хислати нотакрори назарияи маърифати Берунӣ он аст, ки ӯ дар ба даст овардани дониш ба ягон шабаҳ ё “бут” (ба истилоҳ, авторитет), чи шахсҳои машҳуру чи назарияҳои олий (инро дар мукотибаи ӯ бо Ибни Сино дидан мумкин аст) така карданро воҷиб наметавонад. Дар тафовут аз Абуалӣ ибни Сино ӯ пайрави ягон мактаби мафкуравӣ ақидагӣ нест. Муаллими ӯ ба ғайр аз осори гузаштагон боз ва бештар ҳуди ҳаёт ва табиат аст.

Суол: *Ба назари Абурайҳони Берунӣ асоси дониш ва ҳақиқат чист? Ин барои он муҳим аст, ки чунонки шумо пештар фармудед, ҳоло ҷавонон аз манбаҳои гуногуни дониш (асосан интернет) бе санҷиши интиқодӣ истифода мекунанд ва онро ҳақиқати бебаҳс мешуморанд. Дар ин замина чунонки фармудед, муҳаққиқони ҷавон ба нусхабардорӣ ва сибқат даст медиҳанд ва гурӯҳи дигаре дар зерӣ таъсири таблиғоти бегонагон ба гурӯҳҳои ифротӣ шомил мешаванд. Дарси Абурайҳон ба ҷавонон дар ин мавзӯ чӣ гуна аст?*

Дар бораи усул ё *методология кори илмӣ* сухан ронда бояд қайд кард, ки Берунӣ асоси дониш ва ҳақиқатро таҷриба ва озмун мешуморад, вале бо вучуди ин ӯ ба мавқеъ ва макоми назарияву назариясозӣ дар илм назари мусбӣ дорад, зеро тибқи фаҳмиши ӯ назарияҳоро ба воситаи озмун санҷидан мумкин аст, вале инсонӣ алоҳида наметавонад, ки тамоми ҷузъиёти илмҳои гуногунро фаро бигирад ва шахсан худ ҳама чизро бисанҷад. Маҳз ба шарофати дониши бои назариявӣ ба Абурайҳони Берунӣ муяссар шуд, ки ҳанӯз дар асрҳои даҳу ёздаҳ ба кашфи қитъаи дигаре мувозин (симетрӣ) ба Авруосиё, ба кашфи қитъае баъдан бо нами Амрико дастрасӣ

пайдо кунад. Ин як афсонапардозӣ набуд, балки қудрати илмро таҷассум намуд.

Аз ин рӯ ҳооло ҳам зарур аст, ки олими табиатшинос ба ғайр аз донишҳои таҷрибуавӣ бо назарияҳои фарогири фалсафӣ мусаллаҳ бошад, то ки бо манзараи умумии сохтори олам, олами беканори ситоразор, қонуниятҳои он, таърихи асосҳои таҳқиқи соҳаҳои мухталифи илм ошноӣ дошта бошад:

“Шахс фақат дар сурате бо илм машғул шуда метавонад, ки бо донишҳои амалӣ ва аниқ мусаллаҳ бошад. Вале дар баробари ин олим бояд ҳатман дорои асосҳои дониши фалсафӣ бошад, ки дар бораи тамоми ҷиҳатҳои илму олами атроф маълумоти бунёдӣ ва кофӣ дошта бошад, зеро умри кӯтоҳи инсон ба ӯ имконият намедиҳад, ки дар ҳамаи илмҳо ба андозаи баробар ворид (дастёб) бошад.”³⁸

Дар ин раванд Берунӣ барои намунаи беҳтарини фаолияти илмӣ ба таҷрибаи юнониҳо муроҷиат мекунад, ки тамоми ҳастиро мавриди омӯзиш қарор дода ҳақиқатҳоро аз таҳқиқи шаклҳои худӣ ин ҳастӣ кашф мекарданд. Аз ин рӯ барои аксарияти юнониҳо ва худӣ Берунӣ меёри ҳақиқат, ба истилоҳ, на тахминҳои ҳаёлий ва назарияҳои бофта, ба мисли астрология ва алхимия, балки таҷриба буд. Берунӣ тамоми он олимҳоро, ки аз таҷрибаву озмун дур буданд ва аз натиҷаҳои пештараи илмӣ, аз анъанаву суннатҳои илмии пештара ноогоҳ, ки бе дарназардошти шароитҳои таҳқиқ, вақт ва макони таҳқиқ ба онҳо муқаллидона пайравӣ мекарданд, сарзаниш мекунад. Дар ин раванд набояд хулоса баровард, ки Берунӣ мехоҳад, ки тамоми масъуляти кори илмиро бори як ё ду олими озмунгар бикунанд. Ба қавли ӯ, чунонки зикр рафт як нафар наметавонад ки аз имконияҳои фардии худ болида гардида гумон бикунанд,

³⁸ Абу Райхон Беруни. *Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин*//Абу Рейхан Бируни Геодезия. С. 43, 262

ки ҳама асрори оламро фаро гирифта метавонад. Ӯ бояд он бахшу қисматҳоеро ки дар онҳо ӯ ворид нест, ба шахсони мутахассис бовар бикунад, дар акси ҳол чунин олим “худ ҳисоби корро гум намуда” ба натиҷаҳои номатлуб мерасад.³⁹

Намунаи амалии усули гурӯҳии таҳқиқот ва санҷиши натиҷаҳои онро Абурайҳон дар мисоли ҳамкориҳои худ бо риёзидон ва мунаҷҷими хуросонии асри даҳум ба мисли Абумахмуди Хучандӣ ва Абул Вафо ал-Бузҷонӣ нишон медиҳад. Дар мавриди Абул Вафо Берунӣ хабар медиҳад ки онҳо дар соли 387 ҳ.қ. (997 м.) дар як вақт падидаи гирифтани Моҳтобро, яке дар Бағдод ва дигаре дар Кот (Хоразм) мушоҳида намуда, ба натиҷаи якхела расиданд, ки фарқияти байни гирифта шудани Моҳ дар ду ҷо ҳамагӣ дар як соат буд, ки дар муқоиса бо натиҷаи ҳисоби асбобҳои мушоҳидавии имруза ҳамагӣ 5 дақиқа фарқ доштанд.

Барои ошкор кардани дурустӣ ва ҳақиқати сарчашмаҳои хаттиву шифоӣ Абурайҳон пешниҳод мекунад, ки онҳоро бояд олим пеш аз истифода кардан хеле бодикқатона ва мушикофона аз сарчиш гузаронид, нусхаҳои гуногуни онҳоро бо ҳам муқоиса бикунад. Ин талаботи илмӣ ҳам барои илмҳои табиӣ ва ҳам барои ҷомеашиносӣ хеле муҳим аст. Ба андешаи ӯ ҳар гуна хулосабароии илмӣ фақат дар сурате қобили қабул аст, агар муаллиф тамоми раванди ҳаракати фикри худ ба сӯи натиҷаи онро тасвир бикунад, яъне нишон диҳад, ки чи гуна, аз кадом роҳу тариқ ба ин натиҷа расидааст ва оё ин усули таҳқиқ қобили қабул аст ё на? Агар олим дар ифшои кори роҳнамоӣ ё методолоҷӣ ва маълумотҳои ибтидоӣ сустиву кундӣ нишон диҳад, ё ин сарчашмаҳои илмӣ аз тарафи ӯ истифодашуда барои ҳама шаффоф набошанд, ё ки муаллиф

³⁹ Ҳамон ҷо. С. 44,137

аз ифшои камбудихо, норасоихо ва душвориҳои кори худ руй бипӯшад - ин омили нобоварӣ ба муаллиф хоҳад буд. Муносибати Берунӣ ба илм нишон медиҳад, ки серталибӣ ва самимият нисбат ба кори худ яке аз шартҳои кори илмӣ мебошад. Инро Берунӣ дар мисоли таҳқиқотҳо дар соҳаи математика ва астрономия нишон медиҳад. Абурайҳон менависад:

“Он ки аз болои осмони ситоразор (нучум, илми ҳайат) мушоҳида мегузаронад, бояд ба дараҷаи баланд эҳтиёткор бошад, хатову ғалатҳои худро пайгирӣ бикунад, худро доимо мавриди санҷиш қарор дода сажю кӯшиш нишон диҳад, то дар кори ӯ ҳолати дилгирӣ ба вучуд наояд”,⁴⁰ ки он ба натиҷаи таҳқиқот таъсири манфӣ мерасонад.

Дар кашфи ҳақиқатҳои илмҳои дақиқ ва астрономия Абурайҳон ба ҷои тахмину тахайюл усулҳо ва асбобҳои мушаххаси техникиро пешниҳод мекунад, ки дар гузашта ё ба шакли ғайримукаммал буданд ё тамоман вучуд надоштанд. Яъне асбобсозӣ усули нави ба даст овардани донишero ба вучуд меорад, ки аз доираи панҷ ҳисси инсон ва ақли назарии ӯ ва мантиқи суннати инсон (чи юноиву чи ҳиндӣ) берун мебарояд. Дар ин росто, аз ҷумла соли 994 ӯ барои ҳисоб кардани баландӣ ва азимут ё самти Офтоб аз рӯи сояҳои он дар наздикии Қот (Хоразм) доираи уфукие дорои гномони диаметри 7,5 м. сохта буд. Соли 1016 ӯ дар Гурганҷ барои мушоҳидаи Офтоб ва ситораҳо квадранти дорои 3 м.- ва соли 1019 квадранти дорои диаметри 4,5 м.-ро такмил дод. Ҳамин гуна корхоро Берунӣ дар вақти сафар ва мушоҳидаҳо дар Ҳинд ҳам ба амал оварда буданд. Ин гуна амалу озмунҳо ва ихтирокориҳо дар таърихи илму тамадуни мардумони

⁴⁰Ҳамон ҷо. С. 44, 137

мусулмон, махсусан тоҷикону эронӣён хеле бисёр буданд, вале бар асари омилҳои сиёсӣву мазҳабӣ (таассуби амиронӣ мардуми авом) таъсири онҳо барои чомеа ноҳида гирифта мешуд ё бар зидди онҳо аксуламалҳо ба вуҷуд меомад. Чунончи Султон Маҳмуд дар айёми будиши Берунӣ дар дарбори Маҳмуд як сафири худро баъди додани баёнот дар бораи мушоҳидаҳои худ дар кишварҳои Шимоли дур (Арктика) ва тасвири шафақҳои шимолӣ (северное сияние) ба ҳукми қатл маҳкум намуд. Худи Берунӣ низ барои мушоҳидаҳо ва даъватҳои илмӣ аз тарафи ин ҳоким ба унвони қарматӣ маҳкуми қатл шуда буд....Бояд гуфт, ки чунин тарзи тафаккур (таассубу бадбинӣ ба илму олимон) ҳоло ҳам дар байни мусулмонон ҷой дорад.

Ҳамин тариқ, чунонки ишора рафт, Усули *таҷрибавии таҳқиқот ва санҷиши такрорӣ (ба истилоҳ верификация)* дар осор ва эҷоди илмии Абурайҳони Берунӣ ва дигар мутафаккирони тоҷику эронӣ ва Осиёи Марказӣ мавқеи хеле бузург доранд, вале ҳокимони давр ба ин гуна ташаббусҳои илмӣ тавачҷуҳ намекарданд ва баъакс барои худ хатарнок ҳисобида ба онҳо бо таассуб ва бадбинӣ бархурд мекарданд. Маҳз аввалин устурлоб (харитаи замин ва осмон) ё глобусе (харитаи замин) ки аз тариқи илмӣ пешниҳод шуда буд, Абурайҳони Берунӣ бо истифодаи аз ин усулҳо сохта буд. Ў мегӯяд:

“...ман аввал тамоми маълумоти илмии мавҷударо аз китобҳо (ҷуғрофиёи Птолемей, осори олими намоён Чайхонӣ ва ғ.) ҷамъ карда онро бо ҳам муқоиса кардам, баъдан бо мушоҳидаву додаҳои тамоми он сайёҳону баҳрнавардон кӯшиши намудам, ки воҳурам ва “он маълумоти парокандаи китобиро бо ахбори зиндаи ҷаҳонгардон як ба як муқоиса кардам, боварибахш будан ё набудани гуфтаҳои худӣ сайёҳонро дар муқоиса бо якдигар санҷидам ва дониши ҳосилшударо дар рӯи харитаи устурлоб

*(глобус) дар фосилаи муайяни уфуқи ва тулӣ тасвир кардам ва
кашидам. Дар ин кор, мегӯяд ӯ, ман на маблағ ва на қувваи худро
дарег дошта будам. Баъзан натиҷаҳои ба даст омадаро дар
дафтар сабт мекардам ва онро дар хотир намедоштам, то дар
фурсати мувофиқ ба он баргардам, вале борҳо мешуд, ки бо
сабабҳои гурудори замона ин дафтари натиҷаҳои илмӣ аз байн
мерафтанд.⁴¹*

Ҳоло ин гуна сабру тоқат ва матонати илмиро тасаввур кардан хеле душвор аст. Бо вучуди ин ба Берунӣ муяссар шуд ки аввалин устурлоб ё глобуси илмиро бо тасвирҳои курравии арзу тули замин созад ва мавриди истифода қарор диҳад. Ҳамин тариқ, чунонки дида мешавад Абурайҳон системаи илмии худро на фақат дар заминаҳои назарияҳои мавҷуда (то замони ӯ расида), балки дар пояи амалияи илмӣ барқарор мекунад, зеро ӯ ҳамзамон аз имкониятҳои илми мантиқ, махсусан, усулҳои дедуктивӣ ва индуктивии таҳқиқот баробар истифода мебарад.

Як ҷиҳати дигари кори илмӣ ин маълумот додан дар бораи **пешинаи таҳқиқ** аст. Яъне олим бояд дар бораи хидмати он муҳаққиқоне, ки дар омӯзиши мавзӯ дар гузашта сахм дошанд, маълумот диҳад. Ин талабот на фақат ба ҷиҳати ахлоқии кори илмӣ марбӯд аст, балки ба натиҷаи ниҳоии кори илмӣ таъсири бузург дорад, баён медорад Абурайҳон. Берунӣ дар ин робита ва дар ин радиф хидмати Абул Аббос ибни Ҳамдун, Сулаймон ибни Исмаъ-ас-Самарқандӣ, ва дигар

⁴¹ Бируни. *Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин*//Абу Рейхан Бируни Геодезия. Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами / Исследования, перевод и примечания П.Г. Булгакова, Избранные произведения, Том 3, Ташкент, "ФАН", 1966, С. 57-58, 88-89 (матни иқтибос аз тарафи муаллифи мақола ба таври хулосавӣ бозгӯй карда шудааст.)

мунаҷҷимони асри нухум (IX) қайд ва доир ба онҳо маълумот медиҳад. Берунӣ иброз медорад, ки Исмаъ ас-Самарқандӣ аввалин бор дар Балх бо квадранти девории диаметраш 4 м. бузургии майли сатҳи эклиптика (майлулазим)-ро нисбат ба экватор (ё хатти истиво) ҳисоб карда баромадааст. Дар баробари ин Абурайҳон оид ба олимони илми нучуми асри даҳум (10) Абулҳасан Ахмад ибни Махаммад ибни Сулаймон аз Заранҷ ва Абу Али Муҳаммад ибн Абдулазиз ал-Ҳошимӣ аз маҳалли Рикка (шояд Ракка), дар бораи Абулфазли Ҳиравӣ (аз Ҳирот, ноҳияи Эрони қадим ва ҳоло дар Афғонистон), ки дар Рай бо олими номӣ Абуҷаъфар ал-Ҳазинӣ корҳои бузургии илмӣ мебуд, дар бораи мунаҷҷими дарбори Маъмун Синд ибни Алӣ, ки аввалин бор бузургии курраи заминро аз куллаи кӯҳ ҳисоб карда буд, дар бораи Маҳмуди Хучандӣ, ки аввалин бор секстанти Фаҳриро офарида буд, бо мамнуният маълумот медиҳад ва хидмати ҳар яке аз онҳоро қайд мекунад.

Бояд қайд кард, ки ин гуна дақиққориҳои олим на фақат барои илме аҳамият дорад, ки дар он ӯ тадқиқот мегузонад, балки ба таври куллӣ барои тамоми илми усули таҳқиқ, барои тарбияи олим, барои таърихи илм ва махсусан барои таърихи тамаддуни ватанӣ аҳамият дорад. Барои мисол Абурайҳон дар вақти буди боши худ дар шаҳри Ғазнӣ дар бораи кашфи зидҷе (харитаи осмон) маълумот медиҳад ки дар рӯи пуст тасвир шуда ҳанӯз дар давраи эраи Диоклетелион⁴² сохта шуда будааст. Ин андешаҳои Абурайҳон, ки зикрашон дар боло рафт, аз доираи назари илми маърифатшиносӣ ё гносеологияи анъанавие ки дар Шарқу Ғарб васеъ паҳн гашта буд, берун мебарояд ва ба дараҷаву мақомоти эпистемологияи замони мо (масалан ба усули фалсафаи таҳлили Куайн, ки

⁴² Дар соли 285 эраи мо дар натиҷаи яке аз ҷангҳои шаҳрвандӣ императори Рим Диоклетиан таъин мешавад, ки 20 сол ҳукмронӣ мекунад.

пешниҳод мекард то ки олим заврақи илмро мунтазам таъмир намояд, дар акси ҳол дар дарё ғарқ хоҳад шуд!) наздик мешаванд. Ин гуна андешаҳоро ҳоло ҳам метавон ба роҳбарӣ гирифт ва дар тарбияи муҳаққиқони ҷавон истифода бурд, зеро раванди рушди илми ҳозира нишон медиҳад, ки ахлоқи таҳқиқоти илмии замони мо беҳбудиро тақозо дорад.

Суол: *Агар имкон дошта бошад, мегуфтед, ки вижагиҳои дигари фалсафаи донишу маърифати Бирунӣ аз чи иборат аст?*

Дар ин ростӣ як чизро набояд нодида гирифт. Зеро дар баробари расолати ақлонии инсон Абурайҳони Берунӣ ба **қувваи маърифатии қалб** диққат медиҳад. Бояд таъкид намуд, ки \bar{u} ба мақоми қалб аз дидгоҳи нигоҳдошти суботи ҷомеа ва мақоми оромиши рӯҳ аз тариқи дин, риояи ахлоқи пазируфта дар ҷомеа бархурд мекунад ва ба таври махсус таъкид мекунад, ки ба андешаи \bar{u} қувати ақл аз тариқи омехтани он бо қалб дучанд зиёд мешавад.

Бо тақя ба ҳамин гуна андешаҳо, бо вучуди ин фалсафаи Беруниро ба таври кулл метавон фалсафаи табиатшиносона, натурфалсафӣ- рационалистӣ номид, зеро барои системаҳои ҷаҳоншиносии натуралистии чи Шарқу чи Ғарб дар баробари муҳокимарониҳои соф мантиқӣ, ҳамин гуна ҳаволаҳо ба қувваҳои рӯҳонӣ, фавқуллодда қуллӣ ва фавқуттабӣ низ хос аст, зеро онҳо медонистанд, ки вақте онҳо оид ба ҷаҳони беканор ва то охир донистанашуда сӯҳбат мекарданд, маълум буд, ки барои ҳар як фард тамоми он беохирро бо усулҳои мантиқӣ дарк кардан ва фаро гирифтани аз имкон берун аст.

Суол: *Шумо чанде аз андешаҳои зидди таассуби Беруниро қайд кардед. Агар имкон дошта бошад, каме аз озодандешиҳои Абурайҳон сӯхун гӯем. Чун ҳоло таассуб аз сари нав ба маркази афкори ҷомеа ворид шудуааст, шарҳ бидиҳед, ки назари Берунӣ ба астрология, фолбинӣ ва назарҳое ба ҳамин монанд чи аст?*

Ҷавоб: Дар осори Берунӣ ва бо иқрори баъзе аз муҳаққиқон, дар баъзе мавридҳо дар ҷаҳонбинии Абурайҳон тобишҳо аз андешаҳои озодандешона ва то ҳатто деистӣ зухур мекунад, ҳарчанд ӯ ба аҳкомҳои асосии дини ислом дар бисёре аз маворид назари интиқодӣ дошт, вале ба ин аҳкомҳо ба таври кулӣ эътиқодманд буд, ба онҳо зиддияти шадид низ нишон намедод ва дар “Осор ул боқия” ба амри зурурият расолати ҳар гуна дин (зардуштия, яҳудият, масеҳият, ислом, боварҳои динҳои ҳиндӣ буддой)-ро барои кашфи ҳақиқатҳои нухуфтаи гузашта, ҳақиқатҳои замони куҳан ва инчунин оромиши равонии ҷомеа таъкид мекунад. Дар баробари ин, ҷунонки дида шуд, У таассуби диниву мазҳабиро дар ҳаргуна шакле ки набошад, маҳкум мекунад. Инро дар таҳлилу баррасии дини зардуштӣ, монавӣ, маздакия ва мазҳаби исломии ба ном қарматӣ (исмоилияи Осиёи Марказӣ) дидан мумкин аст. ӯ ҳаргуна айбномаҳоро аз онҳо мебардорад ва заминаи бадбинии мазҳабиро дар манфиатҳои моливу гуруҳӣ мебинад. Абурайҳон собит мекунад, ки ақидаи “*никоҳи макорим*” (никоҳи хешутаборӣ) дар бораи зардуштиён ва яғонагии зан дар бораи маздакиён аз афсонае беш нест. Берунӣ аҳамияти фолбинӣ ва муайян кардани асрори олам аз тариқи астрология (бурҷҳои фалак) ва усулҳои ғайриҳирфаии таҳқиқотро шадидан танқид карда моҳияти маърифатии онҳоро ба зери суол мегузорад. Астрология ба назари Берунӣ “*на илм аст, балки санъати фолбинист*”, ки ба ҳақиқат таъя намекунад. ӯ менависад:

“Онҳо (астрологҳо) бо воқеияти ҷисмҳои илми нуҷум (астрономия) кор надоранд, онҳо бо номҳо кор доранд. Онҳо он

қадар ба пайравии ақидаҳои кӯҳна дода шудаанд, ки омилҳои табиӣ ва воқеияти аслии илмӣ барояшон арзиш надорад".⁴³

Дар маҷмӯъ Абурайҳони Берунӣ олими якрӯ ва воқеъбин аст, вале шахси бедин ҳам нест, бо вучуди ин ӯ ба даҳолати дин дар масъалаҳои илмӣ комилан зид аст. Ин нукта барои замони мо хеле муҳим аст. Ӯ мегӯяд, ки баъзан кор то ҷое мерасад, ки "одамони мутаассиб ва нодон" аз номи аҳли дину имон олимони касбӣ ва файласуфонро аз рӯи аҳкоми шарият ҳукм карда, онҳоро дар "бидъат" гунаҳкор мекунад, ба натиҷаҳои илм зиддияти шадид нишон медиҳанд, мантиқи Арастуру куфр мехонанд, дар ҳоле ки намедонанд, ки он воқеият дошта аз рӯи қонуниятҳои ақл сохта шудааст".

Маълум аст, ки ақл инъикоси воқеият аст. Дар асари "Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин"//Геодезия ё заминшиносӣ/ Абурайҳон маҷбур мешавад, ки барои дифои илму фалсафа ҳақиқатҳои фалсафии Арастуру то ҳатто бо истифода аз сураҳои қуръонӣ дастгирӣ кунад.⁴⁴ Бо вучуди дифои одилонаву оқилона аз илму фалсафа, ба таври кулл дар ҷустуҷӯи илмӣ ӯ ақидаҳои кӯҳнашудаи Арастуру намепазирад, онҳоро чи дар илм ва чи дар фалсафа шахшуда ва ба истолоҳи замони мо, *догма* мешуморад. Ба ин гурӯҳи ақидаҳо боз назари Арасту доир ба дар оянда аз байн рафтани

⁴³ Абу Рейхан Бируни. Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин//Абу Рейхан Бируни Геодезия (Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами) / Исследования, перевод и примечания П.Г. Булгакова, Избранные произведения, Том 3, Ташкент, "ФАН", 1966. С.37, 262.

⁴⁴ Абу Рейхан Бируни. Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин//Абу Рейхан Бируни Геодезия (Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами) / Исследования, перевод и примечания П.Г. Булгакова, Избранные произведения, Том 3, Ташкент, "ФАН", 1966, С.83

баҳру укёнус аз рӯи сайёраи Замин мебошанд, ки Берунӣ комилан қабул надошта буд. Вале илми ҳозира собик кардааст, ки замоне об дар рӯи Замин вучуд надошт ва он ба мисли қабати атмосфера дар раванди таҳаввули кайҳон дар рӯи ин сайёра пайдо шудааст. Падидаҳои табиӣ, сайёраву ситораҳо пайдо мешаванду дар давоми миллиардҳо сол аз байн мераванд ва боз силсилаи нави ситораву сайёраҳо пайдо мешаванд ва ин кор беохир аст.

Вале оё як ҳақиқати қобили қабул дар илму фалсафа барои ҳама ва барои ҳама вақту замон вучуд дошта метавонад, махсусан дар дину мазҳаб? Маълум аст, ва табиист, ки бисёре аз уламои дин даъвои илми абадият ва донишҳои абадӣ мекунанд. Бо вучуди пазируфтани гуногунандешиву рангорангии фарҳангҳо дар масъалаи ҷаҳонбинии динӣ Абурайҳон шубҳа баён мекунад, ки:

*“чи тавр як ҳақиқат метавонад, ки одамони пайрави дину мазҳабҳои мухталифро муттаҳид кунад, дар ҳоле ки мавзӯъ ё объекти ибодати онҳо гуногунанд”.*⁴⁵

Ин як нуктаи калидӣ аст дар мавриди имкониятҳои маърифатии дину мазҳаб дар масъалаи дарёфти ҳақиқат. Маълум аст, ки Дин низом ва суботро меҳақад, илм ҷустуҷуву ҳақиқатро, ки бо азхуд гузаштаниҳо, дар ба гирбон шудан бо низом ва риск ҳамроҳ аст. Берунӣ чун олими табиатшинос ба мақоми шубҳа (скепсис) дар дониш диққати махсус медиҳад, аз ҷумла, ба ҳақиқати ақидаи динии масеҳӣ, ислом ва инчунин Қуръон дар мавриди раванди офариниши олам, давомоти

⁴⁵ Абу Рейхан Бируни. Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин//Абу Рейхан Бируни Геодезия (Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами) / Исследования, перевод и примечания П.Г. Булгакова, Избранные произведения, Том 3, Ташкент, "ФАН", 1966. С.41

вакту офариниши олам (замони пайдоишҳ ё “синну соли олам”) ҳам шакк меорад ва ақида баён мекунад, ки оғози олам ё синну соли оламо муайян кардан аз имкон берун аст. Барои муайян намудани ин ҳанӯз қобилияти инсону тамаддуни он камӣ мекунад, ин корро як ё ду ва бештар насли инсоният карда наметавонанд. Дар ин маврид ӯ зиддиятҳоеро низ дар Қуръон пайдо мекунад, ки дар сураҳои он як ҷо “давомоти рӯзи офаринишро ҳазор сол” ва дар ҷои дигар “панҷоҳ ҳазор сол” ҳисоб мекунад.⁴⁶ Ба андешаи Абурайҳон зарурияти ғун кардани дониш ва пайдоиши илм аз талаботи ҳаётии инсон сарчашма мегирад, зеро илм ин машғулияте барои дилхушӣ нест, балки роҳе аст барои шинохти бехтари дунё ва бехдошти хубтари зиндагӣ аст. Аз ҷумла, ӯ пайдоиши илми ҳисобро бо ченак кардани замин ва тақсими моли мерос алоқаманд мекард. Дарки ҳақиқатҳои илм, аз нигоҳи Берунӣ дар асари зикргардидааш *“Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин//“Геодезия”*, кори тулонӣ ва роҳи дуру дароз аст, зеро донишҳои инсонӣ “дар муқоиса ба донишҳои мутлақ”и нақлӣ хислати нисбӣ дошта инсон қудрат надорад, ки яқу яқбора ҳақиқатро ба тамоми ба даст оварад.⁴⁷ Донишҳои нисбии одамонро, ба қавли ӯ, фақат олимони бузург дар давоми асрҳо пурра мекунад. Дар китобҳои муқаддаси гузашта баъзе ҳақиқатҳо ба шакли рамзӣ баён ёфтаанд, ки рамзи онҳоро бояд кушод.

Суол: *Пас осори Абурайҳони Берунӣ ва дигар мутафаккирони гузаштаи форсу тоҷик кӯҳна нашудааст ва чун мо дар асри атом*

⁴⁶ Бируни. *Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин//Абу Рейхан Бируни Геодезия*, ҳамон ҷо. С.41,93

⁴⁷ Абу Райхан Бируни. *Таҳдид ниҳоят ал амокин ли тасхех масафат ал масакин//Абу Рейхан Бируни Геодезия*. С.39

ва ҷаҳоншумолӣ (глобализатсия) зиндагӣ дорем, оё он ҷавобгӯи ниёзҳои насли имрӯзаи ҷомеа аст?

Ҷавоб: Илм дар ҷустуҷӯи доимии ҳақиқат аст, воқеан ҳақиқатҳо нав мешаванд, ҳақиқатҳои рӯзгори гузашта кӯҳна шуда чун таассуботу догма ҷои худро ба донишҳои нав медиҳанд. Ва чун зиндагӣ дар як ҷо қарор мегирад, пеш меравад, он маърифатгу донишҳои навро тақозо дорад. Бо асбобу анҷоми *ҷомеаҳои деҳқонӣ* наметавон кайҳони нопаддоканор ва ҷомеаи пешрафтаи муосирро шарҳу тафсир ва кашф намуд. Дар баробари ин албатта ҳақиқатҳои собит ҳам дар илм вучуд доранд, чархи таърих наметавонад, ки ҳама гуна таҷрибаи инсонӣ ва ҳақиқатҳоро ба коми худ фуру бибарад. Ва ҳоло мо дар *ҷомеаи саноатӣ ва ҳатто пасосаноатӣ қарор дорем, ҷомеаи имрӯза дар заминаи истифодаи нанотехнологияи рақамӣ, иттилооти навтарин пеш меравад*. Ҳатто абзори маърифатии замони шӯравӣ барои дарку аз худ намудани дунёи нав кӯҳна шудааст. Дар баъзе аз мавридҳо ҷаҳони Ғарб ҳам аз пешрафт огоҳии комил надорад. Мо ҳама имрӯз савори як киштием. Эпистемология, системкаи донишҳо ва абзорҳои нави донишро аз худ бояд намуд, то киштии мо дар дунёи зудтағйирёбанда ғарқ нашавад.

Вале бо вучуди ин таҷрибаи илмии юнониён, эронӣён ва хундувон ҳамин гуна ҳақиқатҳоро дар бистар ва бағал доранд, ки барои наслҳо хизмат кунанд. Таҷрубаву бойгонии таърихи инсоният гаҳвораи дунёи маънавии инсоният мебошанд. Айни ҳамин фалсафаи табиатшиносӣ, таълимоти маърифатшиносӣ фалсафаи илмшиносии мардуми тоҷику форс ва мардумони Осиёи Марказӣ таҷрибаи ғании таърихӣ дорад, он то ҳанӯз ҳам ба ҳеч ваҷҳе кӯҳна нашудааст (дар ҳоле, ки то ба имрӯз аз тарафи ин миллат дуруст омӯхта нашудааст!) ва дар сурати мавҷудияти хусни нияти нек ва

омузиши интиқодӣ метавонъад ҳоло ҳам *чун сармояи иҷтимоӣ* таконбахши пешрафт бошад. Он инчунин дар тарбияи фикрӣ ва ҷаҳонбинии илмии насли ҷавони миллат хизмати шоиста дошта бошад. Таърихи илму фалсафа бойгонии тафаккур (ба ибораи К.Маркс шираи фикрии замони таърихӣ аст ё квинессенсияи замон) аст ва дар онҳо андешаҳо ва асрорҳои нухуфта ҳануз бисёранд ва онҳоро барои имрӯзиён ва ояндагон, барои рушди минбаъдаи илми ватанӣ, таҳкими тафаккури таҳлиливу танқидӣ, даст кашидан аз таассубот ва мафкураҳои ифротиву радикалӣ ва тоталитарӣ истифода бояд бурд. Чунин таҷриба (мурочиа кардан ба фалсафаву илми Юнон) дар таърихи тамаддуни исломӣ (Бағдоди Аббосиён) ва Давраи Эҳёи Аврупо (замони ба истилоҳ- Ренесанс) вучуд дошт, аз он бояд дар баробари омӯхтани тарҷубаи тамаддуни муосри ҷаҳонӣ дар эҳёи милли мо пайравӣ кард!

Иброҳимова САДБАРГ

ходими калони илмии шӯъбаи

онтология, гносеология ва мантиқи

Институди фалсафа, сиёсатишиносӣ ва

ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ

НАҚШИ БАҲОВАДДИНОВ А.М. ДАР ИЛМИ ФАЛСАФАИ ТОҶИК

Баҳоваддинов Аловуддин Маҳмудович (1911-1970) зодаи шаҳри бостони Самарқанд буда, соли 1931 факултаи математикаи Академияи давлатии педагогии шаҳри Самарқандро хатм намуда, дар Донишгоҳи педагогии Самарқанд дар кафедраи психология кор ва фаъолият намуда ҳамзамон барои идома додани таҳсил ба аспирантура дохил мешавад. Аз соли 1934 ба Сталинобод (ҳоло Душанбе) -и Тоҷикистон омада, фаъолияти педагогии худро дар Донишгоҳи педагогии Душанбе идома медиҳад. Ҳамзамон дар кафедраи педагогика ва психология кор ва фаъолият намуда, зиёда аз 30 номгӯи мақолаҳои илмӣ ва илмӣ-методӣ навишта буд, ки дар онҳо мубрамияти таълиму тарбия баррасӣ шуда буданд.

Баҳоваддинов А.М. соли 1948 дар мавзӯи «Ақидаҳои фалсафии Ибни Сино» ба унвони номзади илмҳои фалсафа ва соли 1951 оид ба мавзӯи «Аз таърихи афкори иҷтимоию сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX» ба унвони доктори илмҳои фалсафа мушарраф шудааст.

Академик Баҳоваддинов А.М. шуда барои таҳқиқи фалсафаи тоҷик ва ривочу равнақ додани илми фарҳанги он, хусусан, фалсафа сидқан хидмати беназир намудааст.

Баҳоваддинов А.М. бо таҳқиқоти худ барои омӯзиши амиқи таърихи фалсафаи тоҷик замина гузошта ва дар натиҷа ин мактаб ҳам шудааст. Омӯзиши таърихи фалсафа ва афкори иҷтимоӣ-сиёсии халқи тоҷик аз солҳои 50-ум дар Шӯъбаи фалсафа дар назди раёсати Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз шудааст. Асарҳои асосии ӯ ба таърихи фалсафа ва афкори ҷамъиятию сиёсии халқи тоҷик бахшида шудаанд. Ӯ муаллифи асарҳои зиёде аз он ҷумла: а) «Доир ба масъалаи муттаҳидии миллати тоҷик» (1957), б) «Очеркҳои таърихи фалсафаи тоҷик» (1961), в) «Очеркҳои таърихи Ҳизби Коммунисти Тоҷикистон» (Душанбе, 1964, 1969) г) «Таърихи ташкилотҳои коммунистии Осиёи Миёна» (Тошкент, 1967), ки ин ҳама заҳмати босазои ӯст. Инчунин оид ба таҳлили ақидаҳои ҷаҳонӣ ва иҷтимоии мутафаккирони тоҷику форс ба монанди Ибни Рушд, Ибни Боча ва дигарон асарҳои илмӣ таълиф намудааст.

Баҳоваддинов А.М. дар таҳқиқи мероси осори фалсафии мутафаккирони бузурги тоҷик, алалхусус Абӯалӣ ибни Сино асос гузоштаанд. Ӯ аввалин муҳаққиқи масъалаҳои асоситарини фалсафаи муосир буда, масъалаҳои муҳими онро муайян карда, ба вуҷуд оварда ва сабаб гардидааст. Аввалин шуда барои ташкили мактаби таҳқиқотчиёни таърихи фалсафаи форсу тоҷик гоми мустақаме гузоштааст.

Тарҷумаи асари Абӯалӣ ибни Сино «Донишнома» ба забони русӣ аз ҷониби устод кори ниҳоят муҳим буд. Зеро ин кор аз як тараф аввалин тарҷумаи асари Шайхурраис бошад, аз ҷониби дигар, дар қаламрави Иттиҳоди Шӯравӣ ин аввалин асари ҷиддии тарҷумашуда буд, ки файласуфони шуравиро бо таълимоти Ибни Сино шинос намуд. Хизмати бузурги устод дар соҳаи илму фалсафаи тоҷик дар он зоҳир мегардад, ки аввалин маротиба барои тарҷумаи асари фалсафии мутафаккир «Донишнома»-ро бо забони русӣ тарҷума намояд.

Баҳоваддинов А.М. чун файласуфи касбӣ тавонист бо як маҳорати хоса «Донишнома» -и Ибни Синоро бо истилоҳоти пухта ва рехта, ки то ӯ назир надошт бо забони русӣ тарҷума намояд. Мавриди ёдоварист, ки ин гоми ватандӯстона ва фарҳангии файласуфи шинохта, дар доираҳои илмӣ, махсусан дар доираи тарҷумаи осори донишмандони асри миёна ҷонибдорӣ хосаро бархурдор гардид.⁴⁸ Ӯ ҳамчун файласуфи дақиқназар мехост бо ин мероси арзишманди фарзанди асили тоҷик ва ҳамчунин пахшу нашр кардани мероси ниёгон ба аксарияти мардуми кишвари худ ва берун аз он ошно созад.

«Донишнома» дар тарҷумаи Баҳоваддинов А. М. ду маротиба бо забони русӣ: яке соли 1957 дар шаҳри Сталинобод дар зери таҳрири М.О. Османов ва бори дуюм соли 1980 дар нашриёти «Ирфон» дар зимни осори баргузидаи мутафаккир бо забони русӣ зери таҳрир академик М.Диноршоев ба чоп расидааст.⁴⁹ Зеро тарҷумаи асари Шайхурраис дар қаламрави Иттиҳоди Шӯравӣ ин аввалин асари ҷиддии тарҷумашуда буд, ки файласуфони шуравиро бо таълимоти Ибни Сино шинос намуд.

Академик Баҳоваддинов А.М. ба тарҷумаи «Донишнома» муқаддимаи муфассал навишта дар он ғояҳои асосии таълимоти мантиқию фалсафии Ибни Синоро мавриди баррасӣ қарор додааст. Ин муқаддима боз аз он ҷиҳат таваҷҷуҳи касро ба худ ҷалб менамояд, ки дар он барномаи таҳқиқии мероси мантиқию фалсафии аломаи асримиёнагии

⁴⁸ Баҳоваддинов А.М. Поягузори таҳқиқоти навини фалсафӣ. – Душанбе, 2001. – С. 65

⁴⁹ Абӯалӣ Ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ.1. - Душанбе, 1980. – С.29.

халқи тоҷик Абӯалӣ Ибни Сино муайян гардида, роҳҳои таҳқиқи он барои шогирдону пайравон нишон дода шудааст.⁵⁰

Дар байни ин осори мутафаккир "Донишнома" аҳамияти хоса дошта шарқшиноси маъруфи рус Е.Э.Бертелс аз боби аҳамияти ин асар суҳан ронда навишта буд, ки "асарҳои асосии Ибни Сино ба арабӣ таълиф шудаанд. Вале ба назар мерасад, ки ӯ зарурати ба забони модарӣ баргаштанро дарк карда буд. Масалан, баёни оммафаҳми маҷмӯаи бузурги ӯ, ки "Донишномаи Алоӣ" ном гирифт, ба забони дарӣ навишта шудааст. Ин китоб барои омӯхтани таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ва забони дарӣ аҳамияти бузург дорад, зеро он яке аз аввалин кӯшишҳо дар роҳи эҷоди истилоҳоти илмии забони модарӣ аст"⁵¹. Устод Баҳоваддинов А.М. дар таҳқиқ ва тарҷумаи худ методи аз ҳама санҷида ва ба ҷавҳари илми фалсафа, тарҷумаи маъноии истиллоҳ ва мафҳумҳоро пеша карда, дар ин ҷода ба ҳадафи худ комёб гардидааст. "Донишнома" аввалин доиратул-маориф дар забони тоҷикӣ (форсӣ) аст, ки дар он мабодии мантиқ, мобаъдутабаи (фалсафа ва илоҳиёт), табиӣёт ва риёзиёт баён шудааст. Ин асари Ибни Сино суннати ба тоҷикӣ таълиф кардани доиратулмаъориф-хоро ба вучуд овард. "Захираи Хоразмшоҳӣ"-и Муҳаммади Хоразмӣ ва "Дуррат ут-тоҷ"-и Қутбиддини Шерозӣ намунаи онҳост.

Тарҷумаҳои осори Ибни Сино, ки баъдан дар Тоҷикистон, махсусан аз тарафи олимони Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. М. Баҳоваддинов анҷом дода шуда буданд, идомаи кори академик А.М. Баҳоваддинов мебошад. Дар ин соҳа кори олимони тоҷик М.Диноршоев, К.Олимов, Т.Мардонӣ, С.Сулаймонов, А.Девонакулов,

⁵⁰ Баҳоваддинов А.М. «Поягузори таҳқиқоти навини фалсафӣ». – Душанбе, 2001. – С. 60 – 61.

⁵¹ Бертельс Е.Э. Избранные произведения. – Т.1. – М., 1960. – С.117-118.

А.А.Шамоловро бояд махсус қайд кард, ки дар тарҷумаи осори мутафаккир бо забони русӣ саҳми намоён гузоштаанд.

Қабл аз Баҳоваддинов А. М. ба чиҳатҳои ҷудогонаи ҷаҳонбинии мутафаккирони гузашта Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Абулмаҷди Саной, Фариддудини Аттор, Ҷалолуддини Балхӣ, Убайди Зоконӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Абдулқодири Бедил, Аҳмади Дониш ва ҷараёнҳои фалсафӣ ва иҷтимоӣ сиёсӣ аз тарафи олимони махсусан Садриддин Айнӣ, А.Н.Семёнов, Е.А.Бертеле, В.А.Жуковский, А.Кримский, И.В.Петрушевский, А.Мирзоев ва ғайраҳо таҳқиқоти алоҳидае анҷом ёфта буданд.⁵² Вале бо қатъиян метавон гуфт, ки таҳлилу таҳқиқи илмии мероси фалсафии халқи тоҷик бо номи А.М.Баҳоваддинов зич алоқаманд аст.

Дигар асари устод Баҳоваддинов А.М. «Очерҳои таърихи фалсафаи тоҷик» асари фундаменталӣ буда, нуқтаҳои ҷанбаҳои асосии таърихи фалсафаи тоҷикро аз асри VIII то асри XIX баррасӣ менамояд. Ҳангоми таҳлили афкори ин ё он файласуф, Баҳоваддинов А.М. кӯшиш ба харҷ медад, ки то мавқеи онро ҳамчун материалист ё идеалист муайян созад. Ҳангоми навиштани асари худ Баҳоваддинов А.М. аз таҳқиқотҳои замони хеш, аз ҷумла олимони рус ва Эрон истифода бурдааст.

«Очерҳои таърихи фалсафаи тоҷик» дар соли 1961 нашр гардид, ки имрӯз аҳамияти худро аз даст надодааст. Албатта, пас аз таълифи «Очерҳо»-и устод Баҳоваддинов А.М. роҷеъ ба таърихи фалсафаи тоҷик, асарҳои зиёде таълиф шудаанд, вале ин асарҳо ба проблемаҳои алоҳида ва шахсиятҳои бузурги

⁵² Муҳаммадхочаев А. Андешаҳо перомуни ирфон ва фалсафа. - Душанбе, 2012. - С. 311.

таърихи фалсафа ва афкори ҷамъиятии халқи тоҷик ва ҳамзабонони мо бахшида шудаанд.⁵³

Натиҷаи тадқиқоти илмии ҷандинсолаи Баҳоваддинов А.М. дар маъруфтгарин китоби «Очеркҳо оид ба таърихи фалсафаи тоҷик» инъикос ёфтаанд. Файласуф дар ин китоб, оид ба таърихи фарҳанги бостонию пурғановати тоҷикон дар муттақо бо нодиртарин ва қадимтарин сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва таҳқиқотҳои илмии мавҷуда ва муҳити ҷуғрофӣ тоҷиконро муайян намудааст. Ҳамчунин китоби «Очеркҳо оид ба таърихи фалсафаи тоҷик», воқеан, нахустин ва барҷастатарин баррасиҳои илмӣ-фалсафии ӯ мебошанд, ки дар он пайдоиш, ташаккул ва тақомули бархӯрдҳои мафкуравии мактабу равияҳо ва тавзеҳи моҳияти таълимоти намояндагони мактабҳои гуногуни ҷасафӣ арзёбиво бозтобӣ шудаанд. Саҳми Баҳоваддинов А.М. дар ба низом даровардани таърихи фалсафаи тоҷику афкори ҷасафӣ ва иҷтимоӣ-сиёсии намояндагони ҷудогонаи он низ беназир аст. Бузургтарин саҳми А.М.Баҳоваддинов дар ин ҷода он аст, ки эшон тавонистанд номи файласуфон ва мутафаккирони тоҷикро ба монанди Ибни Сино, Абунасири Форобӣ, Насриддини Тусӣ, Носири Хусрав ва дигаронро тавонист аз нестӣ нигоҳ дорад.

Устод бо таъриху миллати хеш ифтихор дошт, ибораи мӯъҷаз ва дар қомусҳои ҷасафӣ дохилшудаи ӯ «миллати Ибни Сино тоҷик» ифодакунандаи ин ифтихори ӯ буд. Устод барои ваҳдати миллӣ кӯшиши зиёд ба харҷ меод. Дӯстии миллати тоҷикро бо дигар давлатҳо мустаҳкамтар кардан

⁵³ Олимов К. Андешаҳо доир ба фалсафа, ирфон ва худшиносии миллӣ. – Душанбе, 2014. – С.269.

мехост, бинобар ин аз ҷумлаи русҳо, ўзбекон ва намояндагони халқҳои дигарро ҳамчун шогирд ба воя расонидааст.⁵⁴

Хизмати академик Баҳоваддинов А.М. дар тарбияи кадрҳои фалсафаи тоҷик бениҳоят калон аст. Аксарияти ихтисосмандони фалсафаи иҷтимоӣ зери роҳбарии ӯ ба камол расидаанд. Ба монанди Комилов М.К., Ғаффорова Н.Қ., Мачидов Р.М., Раҳимов А.Р., Додобоева С.Ю., Олимов К. ва дигарон. Ин олимон бевосита аз мактаби устод гузашта нақшаҳои ӯро дар инкишофи проблемаҳои рузмарраи фалсафаи иҷтимоӣ идома додаанд.

Бояд гуфт, ки олимони ва шогирдони Баҳоваддинов А.М., алахусус М.Болтаев, Г.Ашуров, М.Диноршоев, К.Олимов, У.Султонзода, Ф.Сирочов, Н.Раҳматуллоев, С.Сулаймонов, А.А.Шамолов, Х.Шоихтиёров ва дигарҳо кори хайри устодро идома дода, роҷеъ ба тарафҳои гуногуни таълимоти машшоия ва намояндагони барҷастаи он – Абунастри Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Насриддини Тусӣ рисолаҳои пурарзише ба таъби расонидаанд.⁵⁵

Ногуфта намонад, ки саҳми устод Баҳоваддинов А.М. дар илми тоҷик ба хусус таърихи фалсафа зиёд буда, то имрӯз низ пажӯҳишгарони ҷавон аз мероси гаронбаҳои ӯ истифода бурда истодаанд.

⁵⁴ Баҳоваддинов А.М. Поягузори таҳқиқоти навини фалсафӣ. – Душанбе, 2001. – С.56-57.

⁵⁵ Муҳаммадхоҷаев А. Андешаҳо перомуни ирфон ва фалсафа. - Душанбе, 2012. - С.312.

**А.МАҲМАДАМИНОВ,
М.СОЛЕҲОВ**

*докторҳои илми филология,
профессорони Донишгоҳи
миллии Тоҷикистон*

ИНСОНИ КОМИЛ ВА ДОНИШМАНДИ ФОЗИЛ

*Кимиёӣ буд суҳбатҳои ӯ,
Кам мабод аз хонаи дил пойи ӯ.*

Гиромидошти илму дониш, олиму донишманд, хираду хирадманд ва фарҳангу маънавиёт дар фалсафаи амалии бостонибунёду куҳантаърихи халқи тоҷик метавон гуфт, ки миёни оламиён шояд беқиёс бошад, зеро эҷодкоре дар таърихи халқи тоҷик нисбат ба қазовати ғавқ рӯ наоварда бошад, манзур намегардад. Тибқи қазовати Ҳакими Тӯс – Абулқосими

Фирдавси қиёси неруи башари маънавиёт аст:

*Хирад афсари шаҳриёрон бувад,
Хирад зевари номдорон бувад.
Касе, к-ӯ хирадро надорад зи пеш,
Дилаш гардад аз кардаи хеш реш.
Тавоно бувад, ҳар кӣ доно бувад,
Зи дониш дили тир барно бувад.*

Вале гирдоварии ғановати маънави амали кӯтоҳмуддату кори саҳл нест, ки дар ин бора мутафаккирони мо басо амикравиҳо кардаанду пандномаҳову андарзномаҳои сершуморе рӯи кор овардаанд. Чунончи, Ҳаким Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам Санои Ғазнави зуҳури шахсияти эҷодиро

хоси як марҳалаи басо бузурги таърихӣ медонад, ки агар оммавӣ ифода карда шавад, шояд бо ивазшавии ҷанд насл муяссар гардад. Ба ин маънӣ Ҳаким Саной мегӯяд:

*Солҳо бояд, ки то як санги аслӣ з-Офтоб,
Лаъл гардад дар Бадахшон ё ақиқ андар Яман.
Умрҳо бояд, ки то як кӯдаке аз рӯйи табъ,
Олиме гардад наку ё шоире ширинсухан.*

Ҳадафи мо аз қазоватҳои ғавқуззикр баёни сафҳае аз рӯзгору корномаи олими муътабари тоҷик, доктори илмҳои физикаю математика, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, профессор Саидмуҳаммад Одинаев аст, ки солҳои ҳамкориҳо ва баҳусус солҳои, ки он кас ректори Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон буданд, дар ҳофизаи таърихӣ устодону шогирдони Донишгоҳ ва аз ҷумла дар мушоҳидаҳои мо ҳифз шудааст. Устод Саидмуҳаммад Одинаевро бидуни шубҳа ҳаёти устодону шогирдон, ҳатто кормандон ҳамчун сарвари хоксору ҳалим, меҳрубону ғамхор, дурандешу таҳаммулпазир, нармғуфтору хушсухан ва раҳмдил дар кӯтоҳтарин муддат омӯхтанду шинохтанд. Вале дар муносибат бо қору ғаъолият, воқеан, масъулиятшинос, серталаб, саҳтгир, ниҳоят дақиққору принципнок буданашонро бидуни муболиға, ҳамагон медонистанд. Маҳз ҳамин ҳамидахисоливу қордонии устод ханӯз дар марҳалаи оғозини ғаъолият, он касро маҳбуби ҳамагон қардонида буд. Воқеан, академик Саидмуҳаммад Одинаев қоронии олитарин ҳисоли ҳамидаи инсонӣ, ғазилатҳои қисандидаи ҳамагон буда, тибқи қазовати афсаҳулмутақаллимин Саъдии Шерозӣ:

*Сабри қисёр қибояд қадари қири қалақро,
То қигар қодари қетӣ қун ту қарзанд қизояд.*

ва ба назари мо, чунин ташаккул ёфтани шахсият, албатта, ба гавҳари кас ва маънавиёти ӯ сахт вобастагӣ дорад. Зеро ин тоифаи шахсият ва симоҳо дар фаъолияти хеш манофеи чомеаро аз манофеи хеш афзал медонанд, ки маҳз ана ҳамин падида сабаби шухрату маҳбубияти онҳост. Гӯё бузургвор Абдуллоҳи Ансорӣ маҳз бо назар ба чунин симоҳо ва шахсиятҳои ҳамидаҳисол гуфта бошад:

*Аз мардумаки дида бибояд омӯхт,
Дидан ҳама касрову надидан худро.*

«Саидмуҳаммад Одинаев, – менависад профессор Кароматуллоҳ Олимов, – ба вазифаҳои баланд ва пурмасъулият: директори Институти физика ва техникаи Академияи миллии илмҳои ҶТ, ректори Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М.Осимӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ифои вазифа намуда, соҳиби обрӯ гардида буд». Ҳамин донишманди тоҷик дар идомаи қазовати хеш аз сифатҳои академик Саидмуҳаммад Одинаев боз ёдовар гардида, таъкид менамояд, ки: «Академик С.Одинаев шахси хеле хоксор, одӣ ва хеле бомулоҳиза аст... С.Одинаев чунон оромӣ пурбардор ҳастанд, ки аз таҳаммул ва дурандешии он кас ман дар таҳайюр мешавам».

Воқеан, чуноне ки таъкид шуд, академик С.Одинаев дар ҳама қору дар ҳама ҷо таҳаммулпазиру дурандеш ва пурбардору бомулоҳиза аст. Ӯ очилу шитобзадагиро хоҳиш надорад, ки гӯё қулли сифатҳои ин олими тоҷик дар як ғазали Мирзо Муҳаммадалӣ Соиби Табретӣ басо мӯшикофонаву дақиқ ва ниҳоят гуворову мувофиқ пешгӯӣ шуда бошад. Чунончи, Соиби Табретӣ мегӯяд:

*Ба матлаб мерасад ҷӯи ком оҳиста-оҳиста,
Зи дарё мекашад сайёд дом оҳиста-оҳиста.
Ба Мағриб метавонад рафт дар як рӯз аз Машриқ,
Гузорад ҳар кӣ чун хуршед гом оҳиста-оҳиста.*

Ба ҳамворӣ баландӣ ҷӯ, ки теги кӯҳро орад,
 Ба зерӣ пой кабки хушхиром оҳиста-оҳиста.
 Зи тадбири ҷунуни пухта кори ақл меояд,
 Ки Маҷнун оҳувонро кард ром оҳиста-оҳиста.
 Ҳамон маънист бар ҳусни мадори ҳуҷҷати нотиқ,
 Ки тӯтӣ мешавад ширинкалом оҳиста-оҳиста.
 Хаёли нозук охир мефурӯшад чеҳраи шуҳрат,
 Маҳи нав мешавад моҳи тамои оҳиста-оҳиста.
 Агарчи ришта аз тори гуҳар бечону лоғар шуд,
 Кашад аз мағзи гавҳар интиқом оҳиста-оҳиста.
 Машав аз зердасти хеш эмин дар тижидастӣ,
 Ки хуни шишаро нӯшид ҷом оҳиста-оҳиста.
 Дилам аз оҳ мегуфтам шавад холӣ, надонистам,
 Ки печад бар сароям ҷу дом оҳиста-оҳиста.
 Ба шакарханд аз он лабҳои хушдашном қонегъ шав,
 Ки хоҳад талх гардид ин мудом оҳиста-оҳиста.
 Агар номи баланд аз чарх хоҳӣ, сабр кун, Соиб,
 Зи пастӣ метавон рафтан ба бом оҳиста-оҳиста.

Як нуктаро воқеан, месазад такрор ба такрор таъкид намуд,
 ки академик Саидмуҳаммад Одинаев дар ҳарҷое, ки роҳбар
 таъин шуду дар он ҷо ӯ фаъолият кард – роҳбар шуд, шахсеро
 аз он коллектив наметавон пайдо кард, ки андаке оҳанги
 норизоӣ кунад. Ин қазоват худ гувоҳи раднопазире аз
 шахсияти ин олими тоҷик аст. Ёд дорем, ки соли аввали
 фаъолиятшон ба ҳайси ректори ДДМТ (ҳоло ДМТ), ҳангоми
 вохӯриашон бо ҳайати устодону кормандони факултети
 филология ҷунон бо маҳорати хосса бо мардум суҳбат сомон
 доданд, ки ҳамагон мафтуну шефта шуданд. Беихтиёр дар
 интиҳои суҳбат байте аз Соиби Табрэзӣ ба ёдамон омад, ки
 гуфтааст:

Ҷун субҳ файзи суҳбати равшандилон дамest,

Аммо даме, ки боиси эҳёи оламест.

Воқеан, ин марди ҳамидахисолу шариф – Саидмуҳаммад Одинаев мактаби хоси сарварию худро дорад, ки барои коллектив ҷанбаҳои сершумори таманноӣ дорад.

Бубинед, ки ҳамкорон – проректорҳои ҳамонвақтаи Донишгоҳ, профессорон Ҳабибуллоҳ Раҷабов ва А.О.Аминҷонов дар ин бора хотираҳои хешро варақгардон намуда, таассуроташонро чунин баён кардаанд: «Ба Саидмуҳаммад Одинаевич ҳамаи хосиятҳои неки инсонӣ хоссанд. Мо худро хушбахт мешуморем, ки тайи чандин сол ҳамроҳ паҳлу ба паҳлу бо ин марди шариф фаъолият намудему аз ӯ бисёр корхоро омӯхтем. Мо, ӯро ҳамчун шахси бошараф, бонангу номус, роҳбари ғамхор ва инсонии нексиришт мешиносем».

Воқеан, қазоватҳои фавқуззикр гувоҳи онанд, ки академик Саидмуҳаммад Одинаев худ, ки тамоми умр бо меҳнати ҳалолу содиқона рӯзгор гузаронидааст, меҳнати мардумонро сидқан қадршиносӣ мекунад ва аз ҳамин равшани садоқат ба оламу одам менигарад. Дар ҳақиқат ин нукта сазовори зикр аст, ки

*Он кас, ки ҳама ранҷи алам медонад,
Қадри суҳану қадри қалам медонад.
То олими нуктасанҷ набвад, кай ӯ,
Кай қимати ҳар сатру рақам медонад?*

Дар маҷмуъ, одамияти баланд барои расидан ба қуллаҳои дурахшони илму фарҳанг ва камолоти маънавӣ ба ин устои донишманд комилан мусоидат намудааст. С. Одинаев физикдони маъруф мебошад. Ӯ бар ин назар аст, ки бидуни маърифати амиқи математикаи олӣ ба асрору нозуқиҳои асосҳои асили илми физика пай бурдан имконнопазир аст. Аз суҳбат бо ин олими варзида (дар таърихи 6 майи соли ҷорӣ) маълум гардид, ки ҳанӯз дар овони 13-солагӣ, алаҳхусус

ҳангоми дар омӯзишгоҳи педагогии Кӯлоб таҳсил карданаш ӯ ба математика дилбастагии бепоён пайдо мекунад ва маҳз ба василаи шоҳи илмҳо – риёзиёт ба соҳаи физика иқдоми ҷиддӣ мегузорад ва онро дар фаъолияти ояндаи илмии хеш ҳамчун соҳаи таҳассусӣ мепазирад. Ҳангоми донишҷӯӣ дар Университети давлатии Тоҷикистон ба номи В.И.Ленин С.Одинаев бо қобилияти баланди илмомӯзӣ, иштироки фаъолона дар конференсияҳои илмӣ, ғолибият дар баҳсу мунозираҳо ва баёни андешаҳои аҷибу ҳайратовар миёни устодону ҳамсабақон вирди забон гардида буд. «Он мавзӯ ва масъалаҳои назариявии соҳаи физика, ки ҳамсабақи мо – Саидмуҳаммад Одинаев ҳангоми донишҷӯӣ дар хусуси онҳо изҳори назар мекард, – мегӯяд физикдони намоён, дотсент Худоёрбек Акимбеков, мо баъдтар, дар солҳои аспирантӣ ба дарку фаҳмиши он нуктаҳои илмӣ муваффақ гардидем».

Дар соҳаи физика яке аз олимони машҳури физика, академик Ақобир Адҳамов дар ташаккули фаъолияти илмии С. Одинаев саҳми шоиста гузоштааст. Ҷимояи ҳам рисолаи дипломӣ, ҳам диссертатсияи номзадӣ ва ҳам диссертатсияи доктории ӯ бо ҳидояту роҳнамоии устоди бисёр донишманду азизам Ақобир Адҳамович Адҳамов сурат гирифт, ки бароям ифтихори бузург аст, – мегӯяд бо қамоли қадршиносӣ С. Одинаев.

С. Одинаев солҳои 1971-1974 дар аспирантураи Университети давлатии Тоҷикистон (ҳоло ДМТ) таҳсил карда, соли 1983 дар Шурои махсуси Университети давлатии Киев рисолаи номзадиашро дар мавзӯи «Назарияи молекулярӣ релексатсияи сохторӣ ва хосиятҳои часпакиву чандирии моеъҳои классикӣ» бомуваффақият дифоъ мекунад. Баъд аз ин, С. Одинаев ҳам фаъолияти омӯзгорӣ ва ҳам тадқиқоти илмиро бо қатъияту ҷиддияти том пайваста идома медиҳад. Пажӯҳишҳои ҷандинсола ва заҳмати шабонарӯзии мусалсал

барои ин муҳаққиқи ташнаи илму маърифат натиҷаҳои пурсамар ба бор меоранд. Ин аст, ки муҳаққиқи боистеъдод С.Одинаев соли 1995 дар мавзӯи «Масъалаҳои назарияи молекулавии релаксатсияи сохторӣ, ҳодисаҳои нақлкунӣ ва хосиятҳои чандирии моеъҳо» дисертатсияи докторӣ ҳимоя мекунад, ки ин тадқиқоти илмии арзишманд аз ҷониби физикдонҳои машҳури шуравӣ баҳои баланд мегирад.

Пайваста идома додани тадқиқоти илмӣ, азбар намудани дастовардҳои илмию техникаи илми муосири физика сабаб гардиданд, ки С.Одинаев ҳам дар муҳити ҷумҳурӣ ва ҳам дар доираҳои илмии Иттиҳод ва хориҷа ҳамчун яке аз мутахассисони варзидаи соҳаи назарияи статистикуи ҳолати моеъи модаҳо эътироф гардида ва ба мартабаҳои баланди илмӣ – узви вобаставу пайвастаи АМИТ шарафёб шудааст. Ба қалами ин олими сермаҳсул то кунун қариб 400 номгӯйи осори илмӣ, аз ҷумла се монография, чор китоби дарсиву васоити таълимӣ таълиф шудааст, ки аксари онҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ дар нашрияҳои муътабари илмии ҷаҳонӣ ба табъ расидаанд, ки гувоҳи донишу фазилати баланди академик С.Одинаев мебошанд. Маърузаҳои пурмуҳтавои илмие, ки академик С.Одинаев дар конференсия ва симпозиумҳои байналмилалӣ, умумииттифоқӣ ва ҷумҳуриявӣ дар Москва, Украина, Алмаато, Самарқанд, Душанбе, Тошканд, Ишқобод, Андичон, Свердловек, Одесса, Перм, Киев, Новосибирск, Львов, Техрон, Дубна, Венгрия, Қазон, Варшава, Голландия, Самара, Кӯлоб, Хоруғ ва дигар марказҳои илмӣ баргузоргардида ироа кардааст, хидмати шоистае дар муаррифии дастовардҳои илмию техникаи физикаи муосири тоҷик ба шумор мераванд. Теъдоди маърузаҳои илмии устод С.Одинаев қариб сад номгӯйро ташкил медиҳад, ки ин, албатта, натиҷаи пажӯҳишу ҷустуҷӯҳои бардавоми ин олими фидокори тоҷик мебошад.

С.Одинаев физикдони сатҳи ҷаҳонист. Дар соли 1994 ӯ ба узвияти Академияи илмҳои Нью Йорк пазируфта шуд, ки ин чунин рӯйдоди хурсандибахш боиси ифтихормандӣ мебошад. Дар баробари чунин комёбиҳои илмӣ С.Одинаев инчунин дар тарбия ва ба камол расонидани шогирдони болаёқат саҳми намоён гузошта меояд. Таҳти роҳбарии ин донишманди мумтоз то кунун даҳ нафар рисолаи номзадӣ ва ду нафар диссертатсияи докторӣ Ҳимоя кардаанд, ки тадқиқоти илмии онҳо фарогири мавзӯ ва муаммоҳои муҳимми илми физикаи муосир мебошанд.

Устод С.Одинаев ҳоло дар авҷи камолоти илмиву эҷодӣ қарор дошта, муаммоҳои мубрам ва нуқтаҳои муфиди тадқиқоти навини илмиро пайгирӣ мекунад, ки басо хушоянду ибратомӯз аст.

Соли равон барои академик Саидмуҳаммад Одинаев, хонадон, фарзандону пайвандон, ҳамкасбону ҳамкорон, дӯстон ва шогирдон соли хотирмону табаррук, таърихиву фаромӯшнопазир аст. Зеро устод баҳори 80-умин умри муборақро истиқбол менамоянд. Мо бо мавҷи табриқот ҳамовозӣ намуда, барояшон тансиҳативу накутарин накуиҳои ҳаётро таманно менамоем ва аз забони шаҳдосои афсаҳулмутакаллимин Саъдии Шерозӣ мегӯем:

*Баромад боди субҳу бӯйи Наврӯз,
Ба коми дӯстону баҳти фирӯз.
Муборақ бодат имсолу ҳама сол,
Ҳумоюн бодат имрӯзу ҳама рӯз.*

Фаридун ИСМОИЛОВ

ходими илмии шуъбаи фолклори

Институти забон ва адабиёти

ба номи Рӯдакии АМИТ

ИСТИФОДАИ ОСОРИ МАРДУМӢ ДАР «САНЪАТИ СУХАН»

Тӯрақул Зеҳнӣ дар баробари шоир, адиб, рӯзноманигор, адабиётшинос, луғатдон ва забоншинос будан, инчунин яке аз нахустин пажӯҳишгарони борикбини осори шифоҳии халқи тоҷик ба шумор меояд. Зеро аз осори илмиву адабии ӯ маълум аст, ки фаъолияти тадқиқотии вай серсоҳа ва фарогири масъалаҳои муҳимму мухталифи илми суханшиносӣ мебошад. Воқеан, Тӯрақул Зеҳнӣ ба мисли устод Садриддин Айнӣ олими бисёрфан буда, аз таърихи пайдоиш ва зуҳури илмҳои суханшиносӣ ва таърихи гузаштаи миллати хеш ба хубӣ огоҳӣ доштааст. Доир ба ин масъала дар мақолаву асарҳои муҳаққиқони пешин низ андешаҳои ҷолиб дарҷ гардидааст. Аз ҷумла, профессор Садриддин Саъдиев фаъолияти густарда ва бисёрсоҳаи олими сухансанҷ Тӯрақул Зеҳниро чунин арзёбӣ намудааст: «Олим (яъне, Т.Зеҳнӣ Ф.И) ғайр аз маорифи халқ ва таълиму тарбия масъалаҳои муҳимму рӯзмарраи забону адабиёт, фолклору мусиқӣ, расму одат ва дигар риштаҳои маданияти тоҷикро ба доираи баҳсу андешаи қашида, дар бораи онҳо изҳори ақида менамуд [2, 8].

Мусаллам аст, ки адабиёти шифоҳӣ барои эҷоди осори муҳаққиқони суханшинос, бахусус шоирону нависандагон заминаи устувор фароҳам овардааст. Забон, фарҳанг, анъанаву маросим, ибораҳои рехта ва дигар анвоҳои осори мардумӣ барои эҷоди шоирону адибони гузаштаву имрӯзаи мо ҳамчун

сарчашмаи таърихиву адаби хидмат мекунад. Ин масъала ҳанӯз аз тарафи пажӯҳишгарони ватаниву хоричӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Устод Тӯрақул Зеҳнӣ бо лаёқат ва дониши фасеҳу ҳамаҷонибаи худ дар ҳар нигоштааш аз адабиёти халқ, забони зиндаи мардум бо меҳру дилбастагӣ ва садоқат ёдовар шудааст. Ва ҳамчунин бояд зикр намуд, ки муаллифи нахустин мақолаи илмӣ дар фолклоршиносии тоҷик низ устод Тӯрақул Зеҳнӣ доништа мешавад. Фолклоршинос Равшан Раҳмонӣ дар як мақолааш доир ба фаъолияти фолклоршиносии Т.Зеҳнӣ маълумоти мукамал овада, навиштааст, ки «... донишманди фарзонаи миллатдӯст бо навиштани нахустин мақолаи пажӯҳишии фолклорӣ дастандаркорони он замонро ташвиқ намудааст, ки ба ин мероси гаронбаҳои мардумӣ тавачҷух намоянд ва онро аз байни мардум гирд оварда, барои омӯзиш ва пажӯҳиши ин сарвати гаронбаҳои адабиёти гуфтории суннати тоҷикон ҳисса гузоранд» [2, 207-208].

Дилбохтагӣ ва арзишу дарки осори шифоҳии халқ ҳанӯз аз мақолаҳои нахустини ин пажӯҳишгари мохир зоҳир мегардад. Аз ганҷинаи ғании халқ баҳра бардоштан ва вижагиҳои махсуси ин осорро дарк кардан ба ҳар донишпажӯҳ муяссар намегардад. Аммо Тӯрақул Зеҳнӣ бо ҳисси баланди миллӣ, ифтихор аз гузаштаи ниёғони хеш, дар бораи урфу одат, анъанаву маросим ва махсусан забони зиндаи халқ ва фолклор тадқиқоту ҷустуҷӯ анҷом медиҳад, ки ин дилбастагӣ аз мероси илмиву адабии ӯ хувайдо мегардад. Устод Зеҳнӣ дар мақолаи илмии бахшида ба фолклор навиштаи худ ба мафҳум ва арзишҳои маънавии эҷодиёти халқ аҳаммияти вежа медиҳад. Ва муҳаққиқ инчунин аз хусусиятҳои осори мардумӣ ёдовар шуда, таъкид кардааст: «Асарҳои адабиёти халқ хеле кӯҳна аст. Асарҳои адабиёти халқро касе, ки савияаш каму беш аз дигарон баландтар аст, дар майдон мегузорад. Ба коғаз

наменависад ва ё нависад ҳам рафта-рафта аз камоли гуфтугузори мардум аз даҳоне ба даҳоне, аз шаҳре ба шаҳре, аз падаре ба писаре, аз модаре ба духтаре нақл ёфта, асрҳо мезияд оқибат гӯяндаи ҳақиқиаш фаромӯш гардида, моли тӯдаи халқ мегардад» [3, 37-38].

Тавре ки маълум аст, дар миёни дигар тадқиқотҳои олим асари маъруфи ӯ «Санъати сухан» ҷойгоҳи махсус дорад ва муаллиф дар он асар аз намунаҳои осори шифоҳӣ низ бамаврид истифода кардааст. Роҷеъ ба санъатҳои бадеӣ донишманди сухансанҷ аз фолклор намунаҳо оварда, онҳоро дар мавриди зарурӣ шарҳ додааст. Дар бахши санъати ташбеҳ мисоле аз таронаҳои мардумӣ меорад, ки дар он мӯйҳои парешони маъшуқа ба гул ташбеҳ шудааст:

*Чингилак мӯй дорӣ,
Нозанин гулворӣ,
Садқаи номат шавам,
Номи ширин дорӣ [1, 77].*

Тӯрақул Зехнӣ дар бораи истиораи равшан ва пӯшида дар забони гуфтугӯӣ менависад, ки «... дар забони халқ дар миёни гуфтугӯӣ одӣ низ мисолҳои истиораи равшан ва пӯшида бо исм, бо феъл, бо сифат ҳар замон ба гӯш расида меистад» [1, 106]. Олими нуктасанҷ дар таҷриба ва мушоҳидаҳои худ бевосита аз байни мардум анвои гуногуни шифоҳиро шунида, гирдоварӣ ва мавриди истифода қарор додааст. Барои мисол якчанд ибораву ҷумлаҳои истиоравии мардумиро дар асари мавриди назар оварда, ки ин қабил осори мардумӣ ҳанӯз роиҷ мебошанд. Чунончи:

1. Тулум омад (яъне, одами фарбеҳ омад).

2. Гул ба гул, хор ба хор (гул ба ҷои ҷавон ва хор ба ҷои пир истиора шудааст). Ҳамин тариқа ибораро дар байни мардум дар мавриди духтари зеборо ба писари бадахлоқ диҳанд ва он бадбахт шавад низ «Гулро ба хор додам» мегӯянд.

3. Ин қадар аз пушти амалатон напаред (истиора бо феъл ташкил шудааст).

4. Ба ҷанги зану шӯ остона хандидааст (бо феъл ташкил шуда, муваққатӣ будани ҷанги зану шӯйро нишон медиҳад).

5. Кори шаб – хандаи рӯз (бо исм ташкил шудааст) [1, 106-107] ва ғайра.

Муаллиф оид ба дорои санъати муболиға будани бархе аз анвоъи осори шифоҳӣ низ мушикофона ибрази андеша менамояд. Дар ин хусус навиштааст: «Дар забони халқ муболиға болобардорӣ ва муҳобот номида мешавад» ва дар идомаи адешаи худ олими сухансанҷ «намунаҳои таъбир, ифода, зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ, ки муболиғаро ифода мекунад, ба таври талмеҳ дар адабиёт бисёр дида мешавад» [1, 108-109] - гуфтааст. Воқеан, дар намунаҳои гуногуни осори манзуму мансури шифоҳӣ санъати муболиға мавқеи назаррас дорад. Ин санъати бадеиро бештар дар афсонаву ривоят ва зарбулмасалу мақолҳо мушоҳида мекунем.

Зехнӣ ҳамчун адабиётшиноси тавоно ба ҷанбаҳои мухталифи суvari муболиға, яъне «муболиғаи таблиғ» (муболиға), «муболиғаи иғроқ» (иғроқ) ва «муболиғаи ғулӯ» (ғулӯв) ҳам дар адабиёти хаттӣ ва ҳам дар осори шифоҳӣ ибрази ақида намудааст. Чаро ки муҳаққиқ аз ковишҳо ва гирдовариву пажӯҳиши асарҳои фолклорӣ ба хубӣ огоҳ буд. «Дар забони халқ низ дар соҳаи муболиға ифодаҳои аҷоиб ва барҷастае ҳаст», - мегӯяд, муҳаққиқ ва барои мисол намунаҳои зеринро меорад:

1. Замин кафидасту одам баромадаст.

2. Ба сараш санги осие гашт. Ин маънӣ дар шеър ин тавр истифода шудааст:

*Бар сарам хоҳанд гардонанд санги осие,
Дар раҳат собит намоям вағдаи мардонро.*

(Мирзо Турсунзода)

3. Ба осмон барой, аз поят мекашам, ба замин дарой-аз гӯшат.

4. Ба ҳавли даҳанаш оши палав мепазад ва ...

Муаллифи асар мегӯяд, ки: «Ин муболиғаҳои халқиро муболиғаҳои киноягӣ номидан ҳам мумкин ҳаст» [1, 112].

Дар баҳши санъати лаффу нашр аз эҷодиёти даҳанакӣ байти

Парвона зи ман, шамъ зи ман, гул зи ман омӯхт,

Афрӯхтану сӯхтану чома даридан-ро оварда, вобаста ба шарҳи он менависад: «Дар ин байт эзоҳи парвона дар мисраи якум баъди калимаи «афрӯхтан» омадааст, ки эзоҳи шамъ буда, дар мисраи дуюмӣ баъд аз калимаи «парвона» омадааст» [1, 125]. Дар ин ҷо бояд қайд намуд, ки байти мазкур ба қалами шоире бо номи Маъдан тааллуқ дорад. Вале бо каме тағйироти шаклӣ вориди фолклор гардидааст.

Ҳамчунин дар бораи санъатҳои киноя ва таъриз ва ҷойгоҳи онҳо дар фолклор андешаҳои ҷолиб баён доштааст. Чунончи: «Ғайр аз ин, киноя қисме аз санъатҳои фолклор аст, ки бо порчаҳои хурду кӯтоҳе воқеаеро ба таври мисол баён карда, аз он воқеаи дигарро мурод карда нишон медиҳад» [1, 144-145]. Дар ҳамин маврид аз зарбулмасалу мақолҳо ва ибораҳои рехта мисол меорад:

1. Бо ҷумлаи «Дами табара пахта мегирад» ба воситаи пул, зиёфат ва амсоли инҳо дастрас шудани мақсаде ифода мешавад.

2. Ҷумлаи «Ҳамаро мон, аммаро меҳмон кун» чунин одатеро, ки баъзеҳо кори муҳимми заруриро монда, ба кори булҳавасонаи шахсӣ машғул мешаванд, мазаммат мекунад.

3. «Дарро задам, девор кафид» дар ҳаққи одами қачфаҳме, ки ҳақиқати гапро нафаҳмида ғавғо бардорад, гуфта шудааст.

Ҳамаи инҳо кинояҳои нозуки халқӣ мебошанд» [1, 145].

Тазмин низ аз санъатҳои маъмули адабиёти хаттиву шифоҳии тоҷикӣ маҳсуб мешавад. Шоир барои тақвияи фикр ва ҳиссиёт ягон шоҳбайт ва ё мисраи барҷаставу хушоянди ягон шоири саромади пешина ва ё муосир, инчунин аз намунаҳои адабиёти шифоҳӣ дар шеърӣ худ нақл мекунад, ки онро тазмин меноманд. Дар ин бора Зеҳнӣ навиштааст: «Гоҳе мақол, зарбулмасал, ҳатто ибораҳои барҷастаи машхуре, ки мансуб ба фолклор аст, аз тарафи шоирон дар мавриди муносиб айнан ва гоҳе бо каме дигаргунии шаклӣ ҳамчун далели равшан ва бурҳони қотеъ ва ё ба таври ирсоли масал тазмин мешаванд» [1, 159-160]. Муаллиф ба унвони мисол намунаҳои зиёдеро аз осори шуаро овардааст, ки чанде аз онҳоро зикр менамоем. Аз ҷумла Низомӣ зарбулмасали «Душманро бо шакар куштаанд»-ро чунин моҳирона тазмин намудааст:

*Симкашон⁵⁶ оташи зар куштаанд,
«Душмани худро ба шакар куштаанд» [1, 160].*

Сухани ҳикматомези «Аёнро чӣ ҳоҷат ба баён?» аз тарафи Камол ин тариқа тазмин шудааст:

*Гуфтай, сурати ӯ мазҳари маънист, Камол,
«Худ аён аст, чӣ ҳоҷат ба баён хоҳад буд» [1, 160].*

Тазмини аълои зарбулмасали «Оби дари хона тира!» ин аст:

*Сад баҳр агар захира бошад,
«Оби дари хона тира бошад»*

(Абдурраҳмони Ҷомӣ) [1, 161].

Мавриди зикр аст, ки ҳамин гуна зарбулмасалу мақолҳои маъруфу маъмули халқӣ, ки то ба имрӯз дар забони

⁵⁶ Симкашон-ҳимматбаландон.

гуфтугӯйии мардум мавриди истифода қарор мегиранд, аз ҷониби шоирони зиёде тазмин шудаанд.

Дар хусни матлаъ шоир бояд матлаи ҳар шеърро лоиқи мақсуди худ оғоз кунад ва бо калимаҳои нозуку дилкаш шурӯъ намояд, то ки хонанда ва шунаванда ба идомаи суҳан рағбат намояд. Ҳамин навъ матлаъи нозукро муҳаққиқ аз осори мардумӣ пайдо намудааст:

*Нозанине, ки дар арақ тар шуд,
Нозанин буд, нозанинтар шуд [1, 164].*

Муаллифи «Санъати суҳан» байти мазкурро «халқӣ» гуфтааст. Бояд ёдрас шуд, ки бо ҳамин матлаъ ғазали машҳури шоири маҳаллӣ Қудрати Шугнонӣ навишта шуда, зуд вирди забони хосу ом гардида, дар байни мардум маъруфият пайдо кардааст.

Навъи дигаре аз санъатҳои маъмулии адабиёти форсии тоҷикӣ чистон ё луғаз мебошад. Роҷеъ ба он устод Зехнӣ аз луғзҳои классикон ва чистонҳои халқӣ фаровон истифода намуда, ҳар яке аз ин осорро бо тафсир ба қалам медиҳад. Дар ин бахш чаҳордаҳ то чистонҳои маъруфи мардумиро овардааст, ки доир ба осмону ситораҳо, раъду барқ, моҳтоб, оху, шер, мактуб, чувоз ва ғайра гуфта шудаанд. Ба мисли:

*Не даст дорад, не по,
Хабар мебарад ҳар ҷо.*

(мактуб)

Ё ин ки:

*Як чодари зангорӣ,
Шабҳо нуру рӯз холӣ.*

(осмон ва ситораҳо) [1, 182-184].

Оид ба танофури калимаҳо олими суҳансанҷ аз эҷодиёти шоирон ва адабиёти шифоҳӣ ҷустуҷӯ намуда, намунаҳои аслии онро интихобан овардааст. Доир ба ин навъи адабиёти шифоҳӣ навиштааст: «Ин ҳодисаро дар забони халқ тезгӯяк ё

ки забоншиканак меғӯянд. Аксар вақт ҷавонон дар суҳбат барои имтиҳони тез гуфтан ва забон нагирифтани меғӯянд:

1. Се шаби сешанбе, се сабад шафтолу.
2. Дар ҳавлича як тутча.
3. Шаст сада шинодем, шаст шамшод.
4. Ёли аспам лойолуд [1, 281].

Бояд қайд намуд, ки намунаҳои зиёди тезгӯяк, зарбулмасалу мақол, ниёиш, суруду тарона ва дигар анвоҳои адабиёти шифохиرو шоирону нависандагон, забоншиносон ва фолклоршиносон аз байни мардум гирдоварӣ намудаанд ва ин мавод дар шакли дастхат дар фонди фолклори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳфуз мебошанд. Устод Тӯрақул Зеҳнӣ намунаҳои маъмулу маъруфи осори мардумиро дар асари номдори хеш «Санъати суҳан» ҳамчун намуна овардааст ва ин ғамхорӣ ва таъкиди устод барои фолклоршиносони ҷавон боиси омӯзиш ва пайравӣ мебошад. Асари мазкур ҳамчун дастури илмиву таълимӣ барои пажӯҳандагони улуми суҳаншиносӣ муфид аст. Ҳар яке аз ин намунаҳо, ки муҳаққиқ дар асари хеш истифода кардааст, воқеан дар байни халқ, забони мардум то ба имрӯз роиҷ ва мавриди истифода мебошанд. Албатта, барои интихоби намунаҳо дониши фасеҳ, огоҳии комил доштан аз фарҳанги мардум ва адабиёти хаттӣ зарур аст, ки муҳаққиқи нуктасанҷ, муаллифи асари мавриди назар моҳирона аз уҳдаи он баромадааст.

Китобнома

1. Зеҳнӣ Т. Куллиёт, ҷилди 1. Санъати суҳан. (Таҳиягар Фарруха Зеҳнӣ, муҳаррирон Мубашшир Акбарзод, Фарзона Зеҳнӣ) – Душанбе: «Истеъдод», 2021. - 432 с.
2. Зеҳнинома (Тӯрақул Зеҳнӣ ва масъалаҳои забон, адабиёт ва фарҳанги тоҷикӣ). (Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба ҷашни 130 солагии Т. Зеҳнӣ). Мурағибон: Шамсиддин Муҳаммадӣ, Фаршед Зеҳнӣ, Наргис Нуруллоҳоча, Парвина Олимова. Зери назари профессор Абдунабӣ Сатторзода. – Душанбе: «Дониш», 2022. - 439 с.
3. Зеҳнӣ Т.Н. Адабиёти халқ // Раҳбари дониш. – 1929. – Шумораи 2-3 (18). С. 37-38.

НАҚД ВА ТАМРИНИ ҲИКОЯ

Нозим НУРЗОДА

нажӯҳишгар

НАВИСАНДАИ МИЛЛӢ ВА МАСЪУЛИЯТИ ХИСЛАТШИНОСӢ

*(чанд мулоҳизаи муқаддимотӣ дар заминаи романи “Ҳайҷо”-и
устод Урун Кӯҳзод)*

Маъмулан, масъалаи характер, одат, хислат ва одоби миллию мардумӣ дар доираи илмҳои фалсафӣ, бавежа мардумшиносӣ, равоншиносӣ, равонковӣ (психоанализ), ҷомеашиносӣ, фарҳангшиносӣ ва амсоли инҳо матраҳ мегардад. Хушбахтона, шоирону нависандагон ва адибони минтақавию ҷаҳонӣ ҳам мисли Ҷон Пол Сартр, Албер Камю, Франс Кафка, Ҷурҷӣ Зайдон, Михаил Нуайма, Ҷуброн Халил Ҷуброн, Ф. Достоевский, Чингиз Айтматов, Айнӣ, Сотим Улуғзода ва дигарон, ки албатта, дидгоҳи қавии фалсафӣ доштанд, сари мавзӯи характер ва хислати миллию мардумӣ таваҷҷуҳ намуда, дар қолибҳои адабӣ-бадеӣ ва фалсафию публитсистӣ матолиби ҷолиб таълиф кардаанд. Ҳоло ки маҷоли баҳс атрофи тасвиркориҳои адибону файласуф ва файласуфони адиб нест, зарур мешуморем, ки чанд андешаи муқаддимотӣ дар мавриди иқдоми Нависандаи мардумии Тоҷикистон устод Урун Кӯҳзод дар робита бо характеру хислати миллӣ, ки дар романи машҳури “Ҳайҷо” инъикос ёфтааст, ироа дорем.

Якум. Қабл аз он ки ба матлаби асосӣ пардозем, зарур мешуморем, ки сари вожа ё ба истилоҳ, мафҳуми “хислат ва характер” иҷмолан тамаркуз намоем. Вожаи хислат ё характер

дар фарҳангномаву луғатҳо ба маънои хосият, одат, тинат (ниг.: Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (Иборат аз 2 ҷилд). – Ҷилди 2. – Душанбе: Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2010. С.455), хӯ, хӯй, тарзи комилан собиту устувори зиндагии равонӣ-рӯҳии фарди муайян, ки дар фаъолияти амалия, ҳамчунин дар рафтору одати ӯ зоҳир мешавад (ниг.: Энциклопедияи Советии Тоҷик. – Ҷилди 7. – Душанбе: Сарредакцияи илмии Энциклопедияи Советии Тоҷик, 1987. С.629), хосият, вежагии рӯҳӣ-равонӣ ва воқеияти равонии шахс (см.: Таджикско-русский словарь. – Душанбе: Академия наук Республики Таджикистан, 2006. С.651) омадааст. Ба ин тариқ, характер (аз лафзи юнонии “χαρακτήρ” ба маънои аломат, нишона, махсусияти фарқкунандаи инсон) маҷмуи вежагиҳои асосии рӯҳию равонии устувори инсон мебошад, ки дар рафтору кирдори ӯ зуҳур мекунад. Ба сухани равшантар, характер сохтори собиту устувори вежагиҳои равонии инсон аст, ки махсусияти муносибату рафтори ӯро ба намоиш мегузоранд (ниг.: <https://kartaslov.ru/значение-слова/характер>).

Дувум. Донишмандону файласуфону рӯшангарони муосири иронитабор аз назари илмӣ, ихтисосӣ ва фалсафӣ матраҳ намудани мушкилоту кистиҳои фикрӣ, равонӣ, зеҳнӣ, ахлоқӣ, ҳувиятӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро рисолати худ доништа, дар ин замина осори хуби таҳлилий-таҳқиқӣ ба мерос гузоштаанд. Албатта, баррасӣ ва бозбинии мушкилоти зеҳнӣю фикрӣ, ки дар хислатшиносии башар ва аз ҷумла миллатҳо нақши асосӣ доранд, ҳамеша зарур буда ва ҳаст. Аз тариқи решашиносӣ кардани мушкилоту уқдаҳои фикрӣ донишмандону рӯшанфикрон роҳро барои раҳой аз бандубасту бунбастҳои гуногун ҳамвор месозанд. Ба ин маъно, равшанфикрон барои бедории миллат ғам мехӯранд ва дар пайи ин амали сангинанд (ниг.: Ризоқулӣ, Алӣ.

Ҷомеашиносии нухбакушӣ: таҳлили ҷомеашинохтии бархе аз решаҳои истибдод ва ақибмондагӣ дар Ирон. Техрон: Нашри Най, 1377. С.27).

Қишри равшанфикӣ, ки аз доираҳои гуногуни маданӣ, аз ҷумла нависандагону адибон низ таркиб меёбад, сари мушкилоти зеҳнӣ ва котиҳои фикрӣ тамаркуз карда, аз тариқи ковишу ҷусторҳои рӯзмарраи илмию эҷодӣ ба пурсишоти ҷиддӣ посух мечӯянд ва роҳхалҳо пешниҳод менамоянд. Ба назари муҳаққиқон, равшанфикр шахси таҳсилкардае аст, ки бо ҳаёти фикрӣ сарукор дорад ва дар тағйироти фикрии ҷомеа, адолати иҷтимоӣ, наҷоти иҷтимоӣ аз мазлумот кӯшиш ба харҷ медиҳад (ниг.: Қайсарӣ, Алӣ. Равшанфикрони Ирон дар қарни бистум. Тарҷумаи Муҳаммад Деҳқонӣ. –Техрон: Ҳермис, Маркази байналмилалии Гуфтугӯи тамаддунҳо, 1383. С. 2-3). Ин аст, ки решашиносии силсилаи мушкилоти фикрию иҷтимоӣ ва уқдаҳои зеҳнию равонӣ, ки ба хислату характери миллӣ таъсири амиқ мерасонанд, рисолати бевоситаи равшанфикрон дар ҳар даври замон будаву ҳаст. Аз ҷониби дигар, решашиносии мушкилот андаруни ҷомеа вазифаи аввалиндараҷаи қишри равшанфикрӣ ва мданӣ мебошад, чаро ки шинохту ташхиси дурусти уқдаю дардҳои равонӣ, ҳувиятӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ шароити мусоиди дармонро фароҳам меоварад. **Ҷомеашиносон** муътақиданд, ки **мо зодаи фарҳангамон ҳастем**, бинобар ин, нақш ва аҳамияти фарҳанг дар шаклирии диду назари умумии ҷомеа аз арҷаҳияти бисёр муҳиме бархӯрдор аст (ниг.: Лодан Амир Ҳусайн. Худосолорӣ ва дармондагӣ. Мубориза барои адолат, озодӣ ва мардумсолорӣ. –Лос-Анҷелес, 2014. С.16). Аз ин ҷост, ки зарфиятҳои маҳдуду фароҳи фикрӣ ва фарҳангии миллӣ, ки дар мафҳуми “одоби миллӣ ё характери миллӣ” меғунҷанд (ниг.: С. Ятимов. Назарияи эҳтимолияти равандҳои сиёсӣ. //Ҷумҳурият №252 (22557), 24 декабри соли

2014. С.3), маҷмуаи муносиботи ахлоқии имрӯзу ояндаи миллатро дар бар мегиранд. Ҳар қадар одоб ва характери миллӣ заиф ва камзарфият бошад, дар чараёни бархӯрдҳои сиёсӣ, фарҳангӣ, ҳувиҷатӣ ва ахлоқӣ ҳамон қадар осебпазиртар ва интизорӣ ва ғайриинтизор мунҷар ба хатар мегардад, чаро ки имкони чӯшиш, таровиш, пӯшиш, тобиш, болиш ва иштиёқу хоҳиши мухтору мустақилро бар асари мағзшӯй ва “бориши мағзӣ”-и фарҳанг ва мафкураи бегона аз даст додааст. Бинобар ин, агар миллат аз илму дониш беҳабар бошад ва дар пайи хомӯш кардани чароғи хирад иқдом варзад, ҳама гуна истеъмору истибдод ба он ҷо роҳ меёбад (ниг.: Зебокалом, Содик. Мо чӣ гуна мо шудем: решаёбии иллалӣ ақибмондагӣ дар Ирон. –Техрон: Интишороти Равзана, 1378. С.346-347) ва характеру хислат ба ҷойи суъуд рӯ ба нузул мениҳад. Бо тавачҷуҳ ба ин, сифатан тағйир додани характеру хислат ва рӯҳияи миллӣ, ки тайи таърих дар ҳолати сарқӯбӣ қарор доштааст, рисолати рӯшангарону мунавварфикрони миллӣ мебошад.

Севум. Доир ба ҳаводиси дуасраи таърихи миллӣ, махсусан воқеоти охири асри нуздаҳ ва садаи бисти мелодӣ, агар устодон Айнию Ҷалол Икромӣ ва Сотим Улуғзодаро истисно бикунем, дар даҳсолаҳои ахир як зумра нависандагони маъруфи тоҷик бо шумули устодон Фазлиддин Муҳаммадиев, Гулрухсор Сафӣ, Саттор Турсун, Урун Кӯҳзод, Абдулҳамид Самад, Сорбон, Бароти Абдурахмон ва дигарон асарҳои ҷолиб таълиф кардаанд. Дар ин замина, Абдулҳамид Самад дар тасвири мароҳили ҳассоси таърихи миллӣ романи “Гардиши девбод” (ниг.: Самад, Абдулҳамид. Гардиши девбод. – Душанбе: “Маориф”, 2019. -240 саҳ.) ва устод Урун Кӯҳзод романи “Ҳайҷо” (ниг.: Кӯҳзод, Урун. Ҳайҷо. – Душанбе: “Адиб”, 2015. -416 саҳ.)-ро таълиф кардаанд. Дар мавриди ҳаводиси охири солҳои ҳаштод ва ибтидои навадуми асри

бист нависанда Бароти Абдурахмон (ниг.: Абдурахмон, Барот. Нимароҳи аъроф (роман). – Душанбе: “Адиб”, 2020. -608 сах.) низ роман таълиф намудааст. Аммо таълифи устод Урун Кӯҳзод (манзур романи “Ҳайчо” аст) аз нигоштаҳои дигар, ки ба масъалаҳои ҳассосиятҳои замони ва тасвири ҳаводиси таърихи ихтисос ёфтаанд, ба лиҳози решаиносии мушкилоти фикри, вусъати эҷодӣ, талоши бозшиносии хислату характери милли, арзёбии мунсифонаи мушкилоти хувияти ва баррасии уқдаҳои зеҳнию равони мутафовит ва ҷолиб аст. Аз тарафи дигар, Урун Кӯҳзод як навъ мушикофона ва ақлбоварона ба таърихи милли ва мушкилоти хувияти бархӯрд мекунад ва тавре ки устод Айнӣ аз **“назари хурдабинона”-и** Аҳмади Дониш сухан ба миён меоварад (ниг.: Айнӣ, С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. С.558), сари хислати милли тамаркуз менамояд, ки ин гуна тамаркуз ва тавачҷуҳи махсусро ба масоили ҳассосу хувияти дар осори дигар адибон кам мушоҳида мекунем. Ба ин манзур, доир ба романи устод Кӯҳзод чанд андешаи муқаддимотӣ ироа мекорем.

Чаҳорум. Устод Урун Кӯҳзод (мутаваллиди соли 1937), муаллифи асарҳои машҳури “Сареу савдое” (1971), “Роҳи ағба” (1971), “Писанддара” (1974), “Кини Хумор” (1976), “Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз” (1977), “Як сару сад хаёл” (1983), “Бандии озод” (1994), “Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим” (1983), “Тақвими раҳгум”, “Ҳайчо” (2005-2014) ва “Дар ҳасрати кори ҳалол” ба қарибӣ (15 март соли равон) ба синни камолоти 85-солаги расиданд. Устодро ба ин синни муборак табрик мегӯем ва таманно мекунем, ки бо ҷисму рӯҳияи қавиашон садсолаҳо боз дар хидмати адабиёт ва фарҳанги милли қарор дошта бошанду халқу миллат аз тавонмандии

фикрию эҷодии эшон баҳравар гардад. Бармегардем ба муҳтавои романи овозадори “Ҳайчо”-и устод Кӯҳзод.

Панҷум. Романи таърихии Урун Кӯҳзод “Ҳайчо” солҳои 2005-2006 дар маҷаллаҳои “Сухан” ва “Садои Шарқ” ва соли 2014 дар шакли китоби алоҳида ба таъб расида, ба таҳқиқи адабӣ-фалсафии давра ва марҳилаҳои муҳимми таърихи миллӣ (давраи аз тарафи Русияи подшоҳӣ забт шудани [Осиёи Миёна](#), хосса [Аморати Бухоро](#) (асри XIX – ибтидои асри XX), мароҳили шӯравӣ (солҳои 1920-1991) ва ибтидои таҳаввулоти сиёсӣ мафкуравии Тоҷикистони соҳибистиқлол (солҳои 1991-1992) ихтисос ёфтааст. Ҳамин тариқ, устод Кӯҳзод дар романи “Ҳайчо” (таваҷҷуҳ шавад ба: Кӯҳзод, Урун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукамал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. -416 саҳ.) таърихи дусадсолаи мардуми тоҷикро ба риштаи тасвир баркашида, ин давраи таърихро дар 5 дафтар -- Дафтари якум “Ҳамоқат дар Бухоро” (С.3-70), Дафтари дувум “Талоши салтанат” (С.71-174), Дафтари сеум “Салтанати адолат” (С.175-256), Дафтари чорум “Хароб шуд ободиҳо” (С.257-334), Дафтари панҷум “Ду микрофон дар ду майдон” (С.335-414) мавриди радду бадал қарор додааст.

Устод Урун Кӯҳзод, ки романи “Ҳайчо”-и ӯро метавон асари ҷолиби бадеӣ, илмӣ-таҳқиқӣ, таърихӣ ва публитсистӣ номид, дар ҳамаи ишора ва нукоту баррасиҳои мушкilotи замонро мунсифона мадди назар қарор дода, барои исботи иддаоҳои аз манобеи таърихӣ хуб истифода бурдааст. Аз ҳама муҳим, нависанда каму костҳои фикрӣ, ахлоқӣ, хувиятӣ, иҷтимоӣ, равонӣ ва маданияи моро, ки дар маҷмуъ, характери миллиро шакл дода, боиси шикастҳои пайдарпайи тоҷик дар тӯли таърих гардидаанд, мувофиқи таъбу завқу салиқа ва дидгоҳу биниши таҳлилий-интиқодӣ матраҳ мекунад ва сифатан тағйир додани зеҳну характери миллатро ба унвони талаботи меъёрӣ ва воқеияти зиндагӣ ба миён мегузорад.

Қаҳрамонҳои роман муҳандис Дӯстмурод (донишманди дарбор, ки аз амир хоста буд, ба кормандону ходимони дарбор маош муқаррар намояд ва бад-ин тартиб кори давлатдорӣ ба сомон ҷараён бигирад. Вале амир ӯро девона эълон дошта, аз дарбор меронад ва ӯ ба кори эҷодӣ машғул шуда, бо интиқодҳои мунсифонааш миёни доираҳои маданияи Бухоро нуфуз пайдо менамояд. Шогирди Дӯстмуроди муҳандис **Рӯзимурод** низ аз пайи устод меравад ва тағйир додани характери миллиро ба миён мегузорад ва посух ба ин масъаларо авлоди Рӯзимурод – Азизмурод (писараш), Муродгул (духтараш) ва Дилмурод (писари Муродгул ва наваи Рӯзимурод) идома медиҳанд. Аммо ҳамеша бо бархӯрди саҳти атрофиён, махсусан амалдорону мансабпарастони замон дучор мешаванд ва ҳамеша силсилапушишхоро матраҳ месозанд: барои чӣ мо тағйир намеёбем, чаро ба кори давлатӣ, иҷтимоӣ, ҳаёти бетафовузем, чаро дастбакор намешавем, чаро аз як гиребон сар намебарорем, чаро барои ободии диёр, рушди миллат ва тараққиӣ давлат кор намекунем, чаро теша бар решаи худ мезанем, чаро ба хоҳири мансабу ҷоҳ ба миллату давлати худ хиёнат мекунем, чаро бегонапарастем?), **Қурбонмуроди муфти, Саидмуроди қушбегӣ** (ки даъвии дуруст кор кардани дастгоҳи аморат карда, барои кормандони давлатӣ тағйин намудани маошро тақозо мекунад ва ба хоҳири росткору ростгӯ будан аз вазифа маъзул гардида, оқибат бо дастури амир аз ҷониби амалдорони дарбор қушта мешавад), **Рӯзимурод, Азизмурод, Муродгул ва Дилмурод** бар он меқӯшанд, ки хидматкори халқ бошанд, бо ибтиқору ташаббус, донишу биниш, ақлу фаросат дар ободию шукуфоии кишвар саҳм бигиранд, аммо атроф ва муҳит, ки бӯйи ғализи макру найранг ва иғвою дасисаро мекард, онҳоро нафастанг намуда, намегузошт, ки оромона дар пайи хидмат ба халқу ватан гом бардоранд.

Хатти марказии романро тағйир додану дигар кардани зехну хислату характери миллӣ, ки мардумро тайи таърих ҳамеша сархаму бардатабиат, дастнигару тақдирпараст, фориғболу бетараф, беҳавсалаю бепарво, хурофотию мутаассиб, хидматкору чокар, дурӯяву фиребгар, мансабталошу чоҳталаб, ифвогару дасисачин, хушомадгӯю тамаллуқкор, ҳарису тамаъкор ва худхоҳу риёкор кардааст, ташкил медиҳад. Аз ибтидои роман Дилмурод (писари Муродгули духтари Азизмуроди набераи Рӯзимуроди бухорӣ) ва силсилаи авлодиаш ба суоли ин ки чӣ тавр характери миллатро тағйир бидиҳем ва аз қайдубанди заъфиёту разоли ахлоқие назири соддагӣ, гумроҳӣ, худношиносӣ, нохудогоҳӣ, манфиатталабӣ, тарсуӣ, ғуломӣ, бетафовутӣ, бечоранолӣ, манифатхоҳӣ, фориғболӣ, бегонапарастӣ ва амсоли инҳо раҳонем, посух мечӯянд ва аз ҳамсуҳбатону маҳрамон ҳамин пурсиши калидиро матраҳ намуда, дар ин замина ба қандуков мепардозанд. Ба ин маънӣ, романи “Ҳайчо”-и устод Кӯҳзод дар фазои соҳибистиклолии мо аз ҷумлаи нахустин асарҳои ҷомеаест, ки масъалаи калидии характери миллӣ ва тағйиру дигар кардани онро минҳайси мушкили меҳварӣ ба миён мегузорад ва сарчашмаи тамоми мушкилоту уқдаҳои миллию мардумиро, ки боиси озору шикастҳои ҳамешагии миллат шудаанд, ба заъфи характери миллӣ иртибот медиҳад. Воқеан, силсилаи мушкилоти рӯзафзуни мо бештар ба характер ва кайфияти хувияти мо бастагӣ доранд ва то зехну хислатро сифатан тағйир надидем ва камукостиҳои фикрӣ, эҷодӣ, иҷтимоӣ, равонӣ, ахлоқӣ, хувиятӣ ва амсоли инҳоро решашиносӣ накунем, наметавонем ҳамчун миллати муваффақу сарбаланд арзи вучуд намоем.

Шашум. Ба ин тартиб, роман бо даргириҳои ибтидои солҳои навадуми асри бист, бавежа соли 1992 шуруъ мешавад

ва қаҳрамони асар **Дилмурод** (писари Муродгули духтари Азизмуроди набераи Рӯзимуроди бухорӣ) сӯхтаҳои ҷанги бародаркушро ба мушоҳида гирифта, ба бемаънигии ҷанги ҳамватании тоҷикон, ки бародар сӯйи бародар теғ кашида, ба пора кардани ҷигари ҳамдигар камар барбастанд, масъулияти баланди миллиро эҳсос намуда, аз мусибати милли хулосаи ҷиддӣ мебарорад: “дар ватани мо ҷангҳои бемаънӣ бисёр шудааст, вале аз ин ҷанг бемаънитараш набудааст” (ниг.: Кӯҳзод, Ғрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукамал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.3). Дар ин Дафтар (манзур Дафтари яқум -- “Ҳамоқат дар Бухоро” (С.3-70) фисқу фучури аморати манғитӣ ва амиру кабири амирсолорӣ мавриди таҳдиду интиқод қарор мегирад.

Махсусан, баррасии масъалаи **геополитика ва манофеи геополитикӣ** дар роман, ки аз ҷумлаи масъалаҳои ҳассоси ҳамаи давраи замони будааст, ҷойгоҳи асосӣ дорад ва муаллиф зимни ба тасвир кашидани ҳаводиси Бухорои амирӣ ва фасоди ахлоқӣ ба манофеи геополитикии Русияи тазорӣ таваҷҷуҳ карда, бемасъулиятӣ, номуттаҳидӣ, беҳавсалагӣ, бетафовутӣ, саҳлангорӣ, бедонишӣ, ноогоҳӣ ва ҷаҳолатписандии масъулини блоки сиёсӣ, мафкуравӣ ва ҷарбӣ-интизомии амрисолориро ба намоиш мегузорад. Аз ҷумла нависанда менигорад: “Ва дар он “замини бесоҳиб” як истеҳкоми аскарӣ рус ба вучуд омад ва соҳибони аморати Бухоро ҳатто як тасавури дуру хирае надоштанд, ки Русияи Бузург ва Британияи Кабир, сартосари Осиёи Миёна ва минҷумла, мулки Бухороро, як замини пурнеъмат ва пурсарват, вале бесоҳиб медонанд ва сад сол боз дар орзуи тасарруфи он ҳастанд ва дар ин масъала, байни худ, рақобати шадиди нонӣ ва ҷонӣ доранд; ва ҷосусонашон, аз ҳолати оғил то вазъи дохили Арк ва аз ҳоли пайроҳаи бузғузар то бароҳҳои корвон ва аз хислати машқоб то ба рӯҳияи ашрофонро

омӯхтаанду меомӯзанд, ва фурсат мепоянд, ки ба ин мулк бидароянду соҳибмулк бишаванд” (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукамал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.8).

Дар зимн, нависанда аз фаъолияти пурсамари дастгоҳҳои таҷассусии замон, ки дар манотиқи мавриди назар, минҷумла Бухорои амири барои пиёда кардани мановфеи геополитикии худ иқдоми чиддӣ рӯи даст мегирифтанд, ёдовар мешавад. Намунаи ин гуна ашхосро нависанда дар симои Иван Маленкий тасвир мекунад. Ё яке аз симоҳои дастгоҳи таҷассусии Русияи подшоҳӣ буд, ки дар Осиёи Миёна гашта, урфу одат, ойин ва маросими мардумро омӯхта, барои забти минтақа ба боло дастуру маълумотномаҳои мушаххаси ихтисосӣ ирсол мекард, то дараҷае, ки назди императори рус эҳтиром дошт ва император ӯро муҳтарамона “Маленкийи ман” садо мезад (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукамал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.58). Аз ҳама муҳим, амир ва ходимони амирсолорӣ ҳамеша такя ба берун доштанд ва аз русу англису афғон мадад мепурсиданд (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукамал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.18). Баъдан, сатҳи ҳукуматдорӣ ва сиёсатмадорӣ дар қаламрави аморати Бухоро ба дараҷае пойин будааст, ки чомеаи сиёсию мансабии амирсолорӣ ба хирадмандону кордонон **лақаб** “**демона**” **дода**, онҳоро аз муҳитҳои давлатию сиёсӣ меронд ва ин навъи муносибати ғайриҳирфай дар густураи аморат ба кори маъмулии сиёсию давлатӣ табдил ёфта буд (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукамал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.18). Амир ба шайхулислом, сарлашкар, фолбин ва махсусан, Ҳоҷӣ Тӯра (амаки амир) бовар мекарду ҳарфи дигарон, аз ҷумла мутахассисонро ба фулусе намехарид. Қаҳрамонони асар даъвӣ пеш меоваранд, ки: “маълуми хосу ом аст, ки амирамон тадбири давлатдорӣ надорад. Мову шумо ҳам медонем, ки дар

вақтҳои охир, фикру зикраш тамошои таъзими заминбӯс, гирифтани тортуку пешкаш, шумурдани саночҳои тиллову нуқра, бозии “дору пахш кун!”, ва “баред, сарашро гиред! Баред, чордарон кунед!” (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.47). Ба нуқоти қаҳрамонони роман зехн мемонем: дар фазое, ки ҳама чиз дар тарозуи манофеи фардию гурӯҳӣ, на миллию давлатӣ андозагирӣ мешаванд, чӣ гуна пешравию таҳаввулотро метавон мунтазир шуд?! Ҳамчунин, қаҳрамонони роман усули давлатдорӣ амириро аз “аморатпаноҳу рисолатпаноҳу адолатпаноҳу шариатпаноҳ” иборат доништа, дар асл, “ғоратпаноҳу разолатпаноҳу ҷабрпаноҳу касофатпаноҳ” будани дастгоҳи амириро фош карда, ин тарзи даламдориро саҳт накуҳиш мекунад (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.56). Дигар ин ки давлатмадорони замон бо сарвариӣ амир дин ва имонро аз миллат боло медонистанд ва аз ин тариқ роҳро барои нуфузу ҳузури хурофоту таассуби мазҳабӣ, ки мушкили ҷиддӣ фикрию маданӣ будаву ҳаст, ҳамвор месохтанд (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.38). Бар илова, касби донишу маърифат ва бо ҷашми ибрат нигаристан ба ҳаводису воқеаҳо, ки дар шаклгирии хислат ва ба вучуд омадани муҳити солими иҷтимоӣ маданӣ корсозанд, дар Бухоро нодаркор шуда буд. Ба ин маънӣ, нависанда ин иддаоро аз забони қаҳрамонон тасдиқ мекунад: “Хондану ибрат гирифтани дар мулкҳои дигар ҳаст. Вале дар Бухоро нест. Дар Хеваю Куқанд ҳам нест...” (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.46).

Ҳафтум. Шинохтани мушкилоти фикрӣ, котиҳои ахлоқӣ, бӯҳронҳои ҳувиятӣ ва уқдаҳои равонӣ-зехнӣ ва бар мабноӣ

онҳо раҳой аз бандубасту бунбастҳои иҷтимоӣ ҳадафи қаҳрамонони романи “Ҳайчо” ва усулан, сарҳадафи нависанда ҳам мебошад. Аз ин ҷост, ки қаҳрамонони асар тавассути ҷустуҷӯгарию пурсишмадорӣ ба ин суоли калидӣ, ки асрҳо фикри қишри рӯшангарии миллиро банд кардааст, ҷавоб ёфтаи мехоҳанд: **“Чаро мо ба ҷаҳли мураккаб гирифта шудаем? Сабабаш чисту кист?”** (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукамал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.47).

Нависанда мекӯшад, ки дар бастагӣ бо персонажҳои асар хислатҳои разилаи инсониро, ки муҳити Бухорои амириро фаро гирифта буд, ошкор сохта, раванди ҳуғирии мардумро бо одоти нописанду ношоиста мушаххас кунад. Устод Кӯҳзод масъалаи мазкурро дунбол карда, одатҳои нописанди дурӯягӣ, ҷоплусӣ ва фурсатталабиро, ки тору пуди дастгоҳи давлатии амириро ташкил намуда буданд, ба унвони кистиҳои характерӣ-хислатӣ саҳт накушиш мекунад. Нависанда вазъи ҳувиятию ахлоқии замонро ба тасвир гирифта, таъкид месозад, ки ҳар касе барои салоҳи кор чизе мегуфт, дастгирӣ намеёфт, агар амиру вазир дастгираш намешуданд, ҳама алайҳаш мешӯриданд ва фаразан, агар кораш барор мегирифт, садри дарбор тарафдораш мешуд, ҳама ба дуогӯйии вай мешитофтанд (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукамал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.74). Ин одати разила имрӯз ҳам дар рағу пайванди мо ҷо гирифтааст ва хушомадгӯйиву ҷоплустӣ ба унвони асли маишӣ дар баданаҳои иҷтимоӣ, хосса дар миёни табақаҳои иҷтимоию маданияю сиёсӣ решадор гардидааст. Яке аз персонажҳои роман **Қурбонмуроди муфтӣ**, ки “ба ғайр аз дарсҳои мадраса, боз мустақилан **“Шоҳнома”** ва **“Донишнома”** ва **“Сиёсатнома”** ва **“Тулистон”** ва осору девони олимону шоирони зинданро хонда ва ҳусну кубҳи рӯзгорро шинохта буд” (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайчо. Роман. Нашри мукамал. –

Душанбе: “Адиб”, 2015. С.75), аз сӯйи дарбориён мавриди таҳқиру тамасхур қарор мегирад. Ин марди шариф (Қурбонмуроди муфтӣ дар назар аст)-ро **нохондаҳои масочиду дарбор “диёнатро таҳқир кард, амиро таҳқир кард” гуфта, сиёҳ намуданд** (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайҷо. Роман. Нашри мукамал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.75). Ин усули “тарбиятӣ”, ки решаи хислату одати мардум ва иерархияи сиёсию давлатию мансабии замони ташкил дода буд, ҷараёни гироишоти авомро ба ғуломтабиятию бардамадорӣ вусъат меод.

Маълум, ки дар раъси макру найранг ва дасисаҳои дарборӣ ва муҳитсозии иҷтимоии даврони амири рӯҳониёну муллоҳои ҷоҳилу мутаассиб, ки дорои мақому ҷойгоҳ буданд, қарор доштанд. Нависанда муборизаю муқовиматҳои аҳли донишро бо ин тоифаи мутаҳаҷҷир, ки пайваста ба ноқомӣ мунҷар мешуд, баён намуда, дар доираи муқолимоти қаҳрамонони роман аз забони Қурбонмуроди муфтӣ ин тавр бозгӯ мекунад: “Дилатонро бисёр хун накунад. Бобойи ман мегуфтанд, ки “аз мулло натарс, аз нимчамулло битарс”. **Сесада сол аст, ки мадрасаҳои Бухоро нимчамулло тарбия мекунанд. Шумо аз инҳо ҷӣ умед доред?!”** (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайҷо. Роман. Нашри мукамал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.85).

Дар роман, ҳамчунин баҳси аҳли дониш дар мавриди таҳаввулоти сиёсию иҷтимоӣ ва илмию техникаи даври замон, ки албатта, ба тарзи ҷаҳоншиносӣ ва характери ҷомеа вобастагӣ дорад, матраҳ мегардад. Баҳсу мунозираи тоҷику рус (дар мисоли Азизмуроди тоҷик ва сармуҳаррири рӯзномаи “Самарқанд” Морозови рус, ки ҳар ду аҳли донишу маърифат буда, атрофи масоили иҷтимоӣ, геополитикӣ ва бавежа, мушкилоти хувиятӣ тамаркуз мекунанд, дар роман ҷолиб инъикос ёфтааст (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайҷо. Роман.

Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.95). Дар ин миён, баҳси Азизмуроди тоҷик ва Виктор Куклини рус хеле ҷолиб ба риштаи тасвир баркашида шудааст. Куклин дар мавриди характери миллӣ ба беҳунарӣ ва нокоромадии мо ишора намуда, ба Азизмурод мегӯяд, ки: **“Муҳитро созед. Ягон каси дигар омода ба шумо муҳит месозад?!”** (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайҷо. Роман. Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.113). Нуктаи ҷолиб дар баҳсу мунозираҳое, ки дар роман миёни намоёндагони табақаи фарҳангии рус дар мисоли Морозов ва Виктор Куклин сурат гирифтаанд, ин аст, ки тоифаи зиёии мо (дар мисоли Азизмуроди тоҷик) ҳамеша ҳалли мушкилро на дар дохил, балки дар хориҷ ва берун мебинад. Ба ин далел, **идеяи аз берун ҷустани умед ва ба хориҷ паноҳ бурдан** дар байни элитаи фарҳангӣ маданият замони мутадовил ва роҷ ба будааст. Аз ин ҷост, ки равшангарони замони ҳама гуна тағйироти сиёсӣ иҷтимоӣ ва фикрӣ маданият аз берун ва ба хориҷ марбут медонистанд: Ба ин маънӣ, иддаои умедворонаи **“Аз дохил не, аз хориҷ мекунад”** ба сифати роҳҳои асосӣ аз забони қаҳрамонони асосии роман садо медиҳад (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайҷо. Роман. Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.110).

Ҳаштум. Ба ин тартиб, **ба берун таваҷҷуҳ доштан ва ба хориҷ умед бастан** аз ҷумлаи мушаххасоти характерию хислатии мост, ки нависанда сари он таваққуф мекунад. Аз ҷумла, ба Русия ва берун паноҳ бурдани мардум ва ҳалли мушкилро дар хориҷ ва аз хориҷ дидан дар замони аморат авлавияти ақлонӣ фикрӣ маҳсуб мешудааст (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайҷо. Роман. Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.135). Зимнан, “дар сиёсату мақсад ба ду меҳроб рӯй овардан -- ба Туркияи Усмонӣ ва ба Руссияи инқилобӣ” воқеияти сиёсату хислати нухбагони сиёсии амирсолорӣ Бухороро нишон медиҳад (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайҷо. Роман.

Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.173). Аз ин ҷост, ки яке аз костагиҳои чиддии фарҳангии мо дар бемаъсулияти ва дар айни замон бар гардани бегонагон бор кардани тамоми бадбахтию нокомиҳои миллию мардумӣ зоҳир мегардад ва ин уқдаи хувиятиро дар илми равоншиносӣ **“фарофиканӣ”** мегӯянд. Яъне, барои пардапӯш кардани нокомию мусибатҳо ва нуфузу русухи ҷаҳлу нодонӣ ва ақибмондагию вомондагии мардум гунохро бар гардани бегонагон задан ва аз ин тариқ худро маоф кардан ба хислату одати ҳамешагӣ табдил ёфтааст (ниг.: Лодан Амир Ҳусайн. Худосолорӣ ва дармондагӣ. Мубориза барои адолат, озодӣ ва мардумсолорӣ. –Лос-Анҷелес, 2014. С.37).

Нуҳум. Нависанда дар ҷараёни баҳсу мунозирот ва муколимату муошироти қаҳрамонон ба натиҷае мерасад, ки **мо нисбат ба забон, ватан ва миллат бепарвояем**, вале ба шариати шариф така мекунем (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайҷо. Роман. Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.137). Ва тафсир мекунад, ки : “Тоҷик соҳиби давлат нест. Вай ҳукумат надорад. Дар кор ҷолок ва маккор аст. Ба фосиқӣ ҳавас дорад. **Аз тоҷик фақат авлиё баромадааст, на ғозӣ.** Авлиё ба рӯзгори худ бепарвоянд, дар ғами пок нигоҳ доштани дину ойин умр ба сар мебарад ва ғарқи ободии он дунё ҳастанд” (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайҷо. Роман. Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.137). Дигар, ба тасвири воқеияти талхи мо ба ин тарз мепардозад: “Қуқанд давлати мингҳо, Бухоро давлати манғитиҳо, Кӯлоб давлати қатағанҳо ва яклуфт бигирем, хоки Осиёи Миёна кишвари Туркистон ном дорад...” Ва натиҷагирӣ мекунад: **“Хислати мардумро дигар кардан даркор”** (ниг.: Кӯҳзод, Ёрун. Ҳайҷо. Роман. Нашри мукаммал. – Душанбе: “Адиб”, 2015. С.216-217).

Даҳум. Устод Кӯҳзод ба мавзӯи характери миллии ва ба истилоҳ, хислатпажӯҳӣ на танҳо дар романи “Ҳайҷо”, балки

дар ҳикоёту қиссаву роману матолиби публитсистиаш ҳам таваҷҷуҳ мекунад. Масалан, устод Кӯҳзод дар маҷмуаи ахиран чопшудааш “Бурротар зи теғ” (ниг.: Кӯҳзод, Урун. Бурротар зи теғ. – Душанбе: “Маориф”, 2019. -240 саҳ.), ки 14 асари нависандаро фаро мегирад, бахусус, дар ҳикояҳои “Достони муаллим” (С.12-27), “Қатли китобҳо” (С.27-48), “Ҳикоёт аз таърихи адабиёт” (С.49-59), “Пули ларзон” (С.61-78), “Хомтамаъ” (С.79-82), “Ҳосили умр” (С.83-88), “Тудоз” (С.88-103), “Бурротар зи теғ” (С.103-111), повести “Гардани ғам бишканед” (С.111-152), романи кӯтоҳи “Дар ҳасрати кори ҳалол” (С.153-203) ва се мақола-маглаби публитсисти “Садриддин Айни” (С.204-215), “Ваҳдати сиёсат ва адабиёт” (С.215-222), “Фарҳанги ватандорӣ” (С.222-238) мавзӯи характери миллӣ ва ислоҳи камбуду навоқиси рӯхию равонии миллатро, ки асрҳо боиси шикасту забунии мардум гардидаанд, пажӯҳишу бозрасӣ мекунад ва бар мабнои донишу таҷрибаву мушоҳидаҳои шахсӣ сабабу иллатҳои пойин рафтани зеҳниёту хувияти миллиро ҷустуҷӯ ва роҳҳал пешниҳод менамояд. Махсусан, аз забони қаҳрамонони ҳикояву асарҳояш мекушад, ки иллати зуҳури разоили ахлоқию бӯхрони хувиятиро, ки миллатро тайи таърихи тӯлонӣ ба ноқомию бедавлатиҳо, шикасту сархамиҳо, хорию забунҳои ва бегонапарастии беҳувиятиҳо мувочеҳ кардаанд, бозгӯ сохта, роҳро барои ҳалли мушкилоти фикрию равонии зеҳнӣ ҳамвор намояд. Масоили фавқ (мушаххасоти хувиятию навоқиси ахлоқӣ)-ро нависанда на танҳо дар осори бадеӣ, балки дар матолиби илмӣ-оммавиаш ҳам матраҳ мекунад ва интеллигенсияи миллиро хушдор медихад, ки ҳамеша дар масири шинохти мушкилоти фикрию зеҳнӣ ва хувиятӣ гом бардоранд ва ҷиҳати бурунрафт аз бӯхронҳои фалокатбори маънавӣ иқдомоти ҷиддӣ рӯйи даст бигиранд. Ба ин тартиб, иқдому ташаббусоти нависанда дар самти бедории фикрӣ ва

кӯшиши ислоҳи вазъи рӯҳию равонии ҷомеа на танҳо дар романи “Ҳайҷо” ва маҷмуаҳои дигари ӯ, балки дар матолиби публитсистии вай, минҷумла мақолаҳои “Садриддин Айни” (Кӯҳзод, Урун. Бурротар зи теғ. – Душанбе: “Маориф”, 2019. С.204-215), “Ваҳдати сиёсат ва адабиёт” (Кӯҳзод, Урун. Бурротар зи теғ. – Душанбе: “Маориф”, 2019. С.215-222) ва “Фарҳанги ватандорӣ” (Кӯҳзод, Урун. Бурротар зи теғ. – Душанбе: “Маориф”, 2019. С.222-238) низ равшану возеҳ ба назар мерасанд.

Ёздаҳум. Устод Кӯҳзод, воқеан, нависандаи миллиест, ки бо дарки масъулият ва рисолати иҷтимоию эҷодӣ масоили марбут ба характери миллиро дунболу решашиносӣ мекунад ва аз забони қаҳрамононаш тағйир додани зеҳну характер ва ба вучуд овардани муҳити нави иҷтимоиро тақозо менамояд.

Адабиёт

1. Айни, Садриддин. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. –680 саҳ.

2. Абдураҳмон, Барот. Нимароҳи аъроф (роман). – Душанбе: “Адиб”, 2020. –608 саҳ.

3. Зебокалом, Содик. Мо чӣ гуна мо шудем: решаёбии иллати ақибмондагӣ дар Ирон. –Техрон: Интишороти Равзана, 1378. –477 с.

4. Кӯҳзод, Урун. Ҳайҷо. – Душанбе: “Адиб”, 2015. –416 саҳ.

5. Кӯҳзод, Урун. Бурротар зи теғ. – Душанбе: “Маориф”, 2019. –240 саҳ.

6. Қайсарӣ, Алӣ. Равшанфикрони Ирон дар қарни бистум. Тарҷумаи Муҳаммад Деҳқонӣ. –Техрон: Ҳермис, Маркази байналмилалӣ Гуфтугӯи тамаддунҳо, 1383. –227 с.

7. Лодан, Амирхусайн. Худосолорӣ ва дармондагӣ. Мубориза барои адолат, озодӣ ва мардумсолорӣ. –Лос-Анҷелес, 2014. -387 с.
8. Ризоқулӣ, Алӣ. Ҷомеашиносии нухбакушӣ: таҳлили ҷомеашинохтии бархе аз решаҳои истибдод ва ақибмондагӣ дар Ирон. Техрон: Нашри Най, 1377. -238 с.
9. Самад, Абдулҳамид. Гардиши девбод. –Душанбе: “Маориф”, 2019. -240 саҳ.
10. Таджикиско-русский словарь. –Душанбе: Академия наук Республики Таджикистан, 2006.
11. Ғафуров, Бобочон. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. –Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. -976 с.
12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (Иборат аз 2 ҷилд). – Ҷилди 2. –Душанбе: Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2010.
13. Энциклопедияи Советии Тоҷик. –Ҷилди 7. –Душанбе: Сарредакцияи илмӣи Энциклопедияи Советии Тоҷик, 1987.
14. Ятимов С. Назарияи эҳтимолӣи раванҷҳои сиёсӣ. //Ҷумҳурият №252 (22557), 24 декабри соли 2014.
15. Манбаи интернетӣ: <https://kartaslov.ru/значение-слова/характер>

ДАР ПУШТИ ИСТГОҶИ ОХИРИН

(Ҳикоя)

Шариф ва Ёсуман писари хоҳари Ёсуманро аз хонаи амакаш гирифта ба хонашон бурда расонданд ва ба хонаҳояшон раҳсипор гаштанд. Шариф аз Ёсуман пурсид:

–Чигуна меҳоҷӣ ба хона равем? Бо мошин ё қадамзада, сайру саёҳат карда равем?

Ёсуман ба тарафи Шариф нигариста гуфт:

–Ростӣ меҳоҳам, дар ҳавои тоза қадам зада равем.

Шариф гуфт, бошад меравем.

Кучаҳои шаҳр зебоянд, ҳамин тавр не,- гуфт Ёсуман

Шариф гуфт:

–Бале

Шариф ба ту саволе дорам, гуфт Ёсуман.

Шариф бошад ба Ёсуман нигариста гуфт:

– Гуш мекунам.

Дар зиндагӣ боре дуруғ гуфтаӣ?

Саволи аҷиб, - гуфт Шариф ва суханашро идома дода, - қариб ҳар рӯз дуруғ мегӯям!

Ёсуман аз шунидани ҷавоби Шариф хандид ва гуфт:

– Ростӣ, боре дуруғ гуфтаӣ?

Шариф гуфт:

– Бале, аксарияти вақт.

Ман нафаҳмидам, агар ту аксарияти вақт дуруғ мегуфта бошӣ, сухани рост ба фикрам аз забони ту дар ин ҷанд соли наздик набаромадааст.

Акнун имруз аввалин борест, ки сухани ростро ба забон меорам, - гуфт Шариф.

Ёсуман бошад ҳайрон шуда пурсид, ки он сухани рост чи бошад?

Шариф гуфт:

– “Ту дар қалби ман ҷой гирифтаӣ ва ман воқеан туро дӯст медорам”.

Ёсуман лабҳанд намуду сарашро ҳам кард. Маълум буд, ки шармида буд.

Ёсуман суханашро идома дода гуфт:

– Ба фикрам ин суханат боз яке аз дуруғҳои навбатият аст?!

Шариф: Ончи ба ту гуфтам рост аст, ман ҳамеша суханамро такрор менамоям. Лозим ояд дар назди ҳама бо овози баланд эълон мекунам. Бояд инро ҳам қайд намоям, ки ҳар дуруғе дар зиндагӣ лаҳзаеро дорад, ки сухани ростро ба забон меорад. Танҳо доништан лозим аст, ки он лаҳза кадом замон сурат хоҳад гирифт. Агар ба ман бовар накуни, ман инро ба ту собит менамоям.

Ёсуман гуфт:

– Ман бовар кардам.

– Чиро ту бовар кардӣ,? - гуфт Шариф.

–Инро, ки ту дуруғӯ нестӣ.

Аз чи сабаб ту инқадар мутмаин ҳастӣ,-гуфт Шариф.

Ёсуман:

–Инсони дуруғӯ мисли ту нест, инсони дуруғӯ қалби пок надорад. Аммо ман инро яқин медонам, ки қалби ту пок аст.

Шариф:

–Гумон намекунӣ, ки шояд иштибоҳ намоӣ?

Ғалат аст ё дуруст инро ман намедонам ва инро яқин медонам, ки фикри ман чунин аст,-гуфт Ёсуман.

Шариф:

–Агар ин чунин бошад, ман дигар баҳс намекунам.

Ана расидем ба миёнароҳ,-гуфт Ёсуман.

Шариф:

–Бо кадом роҳ равем, бо поён ё ба боло?

Ёсуман: Биё бо роҳи боло меравем.

Шариф:

–Хуб.

Онҳо роҳашонро идома доданд ва руз низ ба бегоҳ наздик шуда истода буд. Шариф ҳар чи қадар ба самти боло мерафт, дилаш аз чизи нофаҳмо ва ношиносе гувоҳӣ медод.

Шариф ба Ёсуман нигариста:

–Ёсуман, ин роҳ дар назарам мисли он ки хуб наменамояд.

Ёсуман:

–Чигуна менамояд?

Шариф:

–Намедонам, дар назарам ин роҳ он қадар хуб нест.

Шариф ту шояд имруз хаста шудай ва роҳ дар назарат дуру дароз менамояд. Аммо дар назари ман роҳи оромест, ки ҳавои тоза дорад. Ман чунин боду ҳаворо дӯст медорам, - гуфт Ёсуман.

Шариф: Хуб агар хоҳиши ту ин бошад, меравем.

Ёсуман бошад, табассумкунон қадам мегузошту сухан мегуфт ва қалби Шариф бештар ба сӯи ӯ моил мегардид.

Шариф ба Ёсуман гуфт:

–Ёсуман, медонӣ ман чиро дар ту дӯст медорам?

Ёсуман:

–Не, намедонам

Шариф:

–Ҳангоме, ки табассум мекуни.

Ёсуман дарҳол пурсид:

–Табассуми ман чигуна аст?

Шариф:

–Медонӣ, дар зиндагиам зебоиҳои зиёдеро дидаам, аммо лаҳзае, ки аввалин маротиба табассуми туро дидам, он лаҳза ҳечгоҳ аз пеши назарам дур намегардад.

Ёсуман:

–Ин суханат мабодо боз яке аз дигар дуруғҳоят набошад?!

Шариф:

–Ёсуман ман рост меӯям. Хуб худат бигӯй ман чикор кунам, ки ту бовар намоӣ?

Ёсуман:

–Хайр фикр кун, ки бовар кардам.

Шариф: Хуб, интиҳоб дар ихтиёри туст ва ман сухани худро гуфтам.

Шариф ва Ёсуман дар роҳ ба самти боло мерафтанд ва мушоҳида намуданд, ки дар як тарафи девор чизе мечунбид. Онҳо аз чунбиши он чиз, беҳабар буданд, чунки ҳаво торик мешуд. Сухбаткунон меомаданду ба назди девор наздик мешуданд ва ҳангоме, ки наздиктар шуданд, чашми Шариф ба тарафи девор афтод ва дид, ки сағҳои дайдуи жӯлидаранге дар як кунҷи девор нишаста, замони ҳамларо интизорӣ мекашиданд, ки ҳамагӣ чорто буданд.

Шариф ба Ёсуман:

–Ба қафо нигоҳ накун!

Ёсуман хайрон шуда гашта ба ин тарафу он тараф нигарист. Ногаҳон чашмаш ба сағҳои бадшакле, ки дар паҳлуи девор нишаста буданд, афтод. Шариф ва Ёсуман бояд аз назди сағҳо мегузаштанд. Онҳо оҳиста-оҳиста ҳаракат карда, бо чашмашон ба тарафи чап ва рост зуд-зуд харосон нигоҳ мекарданд. Шариф баргашта ба қафо нигариста, дид ки сағҳо низ аз қафои онҳо қомат рост мекунанд. Шариф пай бурд, ки сағҳо онҳоро думболагир мешаванд. Аз ин сабаб ба Ёсуман гуфт:

–То се мешуморам ва лаҳзае, ки се гуфтам медавем, хуб?

Ёсуман гуфт:

–Бошад, аммо сағҳо моро муҳосира менамоянд?

Шариф:

–Бовар кун, ҳеч ҳодиса рух нахоҳад дод.

Ёсумани хайроншуда гуфт:

–Хуб.

Шариф шуморишро шуруъ кард:

–Як ду ва се,- давидем!

Шариф ва Ёсуман дастҳои ҳамдигарро гирифта, давиданд. Сағҳо низ аз пушти онҳо девонавор давиданд. Дар роҳе, ки онҳо медавиданд аз тарафи дасти чапашон девори баланд буд. Онҳо аз паҳлуи девор медавиданд. Сағҳои бадафт бошанд, аккос занон онҳоро думболагирӣ менамуданд. Ёсуман ба қафо гашта нигоҳ карду гуфт:

–Шариф онҳо аз пушти мо давида истодаанд?

Шариф:

–Ба қафо нигоҳ накун!

Онҳо бо паҳлуи девор медавиданд ва чанд қадаме болотар қисмати поёнии девор мисли даҳони танур намоён шуд. Шариф ва Ёсуман ба назди он девори кандагӣ ки як метр

баландӣ дошт, расиданд. Вале сағҳо, каме дуртар монданд. Шариф Ёсуманро бардошта гуфт:

–Бо ҳамин девори кандашуда ба дохил даро.

Ёсуман бо девори кандашуда даромад ва дасташро дароз кард, то Шариф низ ворид шавад. Шариф дасти Ёсуманро гирифта, бо девори кандашуда ворид шуданд. Ҳаво аллакай торик шуда буд, дигар хуб дидан имкон надошт. Онҳо ба қафо нигариста диданд, ки сағҳо ҳамла намуда, кӯшиш доранд, ки бо девори кандашуда ворид шаванд.

Шариф гуфт:

–Лаънатиҳо боз омаданд!

Шариф бошад, зуд чароғи телефонашро рушан карду гуфт: давидем. Аз сабаби он, ки рӯшноии телефон заъиф буд, гирду атрофро пурра дидан имкон надошт. Онҳо давида ба ин тарафу он тараф менигаристанд ва диданд, ки гирду атроф ҳама ҷо холист.

Ёсуман:

–Инҷо чигуна маконест, ки ҷои пинҳон шудан ҳам надорад. Ин ҷо ба мисли саҳрост.

Онҳо чанде давида, сипас истоданд ва Шариф гуфт:

–Инҷо шояд варзишгоҳи кадом мактабе бошад. Лаънатӣ ягон ҷои даромадан надорад. Дар ин лаҳза садои сағҳо ба гуш мерасид.

Ёсуман:

–Сағҳо бо девор вориди инҷо мешаванд. Шариф, он тарафро нигар дар рӯ ба рӯи мо дар наздикии девор чизе менамояд.

Шариф нигариста гуфт:

–Он мошин аст.

Шариф:

–Ба самти он меравем. Онҳо ба тарафи мошин давиданд. Давиданду ба назди мошин наздик шуданд. Аз сағҳо

ду тоашон боқӣ монда буд, ки аз пушти Шариф ва Ёсуман медавданд. Онҳо ба мошин наздик шуданд ва Шариф аз тарафи дари чапи мошин гузашт ва Ёсуман аз тарафи дари рости мошин гузашта, дастаи дарро ба самти худ кашида мехостанд, вориди мошин шаванд. Дарҳо яке аз паи дигар кушода шуданду онҳо вориди мошин гардиданд. Дар ин лазҳа, сағҳо бошанд баробари пушидани дарҳои мошин дар тирезаҳои дарҳои мошин ҷаҳида рӯ ба рӯи Шариф ва Ёсуман аккос мезаданд. Ёсумани тарсида гуфт:

–Худои ман, агар каме дигар дер мекардем, онҳо моро мезаданд.

Дар ин ҳангом сағҳо дар гирду атрофи мошин аккос зада, гирди мошин давр мезаданд. Баъзан, баъзан ба тарафи тирезаи онҳо ҳамла менамуданд. Оби даҳони сағҳо танҳо дар тирезаҳои паҳлуи мошин ба назар мерасиданд. Онҳо дар гирду атрофи мошин хело давр заданду баъди муддате нопадид шуданд.

Ёсуман ҳаросон ба ин тарафу он тараф менигарист ва гуфт:

–Рафтанд?

Шариф:

–Шояд, ҳоло наменамоянд. Бало занад, ҳаво торик аст, мо намедонем дар кадом варзишгоҳ қарор дорем. Роҳи даромад ва баромади ин макон ҳам маълум нест. Дар ин торикӣ кори мо каме мушкил хоҳад шуд. Ин яқин аст, ки мо дар варзишгоҳи кадом мактаби миёнае қарор дорем. Э бало ба пасаш. Ту хуб ҳастӣ Ёсуман?

Ёсуман дар ҷавоб:

–Бале, ман хубам, акнун чикор мекунем?

Шариф ба ин ва он тараф нигариста дид, ки ҳаво ба кулӣ торик шуда буд.

Шариф: Ягона роҳи наҷоти мо ин аст, ки каме интизор шавем. Зеро ҳаво торик шудааст ва роҳро пурра дида наметавонем.

Ёсуман аз кардаи худ пушаймон шуда гуфт:

–Эй кош, чунин пешниҳоде намекардам, ки бо ин роҳ биравем.

Шариф:

–Ин иштибоҳи ту набуд, чунки ту ҳам намедонистӣ, ки дар ин макон чунин сағҳо мавҷуданд. Аз ин сабаб худро гунаҳгор намудан кори дуруст нест. Бояд инро ҳамеша дар ёд дошт, ки зиндагӣ пур аз чунин ҳодисаҳост ва вазифаи мо инсонҳо ин аст, ки худро аз ин мушкилот наҷот диҳем.

Суханаширо идома дода, Шариф шӯхиомезона афзуд:

–Мошини хубест барои сайёҳат намудан, ин аз ки бошад? Чаро ин мошинро дар варзишгоҳи мактаб ҷой намудаанд? Шариф рушании телефонаширо ба тарафи сақф ва гирду атрофи дохили мошин чархонд. Ҳарду ҳайрон-ҳайрон кобинаи мошинро аз назар мегузаронданд.

Ёсуман гуфт:

–Ин мошин, нав ба назар мерасад.

Шариф:

–Бале.

Ёсуман:

–Аҷиб аст, чаро ин мошинро дар инҷо гузошта бошанд?

Шариф рушноии телефонаширо ба тарафи замин намуд ва дид, ки педалҳои мошин занг задаанд ва гуфт:

–Дар мошин кадом вақте об даромадааст.

Ёсуман бошад гуфт:

–Аз кучо медонӣ?

Шариф:

–Ба замин нигар.

Дуруст гуфта, тасдиқ кард Ёсуман.

Шариф:

–Маркаи ин мошин, ЗИЛ 150 аст. Шояд ронандаи он кадом боркаше будааст.

Ёсуман:

–Фикр мекунам, ин мошин, мошини оддӣ нест. Чунин мошинҳоро одатан дар чунин ҷойҳо намегузоранд. Агар мошини бекора мебуд, чизу чораи онро кайҳо боз кандаву дуздада мебурданд. Ту мебинӣ Шариф, аксарият, қариб ҳама қисматҳои мошин дар ҷояш мавҷуданд мисли он аст, ки гуё ронандаи он ҳар пагоҳӣ онро меронад.

Шариф:

–Бале, дуруст мегӯӣ.

Шариф аз тиреза нигарист ва гуфт:

–Ман як бинам, дар берун чи гап аст?

Ёсуман:

–Не. Шариф дарро накушо, шояд сағҳо дар гирду атрофи мошин бошанд.

Шариф:

–Оҳиста мебинам ва дарро оҳиста кушоду бодикқат ба ин тарафу он тараф нигарист, ки ногаҳон аз қафои мошин яке аз он ду сағ хучум намуда, ба тарафи дари Шариф давид, ки саги дигари дуртар аз мошин ҳам ба тарафи мошин ҳамла намуд. Шариф бошад зуд дарро пушид ва сағҳо дар дару тирезаҳои мошин париданд ва оби даҳони сағҳо ҳамроҳи изи дастонашон дар тирезаҳо боқӣ монд. Шариф гуфт:

–Ин палидҳо ҳануз инҷоянд.

Ёсуман ва Шариф ба хулосае расиданд, ки дигар дарҳоро намекушоянд.

Ёсуман гуфт:

–Акнун чикор кунем?

Ногаҳон телефони Шариф садо баровард ва он садои тамом шудани қувваи батареи он буд.

Инро бинед, ҳоло вақти ин аст, ки қувваи батаре тамоми шавад,- гуфт Шариф.

Дар ин лаҳза Шариф ба Ёсуман нигоҳ карду гуфт:

–Телефонат ҳамроҳат аст?

Ёсуман сумкачаашро кофту гуфт:

–Э хоҳарам имруз бо телефонам бозӣ мекард, аз хотирам баровардам, ки онро гирам.

Ёсуман ҳайрон шуда гуфт:

–Чи бояд кард?

Шариф гуфт:

–Парво нақун ягон фикр мекунем.

Ёсуман аз Шариф пурсид:

–Ту дар ин панҷ соли донишҷӯиямон ягон духтарро дӯст медошти?

Шариф дар ҷавоб гуфт:

–Бале.

Ёсуман:

–Хуб, ӯ ки будааст?

Шариф гуфт:

–Ин роз аст.

Ёсуман ба Шариф:

–Ба роз така мақун, ки оқибат ӯ фош хоҳад гашт.

Шариф:

–Ёсуман дар ин панҷсола, ки дар Донишгоҳ таҳсил намудем, танҳо як роз буд ва он ҳам ин буд, ки ба ҷуз ту касеро дӯст надоштаам. Хангоме, ки аввалин маротиба лабханди туро дидам, ростӣ дигар ба ягон духтар дил набастам. Лабханди ту мисли он буд, ки маро ҷоду мекард. Ман он рӯз аввалин маротиба маънои зиндагиро дарёфтам.

Шариф:

–Ёсуман ман рози худро ба ту гуфтам ва ба ту саволе дорам ва мехостам ба ман бигӯй, ки чаро маҳз аз байни ин қадар бачаҳои донишгоҳ манро ҳамчун дӯсти худ интихоб кардӣ?

Ёсуман гуфт:

–Ту ҳануз инро намедонӣ?

Шариф:

–Агар медонистам аз ту савол намекардам!

Ёсуман ҷавоб дод:

–Сабабе, ки туро дӯсти худ интихоб намудам ин буд, ки ту инсонии росткор ва ростгӯӣ будӣ.

Шариф:

–Фикр намекуни, ки шояд иштибоҳ карда бошӣ?

Ёсуман:

–То ҳол иштибоҳ накардаам, аммо дар оянда ҳеч чиз гуфта наметавонам.

Шариф ба тарафи рост нигоҳ карда гуфт:

–Ёсуман мешунави?

Ёсуман:

–Не.

Шариф ба ин ва он тараф нигаристу гуфт:

–Садои гирия ба гуш мерасад ва онҳо зуд аз тирезаҳои мошин ба берун нигаристанд, аммо ҳеч кас намоён набуд.

Ёсуман бодикқат ба садо гуш дод ва ба гушаш садои гирия меомаду дубора садояш паст мегашт. Ин садои ваҳшатнок буд.

Ёсуман ба Шариф нигариста гуфт:

–Шариф ман метарсам, инчо намедонам чигуна ҷой аст. Шояд инчо ягон ҷои мамнуъ бошад, ки мо омадаем. Шариф нигар, дар девор чи навишта шудааст. Қадоме бар девор навиштааст: *“Аз инчо равед ҷои хатарнок аст”*. Мо ба кучо омадем?

Шариф бошад, ба ин тарафу он тараф менигарист, аммо ҳеч кас намоён набуд.

Шариф гуфт:

–Ин чи ҷоест ман ҳам намедонам, аввалин бор чунин ҷойро мебинам. Ёсуман бошад, суханаширо идома дода гуфт:

–Ин макон ҷои оддӣ нест, шояд дар ин ҷо кадом замоне ягон ҳодисаи нохуш руй додааст ва ин гираву садоҳо натиҷаи он бошанд?

Шариф гуфт:

–Агар дар ин макон ягон ҳодисае шуда бошад, он сабабе дорад. Агар сабабро ҷустуҷу кунем, моҳияти масъаларо мефаҳмем. Аз тарсидан мо ба ҷо намерасем. Агар мехоҳем аз ин макон берун биёем, мо бояд бидонем, ки дар ин ҷо чи ҳодиса руй додааст.

Ёсуман гуфт:

–Шариф, мо дар торикӣ чикор мекунем, ман метарсам. Шариф бошад дар фикр афтод ва ногаҳон фикре ба сараш омаду зуд ба кушодани сумкааш шуруъ кард. Сумкаашро кофтаи гирифт, аз сабаби торик будани ҳаво пурра дидан намешуд. Дар сумкааш чизҳои лозимааш, ба монанди компютер ва ҳуҷҷатҳои кориаш гузошта шуда буданд. Дастиро дар кунҷи сумка ворид кард, ки ногаҳон дасташ дар чизе ба монанди фонарик расид. Ҳангоме, ки онро гирифт, дид ки фонарик аст ва онро баровард. Фонарики бародари хурдиаш дар сумкааш фаромуш шудааст.

–Бародарам Фирузҷон, фонарикаширо дар сумкаи ман фаромуш кардааст, гуфт Шариф.

Шариф фонарикро гирифт ва мошинро кофтаи мехост, то ин ки ягон чиз барои муҳофизати худ пайдо кунад. Зери курсии мошинро нигоҳ кард, ки як корди калони зебо гузошта шуда буд. Сипас баъди чанд лаҳзае дубора овози гирияи зане ба гуш расид. Сипас, Шариф дари мошинро оҳиста кушоду кордро дар даст гирифта ба берун баромад. Ӯ дар ҳолати омода бош қарор дошт, ки шояд сағҳо ҳамла мекунанд. Аз ин

сабаб ӯ аз мошин баромаду бо фонарик ба гирду атроф нигарист. Дар як дасташ корд ва дар дасти дигараш фонарик буд. Гирду атрофи мошинро нигоҳ кард, аммо ҳеч кас намоён набуд ба чуз ин сағҳо. Шариф бо диққат ба гирду атроф менигарист ва садои гиря дубора ба гушаш расид ва ин дафъа пай бурд, ки ин садо аз пушти мошин меояд. Ва Шариф ҳама диққаташро ба он тараф равона карда, дар ҳолати омода ба ҳамла ба тарфаи қафои мошин равона шуд. Ҳарчанд, ки ба пушти мошин мерафт, садои гиряи талхи зане баландтар мегардид. Шариф наздик шуда дид, ки зане дар назди мошин нишастаасту бо овози баланд гиря мекунад. Шариф наздиктар омаду гуфт:

–Шумо ҳолатон хуб аст?

Он зан рӯяшро ба тарафи девор гардонда буд. Сипас, Шариф дасташро дароз карду дар китфи зан гузошта, дубора гуфт:

–Шумо ҳолатон хуб аст? Сипас он зан ба тарафи Шариф баргашт ва Шариф дид, ки дидагони ӯ пур аз ашк буданд. Муйҳояш сафед гашта ожангҳои рӯяш фаровон. Маълум буд, ки бисёр ранҷе дар зиндагӣ кашидааст. Сипас он зан ашкҳояшро пок намуду аз ҷояш хеста ва гуфт:

–Ҳар модаре, ки фарзандашро аз даст дода бошад, ҳоли манро дорад.

Шариф гуфт:

–Бубахшед модар, ман мутаассифам.

Шариф:

–Ба фарзандатон чи шуд?

Модар ҷавоб дод:

–Ин мошине, ки шумо дар дохили он будед, мошини фарзанди ман Фаррух аст. Ӯ дар садама ба ҳалокат расид– гуфта дубора гиря кард модар. Дили Шариф ба ҳоли ин модар месӯхт. Сипас ашкҳояшро тоза карду гуфт, ман он сағҳоро аз

гирду атрофи мошин рондам. Сағҳо дур намераванд онҳо дар берун мегарданд. Беҳтараш ин аст, ки то саҳар инҷо бимонед. Ҳаво торик шуда буд ва борони рез шуруъ гардид. Зан гуфт биёед хонаи ман инҷост. Борон оҳиста-оҳиста суръати худро тезтар кард. Шариф ба тарафи мошин рафт то ин ки Ёсуманро огоҳ намояд. Шариф ба назди мошин омада гуфт:

–Ёсуман биё меравем.

Зан фонарики худро равшан кард ва онҳо ба роҳ даромаданд.

Шариф аз зан пурсид:

–Ин ҷо чи маконест, ки мо қарор дорем?

Зан гуфт:

–Мо дар яке аз мактабҳои миёнаи шаҳр қарор дорем. Ин зан дар ошёнаи якуми мактаб ва дар охири даҳлез зиндагӣ мекард. Борон шадидтар гашту онҳо бо қафои мактаб рафтанд. Дар қафои мактаб, даре мавҷуд буд, ки ба даҳлези мактаб ворид мегардид ва онҳо ворид он шуданд. Зан ба хона даромада чароғхоро равшан кард. Аз руи шароити зиндагиаш маълум буд, ки зани камбизоате аст. Зан гуфт:

–Марҳамат нишинед.

Шариф ва Ёсуман бошанд раҳмат гуфта, дар курпача нишастанд. Ончи хурокае, ки дар хонааш дошт дар болои дастархон гузошт.

Шариф аз зан пурсид:

–Модар, писари Шумо чикора буд?

Зан ҷавоб дод:

–Ӯ мошин дошт, ва бор мекашид. Донишгоҳро хонда буд ва соҳиби диплом низ гашт. Аммо аз шароити душвори зиндагӣ бо мошини боркашаш, бор мекашид. Ӯ бисёр инсони хуб ва босавод буд. Ман худам ҳеҷ кучо нахондаам. Аммо писарамро хонндам ва ӯ дар рӯзи боронӣ дар болои пул ба садама дучор гардида бо мошинаш ба дохили дарё афтод. Ҳангоме, ки

мошинашро аз об берун оварданд дар дохили мошинаш фавтида буд. Ў ҳамеша як суханро такрор менамуд ва ман дар аввал аҳамият намедодам. Пас аз вафот кардани писарам, ҳамеша ин сухани ӯ дар гушам садо медихад. Ў мегуфт, ки миллатҳо хуввияту худогоҳии худро гум менамоянд. Ва ин сабаб дорад. Ў мегуфт, ки барои аз байн бурдани як миллат пеш аз ҳама пок намудани хотираи он басанда аст. Агар хотираи миллат пок гардад он ба як машинае мубаддал мегардад, ки идоракунии он бисёр осон хоҳад гашт. Ҳангоме, ки хотираи миллатро пок карданд, он дигар, ки будани худро намешиносад. Ў таърихи худро, гузаштаи худро намедонад. Фарҳангашро гум мекунад. Мисли як инсонӣ бешахсият мегардад ва марги он миллат рузе фаро хоҳад расид. Солҳо лозим мешавад, то ин ки он миллат худро бозсозӣ кунад ва ба асли худ баргардад. Аз ин сабаб бояд ҳамеша кушиш намуд, то ин ки худогоҳии миллат ва таъриху фарҳанги он ҳамеша боқӣ бошад ва наслҳои ояндаи он тибқи ин фарҳанги бузурги аҷдодашон зиндагии худро ба роҳ монанд.

Ёсуман: Шариф, бубин мусибати зиндагӣ ин зани бесавдро ба ҳолате расонидааст, ки ба мисли файласуфон муҳокимаронӣ менамояд.

Шариф ва Ёсуман пас аз шунидани ин суханҳо дар фикр фуру рафтанд. Сипас он зан гуфт:

–Хуб дигар ҳамин буд, ончи мехостам ба Шумо бигӯям. Ман бо суханҳоям шуморо дар гап гирифтаам марҳамат гиред, хурок хунук нашавад. Имруз гречка пухтаам, марҳамат гиред. Шариф Ёсуманро даъват кард, марҳамат шуруъ кунед. Онҳо хурок хурданд ва то субҳ дар хонаи он зан монданд. Субҳ дамиду бо ин зан хайру хуш намуданд ва ба хонаҳои худ раҳсипор шуданд. Ин буд, қиссаи як мошине, ки солҳо дар майдони як мактаби миёна партофта шуда буд.

ОБУНА БА МАҶАЛЛАИ «ИЛМ ВА ҶОМЕА»

Хонандагони муҳтарам!

Соли 2016 бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон як маҷаллаи дигари илмию оммавӣ бо номи «Илм ва Ҷомеа» арзи ҳастӣ кард. Ҳадаф аз он наشري мақолаю маводҳои илмии олимону донишмандони тоҷик, бозтоби дастовардҳои илмии ҷаҳониён, ошкор кардани мушкилоти ҷаҳони муосир ва аз ин роҳ, ба донишомӯзӣ ҷалб намудани ҷавонон ва мусоидат кардан ба ҳалли мушкилоти мубрами Тоҷикистон, минтақа ва ҷаҳон ба шумор меравад.

Бо ин мақсад, ҳайати таҳририяти маҷаллаи «Илм ва Ҷомеа» Шумо – хонандагони гиромии ин маҷалларо даъват мекунад, ки ба он обуна шавед. Шумо метавонед ба маҷалла фардӣ, гурӯҳӣ ва ё аз ҳисоби ташкилоту муассисаи худ обуна шавед. Нархи солонаи маҷалла бидуни хизматрасонии почтавӣ **109 сомонию 68 дирам** мебошад.

Индекси обуна: 77759

Нишони: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33

Сомонаи мо: www.ravshanfikir.tj

Телефон: 221-53-97, 918-67-79-13, 935-26-62-95

E-mail: ilm-jomea@ravshanfikir.tj

Суратҳисоби Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

РМА (ИНН): 010009529

Суратҳисоб (р\сч): 20204972712010100002

БИК (МФО): 350101800

Ҳисоби бонкӣ (к\сч) 22402972000002

Сарраёсати хазинадории марказии

Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

*Ба матбаа супорида шуд 24.06.2022
Барои нашр имзо шуд 25.06.2022
Ҷопи офсети. Ҷузъи ҷопӣ 19,6. Андоза 70x100¹/8.
Адади нашр 150 нусха. Супориши №93.*

*Муассисаи нашриявии "Дониш"- АМИТ
ш. Душанбе, 734063, кӯчаи С. Айни 299/2*

www.ravshanfikir.tj

